HALİDE EDİB ADIVAR

TÜRK'ÜN ATEŞLE İMTİHANI

İSTİKLÂL SAVAŞI HATIRALARI

ANI

HALİDE EDİB ADIVAR

TÜRK'ÜN ATEŞLE İMTİHANI

İSTİKLÂL SAVAŞI HATIRALARI

ANI

İngilizce 1. basım: *My Share in the Turkish Ordeal*, 1928
Türkçe 1. basım: 1962
Can Yayınları'nda 1. basım: 2007
8. basım: Mart 2013
E-kitap 1. sürüm Ocak 2014, İstanbul
2013 tarihli 8. basım esas alınarak hazırlanmıştır.

Yayına hazırlayanlar: Mehmet Kalpaklı - S. Yeşim Kalpaklı

Kapak tasarımı: Ayşe Çelem Design

ISBN 9789750719912

CAN SANAT YAYINLARI
YAPIM, DAĞITIM, TİCARET VE SANAYİ LTD. ŞTİ.
Hayriye Caddesi No: 2, 34430 Galatasaray, İstanbul
Telefon: (0212) 252 56 75 / 252 59 88 / 252 59 89 Faks: (0212) 252 72 33
www.canyayinlari.com
yayinevi@canyayinlari.com
Sertifika No: 10758

HALİDE EDİB ADIVAR

TÜRK'ÜN ATEŞLE İMTİHANI

İSTİKLÂL SAVAŞI HATIRALARI

ANI

Halide Edib Adıvar'ın Can Yayınları'ndaki diğer kitapları:

Sinekli Bakkal, 2007

Ateşten Gömlek, 2007

Vurun Kahpeye, 2007

Handan, 2007

Mor Salkımlı Ev, 2007

Yolpalas Cinayeti, 2008

Son Eseri, 2008

Tatarcık, 2009

Türkiye'de Şark-Garp ve Amerikan Tesirleri, 2009

Kalp Ağrısı, 2010

Zeyno'nun Oğlu, 2010

Âkile Hanım Sokağı, 2010

Çaresaz, 2011

Sevda Sokağı Komedyası, 2011

Kerim Usta'nın Oğlu, 2012

HALİDE EDİB ADIVAR, 1882'de İstanbul'da doğdu. Üsküdar'daki Amerikan Kız Koleji'nde okudu. 1908'de gazetelere yazmaya başladığı kadın haklarıyla ilgili yazılarından ötürü gericilerin düşmanlığını kazandı. 31 Mart Ayaklanması sırasında bir süre için Mısır'a kaçmak zorunda kaldı. 1909'dan sonra eğitim alanında görev alarak öğretmenlik, müfettişlik yaptı. Balkan Savaşı yıllarında hastanelerde çalıştı. 1919'da Sultanahmet Meydanı'nda, İzmir'in işgalini protesto mitinginde etkili bir konuşma yaptı. 1920'de Anadolu'ya kaçarak Kurtuluş Savaşı'na katıldı. Kendisine önce onbaşı, sonra üstçavuş rütbesi verildi. Savaşı izleyen yıllarda Cumhuriyet Halk Fırkası ile siyasal görüş ayrılığına düştü. Ardından 1917'de evlendiği ikinci eşi Adnan Adıvar'la birlikte Türkiye'den ayrıldı. 1939'a kadar dış ülkelerde yaşadı. O yıllarda konferanslar vermek üzere Amerika'ya ve Mahatma Gandi tarafından Hindistan'a çağrıldı. 1939'da İstanbul'a dönen Adıvar, 1940'ta İstanbul Üniversitesi'nde İngiliz Filolojisi Kürsüsü Başkanı oldu, 1950'de Demokrat Parti listesinden bağımsız milletvekili seçildi. 1954'te istifa ederek evine çekildi ve 1964'te öldü.

Sunuş

Halide Edib Adıvar, çocukluk günlerinden 1918'e kadarki hatıralarını *Mor Salkımlı Ev* başlığıyla kaleme almıştı. 1918' den 1923 sonlarına kadar olan dönemi anlattığı anılarının ikinci bölümünde yazar, Ulusal Kurtuluş Savaşı sırasında yaşadıklarını, gözlemlediklerini canlı ve etkileyici bir anlatımla okuyucuya sunuyor. *Türk'ün Ateşle İmtihanı*, Kurtuluş Savaşı'nın Halide Onbaşısı'nın, o günleri yaşayan bir aydınının içten anlatımıyla yakın tarihimize ışık tutuyor.

İlk olarak 1928'de *Asia* dergisinde *My share in the Turkish ordeal* (Türk'ün Sıkıntılı Mücadelesindeki Payım) adıyla İngilizce olarak tefrika edilir. Yapıt, aynı yıl içinde kitap olarak da yayımlanır. Halide Edib, kitabın girişinde de yazdığı gibi, anılarını önce İngilizce, sonra Türkçe kaleme almıştır. Yani, çeviri değildirler. 1959'da *Hayat* dergisinde tefrika edilmeye başlanan *Türk'ün Ateşle İmtihanı*, ilk olarak 1962'de kitap olarak basılır.

Bu baskıda, yapıtın yazarın hayattayken yapılan son baskısı (1962) esas alınmış, gerekli görülen yerlerde diğer baskılarıyla karşılaştırılmıştır.

MEHMET KALPAKLI-S.YEŞİM KALPAKLI

Anlatacaklarım basit şeylerdir. Türk'ün ateşle imtihanı esnasında, o mücadelede yer almış olan Türklerin ve düşmanlarının gençliği, gelecekte bunu okudukları zaman, birbirlerinin kanına girdiren düşmanlık perdesini yırtacak, göz göze gelecek, o eski kin ve nefret harabesinin üstünde bir insanlık ve barış dünyası kuracaklardır.

Nasıl *Sinekli Bakkal*'ı ve hatıratımın birinci cildini önce İngilizce, sonra Türkçe yazdımsa hatıratımın ikinci cildi olan ve 1918'den 1923 sonlarına kadar İstiklal Savaşı'nı içine alan *Türk'ün Ateşle İmtihanı*'nı da önce İngilizce, sonra Türkçe yazdım. Bunların hiçbiri tercüme değildir, fakat bazı yerleri kısa, bazı yerleri biraz uzun olmakla beraber, öz itibariyle aynıdır. Bu hatıralar, İstiklal Savaşı'nı hazırlayan zihniyetin, başka başka yönlerden, lehte ve aleyhte olan bütün fertlerin, en fazla, bir ruh tahlilinden ibarettir. Gerçi başlıca vakaları da içine alınmışsa da, bu hatıralar asıl, bütün bir memleketin, üç yıl sonunda İzmir'e, nasıl önüne geçilmez bir sel gibi beraberce aktığını gösterir.

H.E.

I. BÖLÜM

İSTANBUL'DA

Baykuş nevbet çalar Efrâsiyâb takında,
Örümcek perdedârdır Kayser'in sarayında.

SADÎ-İ ŞÎRÂZÎ

1
Millî Mücadele'yi hazırlayan hadiseler

30 Ekim 1918'den 19 Mayıs 1919'a kadar

Benim o günlerde maddî ve manevî durumum, Mütareke[1] imza edilip de İttifak Kuvvetleri'nin[2] İstanbul'a girişiyle memlekette hâsıl olan[3] umumî hislerden başka değildi. Herkes gibi ben de, 1914'ten itibaren geçen hadiselerin tesiriyle yorgun, şaşkın ve canımdan bıkkın bir vaziyetteydim. Osmanlı İmparatorluğu çökmüştü. Fakat bu korkunç çöküntü altında ezilenler sadece Birinci Büyük Dünya Savaşı'na Türkiye'yi sokan İttihatçılar değildi. Şurasını da eklemek isterim ki, o savaşa girsek de, girmesek de İmparatorluk'un devam edemeyeceğine, ben, o günlerde de inanmıştım. Bununla beraber geleceği görebilen bir siyaset takip edebilseydik, belki o günün ani ve korkunç akıbetine uğramazdık. Her hâlde, o gün İmparatorluğun ölümü apaçık bir hakikatti.

Esasen, bir taraftan Türkiye'deki azınlıklar arasında Batı devletlerinin yıllarca devam eden hazırlıkları olduğu kadar, Abdülhamid devrinde başlayan muhtelif ve karşılıklı kıtaller[4] ve bilhassa tehcirler[5] de bu neticeyi bir gün getirecekti.

Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda Rusya "hors de combat", yani savaş sahnesinin dışında kalmıştı. Bundan dolayı İngiltere, Fransa ve belki İtalya, zaferlerinin büyük ganimetine namzettiler. İtalya hissesini, bir dereceye kadar, Avusturya'dan almıştı. Ötekiler, Osmanlı İmparatorluğu'nu nüfuz bölgelerine ayırarak, onların üstünde hâkimiyetlerini yürütmek suretiyle hisselerini almak istiyorlardı. Şurası bir hakikattir ki, Türkiye'de Müttefiklerin ahlâkça üstünlüğüne

ve onların insan hakları, adalet gibi büyük sözlerine inanmış olanlar dahi, bunları Türkiye'ye tatbik edeceklerinden emin değildiler. O günlerde Wilson'un on dört prensibi[6] şamatayla ilân edilince bütün dünyada büyük bir tesir yaptı ve Türklerin çoğunlukta oldukları yerlerde, istiklâllerine dokunulmayacağı zannı[7] hâsıl oldu. Bu görüşlere inanan Türk aydınları, Müttefiklerin hiç olmazsa iki şeyden sakınacaklarına inanıyorlardı. Bu şeylerden birincisi şuydu: Türkiye'nin doğusunda ve batısında bir Ermenistan kurmaya teşebbüs etmeyecekler. Çünkü, Ermeni tehcir ve kıtalinden önce de buralarda Ermeni nüfusu en az %2, en çok da %20'yi geçmemişti. İkincisi; Yunanlılara Orta Doğu'da yer vermeyecekler. Çünkü, böyle bir teşebbüsün bu iki millet arasında kanlı bir mücadele açacağı muhakkaktı. Eğer, Müttefikler bu iki şeyden kaçınmış olsaydılar, bugünün tarihi bambaşka bir şekilde gelişecekti.

Büyük Savaş'ın sonunda, Türkiye'deki millî hislerin bilânçosu muhtelif bakımlardan yapılabilir:

Ben kendim, bu tarihte bambaşka şeylerle meşguldüm. Evvelâ, Türk Ocağı'ndaki[8] yeni idare heyeti[9] üyesi sıfatıyla tüzüğün bazı maddelerini değiştirmeye çalışıyordum.[10] Üzerinde en fazla çalıştığımız nokta, birkaç doktorla beraber bir "Köycülük" teşekkülü meydana getirmekti.[11]

Mütarekeden birkaç hafta evvel, Talât Paşa kabinesi istifa etti. İzzet Paşa kabinesi, Mondros'ta Amiral Galthorpe ile müzakereye girişti. İzzet Paşa ile Rauf Bey[12] (o zaman Bahriye Nazırı) Türk mümessili[13] olarak 30 Ekim 1918'de Mütareke'yi imzaladılar.

Müttefik kuvvetlerinin İstanbul'a girişi ile bir kısım azınlıklar sokaklarda barış içinde yaşamaya alışmış olan Türk vatandaşlarına çok kötü muamele etmeye başladılar. Bu aralık etrafta dolaşan dedikoduların en kuvvetlisi Senegalli askerler hakkındaydı. Ortada

dolaşan bir söylentiye göre, sokakta Türk kadınlarını ısırıyorlar, Türk çocuklarını kesip akşam yemeği olarak yiyorlarmış. Tabiî, bu bir söylentiden ibaretti. Yalnız şu var ki, Müttefik kuvvetleri, küçük bahanelerle, durmadan Türkleri tevkif[14] ediyor, cezalara çarptırıyor ve bazan da Müttefik merkezlerinde fena hâlde dövüyorlardı. Evler zorla sahiplerinin elinden alınıyor, içeridekiler dışarıya atılıyordu. Müttefik tercümanlarının umumiyetle azınlıklardan olması, tabiî onlara karşı çok kötü bir his uyandırıyordu. Bu durum, bilhassa sakin yaşamaya alışmış olan İstanbulluları çileden çıkarıyordu. Fesler, kadın peçeleri yırtılıyor ve bütün bunlara karşı şehir halkı çok vakur ve sakin davranıyordu. Burada şunu da ilâve etmek gerekir ki, Türkler her türlü haksızlığı, hatta fenalığı affedebilirler, fakat onurlarına dokunulduğu zaman mesele bütün bütün değişir.

Türk basını Müttefiklerin sansürü altında olduğu için, bu olaylar gazetelerde pek az yer alıyor ve bu yüzden mübalâğalı[15] söylentiler ağızdan ağıza dolaşıyordu.

Kolonel Heathcote Smythe, İngiliz Genel Karargâhı' nın en kudretli şahsiyetiydi. Bu adam, bir gün İstanbul'un hapishanelerini teftişe gitmişti. Bizim o günkü hapishanelerimizin çok feci bir durumda olduğunu kabul etmek lâzımdır. Ne var ki, buralara azınlıklar kadar Türkler de girerdi. Aynı zamanda buradaki mahpuslar[16] arasında siyasîler yer almazdı. Daha ziyade adam öldürme ve diğer suçlardan oraya gelmişlerdi. Şurası dikkate değer ki, Türkiye'de daima siyasî suçlular idama mahkûm olmakla beraber, adam öldürenlerin çok azı bu cezayı görürler. Kolonel, azınlıklara mensup bütün mahpusları o gün hemen serbest bıraktırdı. Bunların arasında kendi ailesinden iki kişiyi öldüren bir Ermeni olduğu gibi, Tokatlıyan'ın önünde Hayri Paşa'nın oğlunu tabanca ile sinsice vuran bir Rum da vardı. Bugünlerde Türklerin hiçbiri silâh taşımamakla beraber Hıristiyanların hepsine silâh verilmişti. İşte bundan dolayı,

bilhassa Fatih ve Aksaray gibi büyük bir kısmı yangından harabeye dönmüş yerlerde çok acı vakalar oluyordu.

Bu aralık, harpten sonra her şeye karşı kayıtsız ve yeis[17] içinde görünen Türk gençliğinde bir uyanma olduğuna dikkat ettim. Bu devirde Ocak'ta geçen birkaç konuşmayı iyi hatırlarım. Birkaç zabit[18] İtilâf Kuvvetleri' nin[19] böyle anarşiye elverişli bulunmalarına hayretlerini gösterdiler; birkaç sivil de bütün askerlerin aleyhinde bulundu. Bir tanesi, bilhassa iyi hatırlarım, Garp medeniyeti denilen şeyin o zamana kadar daha insanî olduğunu söyledikten sonra, Bolşevizm'e[20] karşı tek tampon olan bizlere bu muamelelerini çok şiddetle tenkit etti ve içlerinde insanlık olmasa bile kafalarında daha ileriyi gören bir zekâ bulunduğuna beyhude[21] inanmış olduğunu söyledi.

Halk arasında dolaşıp herkesi dinlerken kadınların memleket meselesinde erkeklerden daha hassas olduklarına inandım. Hepsi birden tehlikeyi anlamıştılar. Çünkü onlar, siyasî sebepleri anlamasalar bile, yurtlarının tehlikeye girmesine karşı derhal isyan ediyorlardı. Beyoğlu tarafındaki yüksek sosyete kadınları, İtilâf Kuvvetleri'nin bu hareketine karşı halk arasında uyanan öfkeyi İtilâf zabitlerini davet ederek onlara anlatmaya çalışıyorlardı. Danslı partiler veriliyor ve İtilâf ordularının zabitleri elde edilmek isteniyordu. Belki bu zabitlerin üzerinde bir tesir yapmışlardı. Bunun görünürdeki neticesi birkaç evlenme ile nihayet buldu. Ben, kendim bu partilerden daima uzak kaldım. Daha çok, halk arasında dolaşıyordum ve görüyordum ki, çok konuşmamakla beraber, Türk kadınları hislerini kudretle ifade ediyorlardı.

Bu devre ait bu gibi sahnelere, en çok, tramvaylarda ve vapurlarda şahit olunuyordu. Bunların bazılarını anlatmak isterim. Buradaki

azınlık kadınları bilhassa en aşağı sınıfa mensup olanlardı. Bunlar daima ikinci mevki bileti aldıkları hâlde mutlak birincide otururlardı.

Biz, o zaman Bebek'te oturduğumuz için, İstanbul'a inerken çok zaman vapura binerdik. Bir gün, iyi hatırlarım, sarı esvaplı bir kadın yan kamaraya gelerek kadınları ite kaka sıkışıp oturdu. Biletçi, biletinin ikinci mevki bileti olduğunu söylediği zaman

— Ben İngilizlerle Fransızların himayesindeyim; hiçbir zaman birinci mevki bileti almam, diye bağırıp biletçiye epeyce hakaret etti.

Biletçi gayet sakin bir şekilde:

— İkinci mevki kamara da var, sizi oraya göndereyim, dedi. Kadın birdenbire azarak (belki biraz da sinir hastasıydı) biletçinin yüzüne tükürmeye kalktı, yumruklarını kafasına indirmeye ve ağza alınmayacak küfürler savurmaya başladı. Ama biletçi onu yine de çıkardı.

On dakika sonra, bir polis ve bir müfettişle içeriye girdi. Kadın bağırıyordu:

— Biletçinin beni dövdüğünü söyleyiniz! Müfettiş bunun doğru olup olmadığını kadınlardan nezaketle sorunca, aralarından iki üç kişi bir ağızdan:

— O, biletçiyi dövdü, dediler.

Müfettiş kadını dışarı çıkardı. Fakat herkes daha yerine oturmadan kadın tekrar geldi ve Rumca ağza alınmayacak küfürlere başladı. Aralarında Rumca bilen bir Giritli kadın heyecana geldi. Biraz sonra bütün kadınlar sövüşmeye başladı. Ben, meselenin kötüye varacağını düşünerek dışarıya çıktım, müfettişi çağırdım. Bu defa müfettiş kadını kolundan tuttu, sürükledi. Müfettiş, azınlıklardan olmasına rağmen vazifesini yapmayı biliyordu. Fakat çıkarken kadının tekrar dine, imana sövmesinden dolayı, o zamana kadar bir köşede oturan bir ihtiyar kadın birdenbire bayıldı. Çantamdaki kolonya ile başını, bileklerini ovdum; biraz sükûnet buldu, fakat durmadan ağlıyordu:

— Oğlum ne der? Fransızların yanında irtibat zabiti. Gayet nazik olduklarını söylüyor. Benim gibi ak saçlı ve beş vakit namazında bir kadın dinine küfür edildiğini duyarsa ne yapabilir?

Ben bundan sonra hep ikinci mevkiye, bilhassa denize bakan tarafa gidiyordum. Birinci mevkideki bütün çekişmeleri çok soğukkanla seyretmiş olan ben, güvertedeki vaziyet karşısında da çileden çıkmaya başladım. Burada, umumiyetle, siyah çarşaflı, fakat peçeleri kalkık işçi kadınlar otururdu. Bir şey söylemezlerdi. Bana daima aralarında yer verirlerdi. Fakat bu dıştaki sessizliklerine rağmen, Türk milletinin muhtemel akıbetini en çok onların hissetmemiş olduğunu sezdim.

Bu şirket vapurlarında, Bebek'ten gelirken umumiyetle İtilâf Kuvvetleri'nin Boğaziçi'ndeki donanmalarının önünden geçerdik. Beni bu manzara o kadar sarstı ve belki de bunu yüzümden belli etmiş olacağım ki, yanımdaki, eli işten katılaşmış bir kadın elimi tutup:

— Bu da geçer, dedi.

İşte bu tesir altında, İstanbul'daki evime taşınmaya karar verdim. Bebek'te oturmamızın başlıca sebeplerinden biri, küçük yaşta olan oğullarımın Robert College'e gitmeleriydi. Fakat, çocuklarımın İstanbul'dan Bebek'e gitmelerini tercih edecek kadar irademi kaybetmiştim.

Burada başka bir olay anlatacağım ki, bu, Türk'ü şuur altı bir kuvvetle İstiklâl Savaşı'na sevk eden âmillerden[22] biridir. Bu defa, İstanbul semtinde, Eminönü'den son tramvaya binerek ablamın evine gidecektim. Biletçi galiba azınlıklardandı. Sıraya bakmadan içeriye azınlıkları alıyor, Türk kadınlarını itiyordu. Vakit çok geçti. Sokak fenerlerinin altında duran ihtiyar kadınların yüzlerinde, bana acı gelen bir şey vardı. Ben tramvaydaydım. Kapıya giderek bir ihtiyar kadını içeriye çektim ve ona yerimi vermek istedim. Biletçi buna o kadar kızdı ki, bilet kutusuyla beni itti ve sövmeye başladı. Ben daha ağzımı

açmaya vakit bulmadan, erkeklerin oturduğu taraftan, perde açıldı ve kudretli bir ses öfkeyle bağırdı:

— O kadına küfür etmeyi bırak, yoksa vuracağım! Döndüm, baktım. Uzun boylu, şişman, orta yaşlı bir Türk subayı idi. Eli pantolonunun cebindeydi. Orada da tabanca var mıydı, yok muydu bilmiyorum. Fakat, bu, kısa burunlu, büyük gözlü adamın yüzünü hiç unutmadım. Biletçi o kadar korkmuştu ki, polis çağırmaya bile cesaret edemedi. Tramvay İstanbul'un sessiz ve karanlık sokaklarından sükûnetle geçti. Acaba kimdi? Bu yeis ve felâket arasında, hiç bilmediği bir kadını korumak için, kendini tehlikeye atan bu adama karşı içimde ebedî bir minnet uyandı. Türbe'de tramvaydan indiğim zaman dizlerim titriyordu.

Galiplerin dar görüşü ve siyasetleri neticesinde hâsıl olan iç durumumuza karşı hepimizin isyanı, aklı başında ve durumu anlayan bir Batılı ile konuştuğumuz zaman biraz değişirdi. "Adalet duyguları olmasa, yalnız sağduyuları olsa, hareketlerini muhakkak değiştirirler," diyorduk. Ben, kendim ırk ve din ayrılığına bakmadan bu şamatalı politika dünyasında daima insanların birliğine inanıyordum. Bu sebepten Batılılar arasında bizim gibi düşünen birisini görünce, içimde bir ümit uyanıyor, fakat çok sürmeden sönüp gidiyordu. Bunların arasında, ilk gördüğüm ve adını hatırlayamadığım bir İngiliz miralayı[23] vardı ki, onu Kız Koleji'nde, tarih hocası olan Doktor Miller adlı kadınla çay içerken görmüştüm. Makedonya'da savaşmıştı ve Türk köylüsüne karşı büyük bir sevgi besliyordu. Düşüncesinde de, hareketinde de bir Türk'ten farklı değildi. Geçici bir sükûn veren bir Batılı da Mister Philip Browne'dı. Türkiye'ye mütarekeden sonra, Amerikan mümessili olarak gelmişti. Hatıratımın birinci cildinde, ben talebeyken bu adamın Robert College'de hoca olduğundan bahsetmiştim. Kendisi aynı zamanda Başkan Wilson'un on dört maddelik prensiplerine iman etmişlerdendi.[24] Türk olan her şeyi

seviyordu. Dünyadaki zihniyetin yirmi milyon halka karşı aldığı vaziyete muhalifti. Mister Philip Browne, 1908'den evvel Damat Ferit Paşa'nın[25] dostuymuş, 1918 Aralık ayında Paşa'yı görerek Türk milleti namına vaziyet almasını tavsiye etmiş. Abdülhamid devrinde liberal ve demokrat olan Ferit Paşa, şimdi tekrar Sultan Vahideddin'in şahsında bir mutlakıyet kurmaya çalışıyordu.

İleri görüşün en büyük emaresini[26] bu devirde Dr. Gates bir yazıyla ifade ediyordu. Kendisi çok ateşli bir Hıristiyan'dı ve Ermenilerin can dostuydu. Durumu tetkik için Adana'ya ve civarına giderek dolaştı. Döndüğü zaman, Ermenistan'ın bu kadar küçük bir azınlıkla Türkiye'nin güneyinde kurulamayacağını açıkça belirtti. Tabiî, buna karşı Ermeni basını çok şiddetli bir dil kullandı. Ne yazık ki, Dr. Gates sözlerini Paris'te hazırlanan Barış Konferansı'nda dinletemedi.

Türkiye'yi aralarında paylaşmayı düşünen Batı politikacıları memleketimizin iç durumundan çok cesaret alıyorlardı. Hiçbir zaman Türkiye bu kadar parçalanmaya ve yok olmaya elverişli görünmemişti. Padişah kendine kuvvet verebilecek herhangi bir yabancı devletle birleşmek istiyor, bilhassa İngilizlerin himayesine taraftar oluyordu. Tarihimizde aptal, sarhoş ve kötü padişahlara tesadüf edilmemiş değildir. Fakat Osmanlı hanedanından hiçbiri sırf kendi kudreti ve rahatı için memlekette bir yabancı egemenliği istemiş değildir. Bununla beraber, galip devletlerden biriyle işbirliği yaparak memleketi kurtarmak fikrinde olan vatanseverler de vardır. Bilhassa İttihat ve Terakki'nin muhalifi olan İtilâf Partisi arasında aklı başında olduğu muhakkak insanlar vardır. Bu devrede Padişah, Meclis'i kapatmayı düşünüyordu. Mustafa Kemal Paşa'yı elde ederek Parlamento'yu kapatmak ve ardından bir mutlakıyet kurmak istiyordu.

İzzet Paşa kabinesi düşüp de Tevfik Paşa kabinesi iktidara gelince Meclis'i kapatmak meselesi kuvvetle canlandı. Meclis'in çoğunluğu bu

devrede İttihatçı idi ve harbe girdikleri için, efkâr-ı umûmiyye[27] onların aleyhindeydi. Şurası gariptir ki, Millet Meclis'i olan bir memlekette o meclis ne kadar yanlış hareket ederse etsin, halk yine onu meclissiz hükûmete tercih eder. İşte bundan dolayıdır ki, İtilâfçılarla İttihatçılar da halkın gözünden düşmüşlerdir.

Tevfik Paşa, Meclis'i kapattı. O devirde, Mustafa Kemal Paşa'yı sevmeyenler Padişah'ın bu hareketini Mustafa Kemal Paşa'dan cesaret alarak yaptığını ileri sürdüler. 1926 Nisanı'nda, Mustafa Kemal Paşa'nın *Milliyet*'te yayımladığı hatıralarından bazı parçaların meâlini[28] almak doğru olur:

Kendisi orada, Fındıklı'ya (Millet Meclisi binasına) ilk defa gittiğini ve mebuslarla konuştuğunu anlatır ve Tevfik Paşa'nın kabinesine güvenoyu vermemelerini tavsiye ettiğini söyler. Buna rağmen Tevfik Paşa'ya güvenoyu verilmiş ve o cuma günü Mustafa Kemal Paşa, Padişah'la konuşmuştur. Bu uzun mülâkattan bahsederken, Mustafa Kemal Paşa, Padişah'ın ordudaki zabit ve kumandanların kendisine karşı olup olmadıklarını sorduğunu söyler.

İstanbul'a birkaç gün önce dönmüş olan Mustafa Kemal Paşa böyle bir aleyhtarlığa sebep olmadığını söylemişse de, Padişah böyle bir şeyin gelecekte de olup olmayacağını sormuş. Mustafa Kemal Paşa buna ne cevap verdiğini söylemiyor. Fakat, anlaşılan Padişah'ın ifade etmemekle beraber, gelecekte Mustafa Kemal Paşa'nın orduyu kendi aleyhine çevirmemesini sağladığı hissi uyanıyor. Bu mülâkat bir saat sürmüş.

Bu tarihî cuma günü, Mustafa Kemal Paşa ile konuşurken Padişah, hekimi Reşat Paşa'yı Rauf Bey'e göndererek onunla da konuşmak istediğini söylemiş. Rauf Bey, o zaman Bahriye Nazırı değildi.

— Benim vaziyetim mes'ûl[29] bir adam vaziyeti değil. Ben alelâde bir vatandaşım, Zat-ı Haşmetleri'ne söyleyecek hiçbir şeyim yoktur.

Fakat beni bir subay sıfatı ile görmek isterlerse, emrederler, demiş ve gitmemiştir.

Mustafa Kemal Paşa'nın bu mülâkatından iki gün sonra Meclis kapatılmış ve Mustafa Kemal Paşa da Padişah'a ordunun bu hareketi tasvip edeceğini söylediği hakkında rivayetlerin döndüğünü işitmiştir.

Aynı zamanda millî bir hareket, memleketlerinde bir Ermenistan kurulması ihtimaline karşı Şark'ta şiddetli surette uyanmıştı. Kâzım Karabekir Paşa,[30] o zaman, memleketimizde tek hatırı sayılabilir Türk ordusunun başında bulunuyordu. Kendisi, aynı zamanda, İtilâf Kuvvetleri'nin Şarkî Anadolu'da bir Ermenistan kurmaları ihtimaline karşı halkı silâhlandırıyordu. O tarihte, İzmir'de henüz Yunan ordusu yoktu. Fakat Şark'taki kuvvetli hareket Padişah'ı korkutmuş, Mustafa Kemal Paşa'yı, Kâzım Karabekir Paşa'nın bu tehlikeli isteğini önlemek için oraya göndermişti. Mustafa Kemal Paşa, Şark kuvvetlerimizin umumî müfettişi olarak 1919 Nisanı'nda doğuya gönderildi.

Benim ve herkesin Mustafa Kemal Paşa hakkındaki fikrimiz bu devrede şöyle ifade edilebilir: Çanakkale'de Anafartalar kahramanı, Padişah'ın Yâveri[31] ve harikulâde bir zekâ ve ihtirası olan bir insan diye tanınıyordu. Ben kendisini birkaç defa Babıâli'de görmüştüm. Şahsiyeti ve iradesi, inkâr edilemeyecek bir görünüşü vardı. Doğu Anadolu'ya, oradaki kuvvetleri yatıştırmaya gönderdiklerini işittiğim zaman ihtirası hakkındaki fikirlere hiç inanmadım. Türk'ün istiklâlini koruyacak bir vaziyet aldıktan sonra, Türk milletinin kendisine en büyük mevkii vereceğini tabiî görüyordum.

Bütün dünyada kuvvetli bir tesir yapan ve yenilmiş milletlere biraz ümit veren Wilson Prensipleri bizde de büyük tesir yaptı ve İstanbul'da Wilson Prensipleri Cemiyeti, tanınmış yazarlar ve avukatlar tarafından kuruldu. Galiplerin yenilen milletlere hiçbir taviz vermeyecekleri hissediliyordu. Taksim faciasına uğrayan Türkiye, tabiî olarak, dikkatini Wilson gibi hiçbir ülkeye göz dikmeyen adamın

tarafına çevirdi. Gazete mümessilleri Vakit Matbaası'nda toplanarak Paris'te bulunan Wilson'a bir muhtıra göndermeye karar verdiler. Bu muhtıranın esası: Amerika'nın Türkiye'ye evvelâ muayyen[32] bir zaman için barış temin etmesi, yani taarruzdan korunmasını sağlaması, aynı zamanda Türkiye'ye iktisadî yardımda bulunması, bu yıllar esnasında Türkiye'ye mütehassıslar[33] göndererek yeni bir rejim kurması ve iç kalkınmayı sağlamasından ibaretti. Cemiyet, 1918 yılı Kasım ayında kuruldu. İki ay içinde de ortadan kalktı. Çünkü, Doğu Anadolu ta başlangıçtan beri bunun aleyhindeydi.

Erzurum'da, 1919'da, Rusların Ermeni Generali Antranik, halkı göçe zorlayan kıtaller yaptırmıştı. Amerika'nın sadece bizim Ermenilere karşı daha önceden (ta Abdülhamid zamanından beri) yapmış olduğumuz kıtal ve tehcirlerden dolayı tamamen Ermeni taraftarı olduğu görülüyordu. Bundan dolayı, Doğu Anadolu, Amerika'yı tehlikeli görüyordu. Halkın Amerika'ya karşı bu devirdeki hislerini Erzurum Kongresi'ndeki[34] bir hadise ifade eder. Burada, Mustafa Kemal Paşa, Türk toprakları üzerinde gözü olmayan büyük bir devletin bize iktisadî, teknik ve siyasî yardım etmesi lüzumundan söz etmişti. O zaman İngiltere, Fransa, hatta İtalya da Türk topraklarını işgal etmiş bulunduklarından, bu teklifin Amerika'yı kastettiği hissediliyordu. Erzurum Kongresi'nde Doğu Anadolu' yu temsil edenlerden biri ayağa kalkarak Mustafa Kemal Paşa'nın hangi devleti kastettiğini sormuştu. Siyasî meselelerde çok hassas olan Mustafa Kemal Paşa, Doğu Anadolu'nun Amerika'ya karşı hislerini sezdiği için hangi devleti kastettiğini söylememişti.

Bütün bu karışık meseleler arasında bir de yetimhanelerdeki Türk çocukları meselesi vardı. Bu, feci bir vaziyet almaktaydı. Vaktiyle öldürülen Ermenilerin çocukları bazı Türk yetimevlerine götürülmüş, Müslüman ve Türk olarak kaydedilmişlerdi. Bunun bir misalini hatıralarımın birinci cildinde Ayin Tura Yetimevi'nde geçen bir hadise

münasebetiyle anlatmıştım. Şimdi de Ermeniler aynı şeyi yapıyor, ana babaları öldürülen yahut göçe zorlanan Türk çocuklarını toplayarak Ermeni yetimevlerinde Ermeni çocuğu olarak kaydediyorlardı. Bunlardan birincisi Ermeni Kilisesi'nin Kumkapı'da topladığı Türk çocuklarının bulunduğu yerdir. Bu durum karşısında Amerikalılar da Bebek'te Near East Relief Center (Yakın Doğu'ya Yardım Merkezi) adı altında bir müessese kurmuşlardı. Orada hangi çocukların Türk ve Müslüman, hangilerinin Ermeni olduğunu ayırt edeceklerdi. Çocuklara iyi muamele edilmesine rağmen birçok Türk çocuğu Ermeni olarak kaydedilmişti. Bu Bebek'teki müesseseyi tetkike Nakiye Hanım bizim tarafımızdan memur edilmişti. Fakat o da, Türk çocuklarının kayıtları harp esnasında yanmış yahut kaybolmuş olduğundan, bir şey yapmaya muvaffak olamayarak bu işten çekildi.

1. Mondros Mütarekesi (30 Ekim 1918): Birinci Dünya Savaşı sonunda Osmanlı Devleti ile İtilaf Devletleri arasında imzalanan anlaşma. Bu antlaşmayla İstanbul'un işgal edilmesi ve ordunun dağıtılması kabul edilmiştir.

2. İttifak Devletleri: Birinci Dünya Savaşı'nı çıkaran ve İtilaf Devletleri'ne karşı savaşan Almanya, Avusturya-Macaristan devletlerine verilen ad. Sonradan Osmanlı Devleti ve Bulgaristan da bu birliğe katıldı.

3. Meydana gelen.

4. Topluca öldürmeler.

5. Göç ettirmeler.

6. ABD'nin 28. başkanı Woodrow Thomas Wilson, ülkesini Birinci Dünya Savaşı'na sokmakla beraber ünlü On Dört Madde'yle barış görüşmelerine temel hazırlamış ve Paris Barış Konferansı'nda Milletler Cemiyeti'nin önde gelen savunucusu olmuştur.

7. Sanısı.

8. Türk Ocağı: 1912'de kurulmuş bir sivil toplum örgütü. Mehmed Emin Yurdakul, Hamdullah Suphi Tanrıöver, Ziya Gökalp, Yusuf Akçura gibi ünlü aydınlar da bu örgütün içinde yer almıştı.

9. Yönetim kurulu.

10. Bilhassa Türk Ocağı'na, Türk gelenek ve kültürünü benimsemiş olan azınlıkları da almak. Çünkü, Ocak'ın ırkçılığa kaymasına engel olmak istiyordum. Üye olarak almaya Ocak'ı ikna edememekle

beraber Komitas gibi sanatkârları davet ediyorduk. (Y.N.)

11. Bu fikir üzerinde tesir yapan muhtelif şeyler vardı. Amerika'da Jane Addams'ın kurmuş olduğu Hull House faaliyeti; Edmond Desmoulin'in mektebinin yayınlarını takip eden ve bir küçük hareket haline gelen fikir. Bu fikrin siyasi tarafı yoktu. Bunu yapmak isteyenler yeni bir Türkiye kurmak gayesini güdenlerdi. Çünkü, 1908'den beri bütün ilerleme ve inkılap taraftarı olan partiler ve hükümetler, aşağı yukarı sırf üst tabakayla meşgul idiler. Yeni Türkiye kurabilmek için, çoğunluğu ziraatla meşgul olan köylüleri dikkate almak gerekiyordu. Bunu yapabilmek için, fertler arasında hayatlarını bu işe verecek idealistler lazımdı. Buna en fazla doktorlar taraftardı. İlk seçtiğimiz yer Tavşanlı'dır. Dört doktor, küçük sağlık merkezleri açarak işe başladılar. Bunların ilk ikisi Hasan Ferit'le Reşit Galip'tir. (Y.N.)

12. Rauf Bey (Rauf Orbay): Balkan Savaşı sırasında gösterdiği kahramanlıklarla Hamidiye Kahramanı olarak anılan Orbay, 1942-44 yılları arasında Londra büyükelçiliği yaptı.

13. Temsilcisi.

14. Tutukluyor.

15. Abartılı.

16. Tutuklular.

17. Keder.

18. Subay.

19. İtilaf Devletleri: Birinci Dünya Savaşı'nı çıkaran İttifak Devletleri'ne karşı birleşen Fransa, İngiltere, Rusya'ya verilen ortak ad.

20. Bolşevizm: Rus Sosyal Demokrat Partisi sol kanadı tarafından öne sürülen öğreti. Proleterya devriminin ideolojisi.

21. Boşuna.

22. Etkenlerden.

23. Albayı.

24. İnanmışlardandı.

25. Damat Ferit Paşa: Osmanlı sadrazamı. Sevr Antlaşması'nı imzaladı, Anadolu'da kurtuluş için savaşanları asi ve eşkıya ilan etti, Talât ve Cemal paşaları gıyaben idama mahkûm ettirdi.

26. Belirtisini.

27. Kamuoyu.

28. Anlamını.

29. Sual olunmuş, sorumlu.

30. Kâzım Karabekir: Millî Mücadele kahramanlarından. Asker, devlet adamı.

31. Yardımcı.

32. Belirli.

33. Uzmanlar.

34. Erzurum Kongresi: Kurtuluş Savaşı'nın hemen başında, 23 Temmuz 1919'da Erzurum Sultanisi'de toplanan kongre.

2

İzmir'in işgali ve iç kargaşalık

15 Mayıs 1919'dan 16 Mart 1920'ye kadar

15 Mayıs 1919 faciasından sonra, Millî Mücadele' nin nasıl hazırlandığını kısaca anlatmak faydalı olur.

İstanbul'da, bütün memleketten gelen sâiklerle[35] bir hayli cemiyet kurulmuştu. Başlangıçta bunlar, ihtilâlci değildiler. Doğudaki cemiyetler arasında Karadeniz ve Erzurum en canlı görünüyordu. Çünkü, limanı Trabzon olmak şartıyla o bölgede bir Ermenistan kurulması düşünülüyordu. Yakın olan Barış Konferansı'nda bu mesele görüşülecekti. Yalnız şu var ki, bu Karadeniz bölgesi coğrafya bakımından ve aynı zamanda halkının ihtilâlci ruhundan dolayı, orada bir Ermenistan kurulması için, yeni bir işgal ordusunun gelmesi gerekti.

Kilikya,[36] Fransızlar tarafından işgal edilmiş ve Fransızların Ermenilerden bir asker kuvveti toplamaları büyük bir kızgınlık yaratmış ve aynı zamanda kanlı olaylara yol açmıştı.

Antalya'yı, İtalyanlar işgal etmişlerdi. Yabancı bir işgal kuvveti olmalarından dolayı hoş görünmemekle beraber, İtalyanların halkımıza karşı davranışları en medenîsiydi.

Trakya ve Mezopotamya'da da Türkler bazı cemiyetler kurmuşlardı. Evvelâ, İzmir'de Nureddin Paşa, şayet orası işgal edilirse, mukavemet etmeye[37] karar vermişti. Nureddin Paşa'nın oradan alınması büyük bir endişe uyandırdı. 1920 yılı olayları için hazırlanan bir hayli siyasî birlikler kuruldu.

İstanbul'da, Hürriyet ve İtilâf[38] parçalanıyordu. Bunlar birkaç partiye ayrılmışlardı. Bu yeni partiler İstanbul' da mütevazı bir evde toplanarak Esad Paşa'nın himayesinde bir millî kongre meydana getirdiler. Bunların faaliyetini, "Toplandılar, oturdular, konuştular ve dağıldılar," vecizesiyle ifade edebiliriz.

O günlerde, Türklerin görüşünü harice[39] bildirmek çok güçtü. Burada Amerikan muhabirlerinin ve bazı şahsiyetlerinin doğru düşüncelerine çok şey borçluyuz. Bunlar sayesinde Batı'da Türklere karşı verilen peşin hükümlere rağmen, bizim görüşümüz Batı'ya sızmaya başladı.

Karakol adını taşıyan bir gizli birlik en önemlisi ve en iyi netice verenidir. Bunun reisi Kara Vasıf Bey'di. Ufak tefek, esmer ve sağır olan bu adam çok büyük hizmetler görmüştür. Bir çocuk kadar saf gözleri ve konuşması onun manevî ve insanî vasıflarını derhal açığa vururdu. 1908'den itibaren bir hayli ihtilâlci Türk liderleri tanımıştım ve yıllarca Millî Mücadele'nin en nazik devirlerini yaşamıştım. Fakat hiçbir zaman, Vasıf Bey kadar prensiplerine sadık insana rastlamamıştım. Şahsî şöhret onu hiçbir prensibinden ayıramazdı. Derdi ki:

— Milletimizi kurtarabilecek olan şey kolaylıkla elde edilecek bir başarı değildir; ancak manevî kudretimiz, hürriyet aşkımız, hak ve adalete inancımız bizi kurtarabilir.

Gerçi bu adamın adı en az bugün geçerse de, bence gelecek Türkiyesi'nin en gerçek bir yurtsever örneğidir. Onun istediği hür bir iç irade kurmak ve hiçbir yabancı kuvvete dayanmamaktı.

Karakol ile münasebetim hayli drama benzeyen bir toplantıda olmuştur. Benim oraya gitmemi, tabiî çok dikkatli ve gizli bir şekilde temin etmişlerdi. Gider gitmez karşı karşıya geldiğim ilk sima Kaymakam Kemal Bey (Kemaleddin Sami Paşa)[40] oldu. Bu adam, Suriye'de mekteplere ve yetimevlerine çok yardım etmişti. Hemen

karşı karşıya oturduk, bir kâğıt üzerine millî maksadımızı tesbite çalıştık. Tabiî, o, memleketin coğrafî durumunu çok iyi biliyordu. Çoğu zabit olan bir hayli genç Türklerin şüphe götürmez çoğunlukta oldukları yerlere gideceklerdi. Bu, Türkiye'yi paylaşmaya hazırlanan İtilâf Kuvvetleri'nin planlarına karşı halkı uyandırmak ve hazırlamak için yapılmıştı.

Kara Vasıf Bey, bu teşekkülün[41] ruhu, Kemaleddin Sami ise eli kolu ve idare cihazının başıydı. O, istilâ kuvvetleriyle yakından temasta ve aynı zamanda el altından Anadolu'ya silâh kaçırtmak yollarını temin etmekteydi. Hatta, İngiliz ve Fransız kuvvetlerinin depolarındaki bir hayli silâhı, kapıcılar, gemiciler ve orada çalışan başka kimseler vasıtasıyla elde edip Anadolu'ya göndertirdi. Bunların arasında 320 makineli tüfek, 1500 tüfek, 1 top, 200 sandık mermi, 10 000 üniforma vesaire Anadolu'ya kaçırılmıştı. Kemaleddin Sami, İstanbul'da Onuncu Fırka Kumandanı olduğu zaman, bütün gün vazifesini gördükten sonra geceleri de ihtilâli hazırlardı. Gece yarısından sonra Üsküdar tarafına geçerek muhtelif birliklerle temasa geçer, hazırlanırdı ve ekseriya gece saat ikiden sonra[42] bize gelir ve derdi ki:

— Dr. Adnan,[43] o kadar yorgunum ki, yatsam vücudum kendini yataktan yere atıyor.

Yazılarım, konuşmalarım, muhtelif şahıs ve gruplarla temaslarım beni o kadar işgal ediyordu ki, mütemadiyen[44] değişen hükûmetlerle hiç ilgilenmiyordum. Tek bildiğim şey, bu hükûmetlerin tarafsız yahut da maksadımıza taraftar olup olmadıklarıydı. Tabiî, Hürriyet ve İtilâf iktidarda olduğu zaman benim vazifem de güçleşiyordu.

16 Mayıs 1919 sabahında, kolejdeki hocam Miss Dodd bana telefon etti:

— Sen misin, Halide? Bu İzmir meselesine çok canım sıkıldı.

— İzmir mi? Ne oldu İzmir'e?

— Yunanlılar işgal ettiler.

— Ya! Bunu der demez telefonu kapattım. Bu olayın teferruatını[45] yine telefonla muhtelif dostlar bana bildirdiler. İzmir'i Yunan ordusu İtilâf Kuvvetleri'nin donanmaları himayesinde 15 Mayıs'ta işgal etmişti. Vali İzzet Bey de dahil, memurları Kordonboyu'na sürükleyerek "*Zito Venizelos*!"[46] diye bağırmaya mecbur etmişler. Buna boyun eğmeyenleri Kordon'da saatlerce yürüterek üstlerini başlarını parçalamışlardı. Bir hayli kanlı vakalar da olmuştu. Bu vakalar esnasında şehit olanların sayısı hayli yüksektir. Hatta, askerler ve bazı kumandanlar da buna dahildir. Fakat işin hayret edilecek tarafı, bunun İtilâf donanmasının gözü önünde yapılması idi. İşte Mister Lloyd George'un[47] "Türkleri medenîleştireceğiz," diye gönderdiği ordu ne yazık ki, medenîleştirmek hareketine böyle başlamıştır. Türk efkârını çığrından çıkaran işte bu ilk İzmir hadisesidir.[48]

Ben, İzmir'in işgalinden sonra, hemen hemen bu mesele hakkında bir kimse ile konuşmamıştım. Fakat İstiklâl Mücadelesi hissi bende bir çeşit mukaddes cinnet hâlini almıştı. Artık şahıs olarak yaşamıyordum. Bu millî, mukaddes cinnetin bir parçasından ibarettim. 1922'de İzmir'i aldığımız güne kadar benim için hayatta başka hiçbir şeyin ehemmiyeti kalmamıştı.

İzmir'in işgalinden iki gün sonra, Üsküdar'da, Kız Koleji'nde, daha önce vermiş olduğum sözü yerine getirerek konuşacaktım. Kolej'de her milletin mümessili konuşacaktı. Tabiî, konu sadece eğitime ait idi.

Konferans salonu hıncahınç doluydu. Bütün mümessiller muazzam tezahürat arasında konuştular. Fransız ve İngiliz zabitlerinin üniformaları pırıl pırıldı ve yüzleri galibiyet sevinciyle mağrur görünüyordu. Hıristiyan azınlık talebe, tabiî, çok memnundu. Nihayet, siyahlar giyinmiş bir küçük insan, sahanlığa çıkan merdivenlere yavaş yavaş tırmanırken, herkes ona bakıyordu. O, bendim.

Söyleyeceklerimi hazırlamış değildim. Ancak, bu merdivenlerden çıkarken düşünmeye çalışıyordum. Çıkar çıkmaz, azınlıkta olan Türk talebesinin gözlerinin bana endişe ile çevrildiğini hissettim. Bu gözlerin her biri bana birer mesaj yolluyor, âdeta o anda beni memleketten ayırmıyordu. Evet, karalara bürünmüş Türkiye! Yüzü sapsarı, omuzları çökmüş, gözleri elem içinde. Fakat, o galiplerin kuvvet ve sevincinden daha kudretliydi. Çünkü, zulme uğramış milletinin haklarına imân etmişti. O gün, o Halide, o merdivenleri çıkarken, sonunun bir sahanlık değil, bir idam sehpası olmasını ve bu suretle inandığı mukaddes maksat uğrunda ölmeyi istiyordu.

İzmir'den hiç bahsetmedim. Tahsilin, insanları benzerlerine karşı insanca bir duygu ve davranışa göre yoğurmadığı takdirde beyhude olduğunu söyledim. Konuşurken kafamın içinde İzmir'in işgali ve eski Romalıların insanları parçalatan eğlenceleri geçiyordu. Kafamın içindeki bu hayal beni o kadar sarsmıştı ki, alkışları bile duymadım. Sadece hatırladığım, uzun boylu, geniş omuzlu İngiliz üniformalı bir adamın karşımda durup benimle konuşmasıydı. Bu adam İngiltere'nin Yakın Şark'taki alâkasızlığından bahsettikten sonra dedi ki:

— *We have bitten off more than we can chew already.*[49]

Bu, General Long idi. Yüzündeki o mert ifade kendisine bir şey söylememe mâni oldu. Fakat içimden diyordum ki: "Türkiye sahiden çiğnenemeyecek kadar büyük lokmadır. İngiltere, lokmanın kenarlarını Yunanistan'a çiğnetmek istiyor."

Ertesi gün, Türk Ocağı'ndan telefon ettiler. Bir ses:

— İzmir kıtalini protesto etmek üzere, hemen gel! Bu maksatla bir miting hazırlıyoruz. Bütün talebe birlikleri buna dahildir. Ocak'ın reisi o zaman Ferit Bey'di.

Ocak'ta bütün gençler heyecan içindeydiler. Bir tanesi:

— Cebimde otuz lira olsa hemen İzmir dağlarına çıkacağım, dedi. O günlerde dağa çıkmak isteği hepimizin içinde vardı. Bundan hemen

sonra, ne Padişah'ın zavallı siyaseti ne de İtilâf orduları bir sürü genci İzmir'e gitmekten men edebilirdi.

Bu toplantının ilk maksadı bir protestodan ibaretti. Fakat, Ferit Bey, Zat-ı Şâhâne'ye bir heyet gönderilerek millî unsurlardan müteşekkil bir kabinenin kurulmasını istemelerini teklif ediyordu. Ferit Bey, kendisini o zaman Dahiliye Nazırı olan merhum Ali Kemal çağırttığı için, mitingden evvel gitti. Buradaki konuşmayı kimin yapması gerektiği meselesinde herkeste bir tereddüt hâsıl oldu. Sinirlilik son dereceyi bulmuştu.

— Ben konuşurum, dediğim zaman, herkes çok sevindi ve ilk miting yerinin Fatih olmasına karar verildi. Bu, İtilâf hava kuvvetlerinin mütemadiyen her hangi toplantı üzerinde uçtuğu günlere tesadüf eder. Gerçi, ben, 1908'den sonra bir hayli kapalı salonlarda konuşmuş isem de, hiçbir zaman açıkta konuşmuş değildim. Çünkü, 1908'deki sokak kalabalıklarının acayip konuşmaları bana biraz fena tesir etmişti. Bununla beraber ruh hâletim beni o gün düşünmekten menetti.

Halk, Fatih Belediyesi'nin önünde toplanmıştı. Balkondan konuşulacaktı. Sesimi kalabalığın hepsine işittirmek mümkün olabilecek mi, diye düşünürken dramatik bir olay bana bu endişemi unutturdu. Binanın üzerinde ay-yıldızlı kırmızı bayraklar rüzgârda sallanırken, onun altında da, yani balkonun demir parmaklığından aşağıya doğru bir siyah örtü sarkıtılmıştı.

Demir parmaklığın siyah örtüsü üzerinde bir insan denizi ile karşı karşıya gibiydim. Kalabalığın ortasında askerler ve zabitler vardı. Onların etrafında çoğu genç olmak üzere, siyah çarşaflı kadınlar vardı. Hepsi nutku bekliyordu. Aynı zamanda da beyaz sarıklılar, kırmızı fesliler, birkaç tane de şapkalı vardı. Fakat insan, kalabalığın karşısında, ne olduğunun farkına bile varmıyor. Çünkü parlayan gözler, söyleyeceğini insana ilham ediyordu. Hepimizin içinde haklarımıza ve

kudretimize imân etmek gayesi vardı. İlk cümlem: “Gece en karanlık ve ebedî göründüğü zaman gün ışığı en yakındır,” oldu. Konuşurken, sesim ta karşımdaki Uçak Şehitleri Anıtı’na çarpıp geri geliyordu. Garip bir tesadüf olarak, işte bu Şehitler Anıtı sesimi bu kalabalığa duyuruyordu.

Ben ne söyledimse hepsini bu gözlerden ilham alarak söyledim. O kadar birbirimize dalmıştık ki, aşağılara inen iki İngiliz uçağının farkına bile varmadık. Uçaklardan bir tanesi kalabalığın sağ tarafına dokunacak kadar indi. Beyaz sakallı bir adamın: “Allah, Allah!” diye üstünü başını yırttığı görülüyordu. Kalabalık sağa sola ayrılmaya başlarken, orta yerdeki kadınlar mıhlanmış gibi duruyorlardı. Kuvvetli bir asker sesi, kumanda veriyormuş gibi, kalabalık içinden yükseldi:

— Gene konuş!

Esasen ben susmuş değildim. Âdeta, korkmuş bir çocuğun elini tutarak, ona tehlikeyi unutturmak için konuşan bir insan gibiydim. Biraz sonra, dağılmış olan kalabalık yerlerine döndü.

Darülfünûn’un Hukuk Müderrisi[50] Selâhaddin Bey, mitingin özetini yaptı ve halkın Padişah’a giderek milletini tutmasını talep etmemizi istedi. Mitingi hazırlayanlar, Padişah’a gidecek kimseleri seçmek üzere Bayezid’e, Darülfünûn’a döndüler. Ben iki talebeyle beraber Zat-ı Şâhâne’ye gitmeye memur edilmiştim.

Yıldız’a çıkan yokuşun nihayetindeki saraya geldiğimiz zaman lâmbalar yanmıştı. Buralarda çocukken ne kadar dolaşmış ve oynamıştım. Sarayda, siyahlar giyinmiş bir kâtip bizi kabul salonuna götürdü. Çocuklara ve bana şüphe ile bakıyordu. Kendi kendime, acaba Padişah tıpkı XIV. Louis gibi, halktan gelen herhangi bir şeye karşı sinirleniyor muydu, diye sordum. Her hâlde mitingin haberleri saraya gelmiş olacaktı ve tabiî kudretini irsî ve ilâhî zanneden bir hükümdar buna sinirlenebilirdi.

Birisi Bahriyeli olmak üzere, iki tane yâver, bizi büyük bir samimiyet ile kabul ettiler. Galiba onların kalbi bizden yanaydı.

Padişah'ın Birinci Mabeyincisi Yâver Paşa, güya özür diler gibi ellerini ovuşturarak yanımıza geldi. Bilhassa genç talebelerden çekinir görünüyordu. Yâver Paşa, huzur-u Şâhâne'ye birkaç defa girip çıktı. Nihayet büyük bir esefle Padişah'ın hasta olduğunu, bundan dolayı bizi kabul edemeyeceğini fakat evlâtlarının arzularını dikkate alacağını söyledi. Yâver Paşa, kendi adına da gayet nazik sözler ilâve etti. Fakat talebe:

— Bizi halk gönderdi, mutlaka kabul edilmek isteriz, diye birkaç defa ısrar etti. Bu, Yâver Paşa'yı tabiî çok üzüyordu. Ona, Padişah'a emir verir gibi haber gönderen bir gençlik çok kötü bir tesir yapmıştı. Ben, sadece halkın arzusunu söyledikten sonra, hep birlikte saraydan ayrıldık. Yıldız Yokuşu'nu inerken, bu yerlerin Abdülhamid zamanına nisbeten ne kadar boşalmış ve toz toprak içinde olduğunu gördüm. İçimde, Osmanlı hanedanının son günlerini yaşadıkları hissi hâsıl oldu.

Bunu takip eden cuma günü, Haydarpaşa Tıp Fakültesi talebesi ve Kadıköylüler orada da konuşmamı benden istediler. Fırtınalı ve yağmurlu bir gündü. Fakat bu, halkın orada toplanmasına mâni olamadı. Ben gene Belediye binasının balkonundan konuştum. Önümde bir şemsiye denizi çalkalanıyordu. Arada bir, suların arkasından bazı yüzler de görebiliyordum. Onların arkasından beyaz köpüklü dalgalar mütemadiyen akıp gidiyor ve ta uzaklarda, ufuklarda mavilik görünüyordu. Fakat, yağmur devam etti ve halk üç saate yakın oradan ayrılmadı.

Bu miting de Fatih mitinginin hemen tekrarından ibaretti. Bu aylar benim için daima açıkta konuşmakla geçti. Fakat o ayın daha sonraki cuma günü Sultan Ahmed mitingi oldu.

Bu, 6 Haziran 1919'a rastlar. Sultan Ahmed Meydanı'na, Fuad Paşa Türbesi Sokağı'ndan girdim. Yanımda kaç kişi vardı, beni kim

götürüyordu, bilemiyorum. Kalbim o kadar atıyordu ki, yürürken sallanıyordum. Fakat meydanın başına gelip de kalabalığı görünce bana sükûnet geldi. Sultan Ahmed Camii'nin minareleri, mavi boşluğa yükselen, ilâhî bir sanatkârın elinden çıkmış beyaz neyler gibiydi. Minarelerin dar şerefelerinden siyah bayraklar havada dalgalanıyordu. Cami'nin önünde, yerde, yüksek bir kürsü vardı. O da siyah bir örtüyle kaplıydı. Kürsünün önünde Wilson'un on ikinci prensibini temsil eden bir yazı vardı.[51] Sade meydan değil, ta Ayasofya'ya kadar insan doluydu. Halk o kadar sıkışmıştı ki, hareket edemeyecek bir hâlde idi. Askerler kalabalığın iki yüz bin kişi olduğunu söylüyorlardı.

Bu kımıldanamayacak kadar sıkı olan kalabalıktan başka, Cami'nin demir parmaklıkları, damlar, cami kubbeleri dahi insanla doluydu. Nasıl o kürsüye yaklaşabildim, farkında değildim. İki yanımda, iki önümde dört süngülü asker, bana yol açıyordu. Bunların gösterdiği bir kardeş sevgisi ve itinasını ömrüm oldukça unutmayacağım. Acaba, bunlardan beni oraya götürmeleri istenmiş miydi? Yoksa, kendi kendilerine mi gelmişlerdi, bilmiyorum. Kürsünün önüne geldiğim zaman, hayatımın en önemli dakikalarından birini yaşadığımı hissettim. Vücudumun her zerresi elektriklenmiş gibiydi. Bu hâl, herhangi başka bir zamanda beni derhal öldürebilecek kudretteydi. Fakat, o an, benim için unutulmaz bir tecrübedir, çünkü hiç sesi çıkmayan bu iki yüz bin kişinin ıstırabını bana aşılamıştı.

İnanıyorum ki, Sultan Ahmed'teki Halide, her günkü Halide değildi. Bazan en mütevazı ve tanınmamış bir insanın büyük bir milletin büyük idealini temsil edebileceğine inanıyordum. O günkü Halide'nin kalbi bütün Türk kalplerinden gelen hisle atıyor ve Halide'ye gelecek yılların faciasını duyuruyordu.

Minarelerden gelen seslere, kalabalık arasındaki yüzlerce ulema, Müslümanlık'ın bir nakaratı olan "Allahu Ekber, Lâ ilâhe illâllah, Vallahu Ekber, Allahu Ekber Velilhamd" ile bu seslere katılıyordu.

Halide, bu harikulâde teraneyi dinlerken kendi kendine şunları söylüyordu:

“İnsanların kardeşliğini ve barışını ifade eden İslâmiyet ebedîdir. Batıl inançlar ve dar görüşler İslâmiyet değil. Allah’tan gelir gerçek İslâmiyet. Ben bugün onun en yüksek noktasını ifade etmeye mecburum. Türkiye, benim zulme uğramış milletim de ebedîdir. O, öteki milletlerde olan kusur ve faziletlere sahip olmakla beraber, hiçbir maddî kuvvetin yok edemeyeceği manevî bir kudrete de sahiptir. Ben, bu gün onun zirvesini anlatmalı, insanlığın kardeşliğini ifade eden ruhunu vermeye çalışmalıyım.”

Halide’nin sesinin belli bir noktadan öteye gitmediğine eminim. Bu yüz binlerce halk için o, sadece kara bir noktadan ibaret kalmıştır. Fakat, bu insan denizi içinde insanı ürküten mutlak bir sükût vardı. Belki herkes kendi içinden gelen sesi dinliyordu. Halide ise, o günün kelimesiz gelen bir mesajının bir medyumundan ibaretti.

Önce minarelere hitap ederek onlardan şanlı tarihimizin devam ettirilmesini istiyordum. Bu konuşmanın bir cümlesi millet arasında vecize yerini aldı: “Milletler dostumuz, hükûmetler düşmanımızdır.” Bunu söylerken Halide, demokrat esaslara bağlı hakikî bir Müslüman milletin hissini ifade ediyordu. Nihayet, Halide, onların aşağıda söyleyeceğim esaslara bağlı kalacaklarına iki defa yemin etmelerini teklif etti:

1. İnsanlık ve adalet esaslarına sadık kalmak,

2. Her hangi şartlar altında olursa olsun, hiçbir kuvvete boyun eğmemek.

Binlerce ses, bir uğultu hâlinde:

— Yemin ediyoruz, diye cevap verdi. Gök gürlemesini andırır insan sesleri yükseliyor ve Halide’nin ayaklarının altındaki kürsüyü sarsıyordu. Aynı zamanda, İtilâf Kuvvetleri’ne bağlı uçaklar minarelerin arasında uçuyor, kalabalığı teftiş eden bir polis vazifesini

görüyordu. Âdeta bir dev arı gibi vızıldayan bu makineler bizi korkutmak istiyordu. Fakat hiç kimse maddî bir kuvvetten haberdar değildi. Her hangi halkın, yüreğine ölüm korkusu üstünde bir his gelebilir. İnanıyorum ki, o gün, şayet uçaklar ateş açmış olsaydı, bu yeni mücadele ruhuyla kendinden geçen halk bundan haberdar olmayacaktı. Nihayet, Halide, kürsüden aşağı baktığı zaman, önünde bir sakat asker kalabalığı gördü. Hepsi itinayla giyinmişlerdi. İçlerinden bir genç grup kürsünün önünü almış, kalabalığın oraya girmesine mâni oluyordu. Bu kürsüye en yakın olan yarım insan dairesinin arasında Fransız üniformalı, yakışıklı, ince yüzlü bir adam vardı. Bu, General Foulon'du. Fransız doğan bu adamın yüreği o gün Türk'tü ve bütün Türk gençleriyle beraber onun da gözlerinden yaşlar akıyordu.

Bu gerginlik, aşağıdaki genç bir Darülfünûnlunun sesiyle kırıldı. Birdenbire:

— Milletim, zavallı milletim, diye bağırarak hıçkırmaya başladı ve birden düşüp bayıldı. Bu, Halide'yi içine düştüğü vecitten[52] çıkardı ve kürsüden inerek o da yardımına koştu.

Burada, hatıratımı tekrar birinci şahısa çeviriyorum.

Kürsünün merdivenlerinde yeşil sarıklı bir adam oturuyordu. Alelâde, Anadolulu bir hocaydı. Top sakallarından aşağıya doğru gözyaşları akıyordu.

— Halide Hanım, Halide Hanım, kızım, diye ağlayarak ellerimden yakaladı. Ben, onu kürsünün merdivenine oturtarak yanına iliştim. İhtiyar, başı ellerimin üstünde, ağlamaya devam etti. Ben de ağlıyordum. Fakat arkasını okşayarak yukarısını gösterdim:

— Git, dua et, dedim. O da yukarı çıkarak kürsüden Türkçe olarak memlekete dua etti ve bu suretle miting sona erdi.[53]

Fuad Paşa Türbesi Sokağı'nın başında, bu muazzam kalabalıkta bir değişiklik olduğunu fark ettim. Âdeta içeriden esen bir rüzgâr fırtınalı

bir hareket vücuda getirmek üzereydi. Birkaç saniye içinde bütün kalabalık koşuyor ve konuşuyordu. Bunun bir panik olmadığını anladım. Her hâlde daha başka bir sebeple heyecana gelmişlerdi. Umumiyetle kalabalıklar hayvanî içgüdülere tâbidirler. Fakat, nadiren de mucize gibi mukaddes bir hisse de tâbi olurlar. Sultan Ahmed mitingi büyük günlerden biriydi, esen rüzgâr da onun bir neticesiydi. Bir ihtiyar Nafia Nezareti'nin[54] duvarına dayanmış, ellerini göğe kaldırmış, bir şeyler mırıldanıyordu. Orta yaşlı, yoksul kılıklı bir kadın, ellerini sallayarak koşuyor:

— O da geldi, bize geldi, diye bağırıyordu. Gelen kimdi? Benim ilk hissim, Müslümanların muhayyilelerinde bazan uyanıveren bir evliya olması ihtimaliydi.

Ablamın kızı Feride eğildi, iskarpinlerini çıkararak koşmaya başladı. Hepimiz koşuyorduk. Ben, Feride'yi tutmak istiyordum. Sokağın başına gelmeden yakaladım.

— Ne oluyor, Feride?

— Teyze, geldi, geldi!

— Kim geldi?

— Padişah!

O zaman anladım. Divan yolu'nun başında bir ağaca dayanarak insan akışını seyrettim. Hiçbir araba gitmiyordu. Yalnız insanlar. Ne Padişah ne de alay. Ağacın öbür tarafına bir bahriye zabiti ilişmişti. Gülümsedi. Fakat bu gülümsemede bir acılık vardı. Sordum:

— Padişah nerede, kardeşim?

— Padişah filân yok. Bu, halkın hayalinde. Görüyor musunuz, kalabalığın içinde müşir[55] üniformalı birisi var.

Eğildim, baktım. Hakikat, uzun ve ince, Vahidettin'e benzeyen bir adamdı.

— Bu, Şevket Turgut Paşa. Harbiye Nazırı. Harbiye' ye giderken halk onu Padişah zannetmiş, arabasından indirmiş, yürütmeye

başlamış. Şimdi yavaş yavaş tanıyorlar.

Heyecan yavaş yavaş azalıyor.

— O değil, diye bağırmaya başlıyorlardı. Fakat, bazıları hâlâ ümitlerini kesmeyerek Şevket Turgut'un arkasından koşuyorlardı. Galiba iki hafta önce Yıldız'da Osmanlı hanedanının sona erdiğini düşündüğüm zaman pek yanılmamıştım.

Bahriye zabitinin kalabalık arasına katılmadan önce son sözü şu oldu:

— Hemşire, Padişah'ın gelmediğine şükredelim.[56]

O akşamı İstanbul'daki evimde geçirecektim. Saat dokuza doğru bir Darülfünun talebesi bana geldi. Halk arasında İtilâf Kuvvetleri'nin beni tevkif ettikleri söylentisi dolaştığını ve büyük bir heyecan yarattığını söyledi. Hatta, bazıları beni, iki yabancı zabit arasında bir arabada götürülürken gördüklerini ileri sürmüşler. O gece, en aşağı on kere, bilmediğim adamlar beni telefona çağırarak bu söylentinin doğru olup olmadığını anlamak istediler. Hakikat hâlde, İtilâf Kuvvetleri'nin askerî merkezlerinde Sultan Ahmed'in o çok sulh ve sükûn içinde geçen mitingi endişe uyandırmıştı. Aynı zamanda, Beyoğlu'nda Hıristiyanlar da telâşa düşmüştü. Sokaklarda koşuşarak:

— Türkler geliyor, Türkler geliyor, diye feryat etmişlerdi. İtilâf Orduları, Kasımpaşa tarafına bir topçu kuvveti yollamışlardı. Aynı zamanda İngilizler, Ferit Paşa'nın hapsettirdiği İttihat ve Terakki[57] liderlerini gizlice hapisten alarak bir savaş gemisiyle Malta'ya göndermişti. Bunlar arasında, Fethi ve Hüseyin Cahit beyler ve daha hayli tanınmış adam da vardı. Halk bunun, Ferit Paşa hükûmeti tarafından yaptırılmış olduğunu söylüyordu.

Artık olaylar bir sinema şeridi hızıyla birbirini kovalıyordu. Tevfik Paşa'nın Meclis-i Mebusân'ı kapatması söylentisi kuvvetlenmişti. Bu, büyük bir endişe uyandırıyordu. Çünkü, Padişah'ın bir daha, bir meclis açtırmaması ihtimalini hatıra getiriyordu. Bu nokta, yalnız

Anadolu'da değil, İstanbul'da da siyasî çevrelerde ciddî olarak ele alınmıştı. Haziran'ın 7. günü muhtelif grupların temsilcileri toplanıp bu meseleyi konuşacaklardı. Bu, millî birliğin kendine mahsus bir karakteri vardı. Bu, İmparatorluk'un en tanınmış otuz azasından teşekkül ediyor ve başında Ahmed Rıza Bey bulunuyordu. Burada eski sadrazamlar ve kumandanlar da bulunuyordu. Bir genç, gülerek, bunların arasında üç kabine kurabilecek şahıslar bulunduğunu söylemişti. Önce, otuz beş muhtelif teşekkülün temsilcileri yukarıda toplandılar. Bunlar gençlerden teşekkül ediyordu. Nihayet on bir kişi seçmişler ve ertesi gün seçim yapmak için harekete geçmelerini istemişlerdi. Seçilenlerin birisi de bendim; bunu, "Toplandılar, konuştular ve dağıldılar," diye ifade edebiliriz. Ondan sonra, Millî Birlik beni davet etti. Sebebini hâlâ bilmiyorum. Mütevazı bir odada otuz kişilik gayet vekarlı bir topluluk vardı. Ömrümün sonuna kadar bu derece vekarlı insanları bir arada bir daha göreceğimi sanmıyorum. Hemen hepsi boylu poslu, iyi giyinmiş, Türk tarihinde yer almış adamlardı. Ahmed Rıza Bey, en önde görünüyordu. Ben de siyah çarşaflı, küçük cüce, bir köşeye çekilip kendimi saklamak istiyordum. Bu yaşlı büyükler de huzursuzluk içindeydiler. Hepsi gayet ciddî ve resmî bir Türkçeyle konuşuyor, sözlerini tarta tarta söylüyorlardı. Kendi kendime, büyükannemin sağ olmadığına üzüldüm. Çünkü, bunu kendisine anlatmak çok tatlı olurdu. Uzun bir tartışmadan sonra Padişah'a iki temsilci göndererek seçimlerin yapılmasını rica etmeye karar verdiler. Fakat, bu temsilcilerin kimler olacağı meselesi büyük tereddüt uyandırdı. Ben, kendi kendime, "Bu defa, bu temsilcilerden biri her hâlde ben olmayacağım," diyordum. Nihayet, aralarında en şişmanı olan Celâleddin Arif Bey ile Müşir Hurşit Paşa'yı seçtiler. Bunu takip eden gayet nazik selâmlaşmadan sonra ayrıldık.

Rumeli Hisarı'nın yokuşunu tırmanırken saat dokuz buçuktu. Yemek yiyemeyecek kadar yorgundum. Papuçlarımı çıkardım, bir

koltuğa oturdum. Mahmure Abla geldi ve dedi ki:

— Dün gece Kolonel Heathcote Smythe geldi, seni görmek istedi. Şimdi, sen gelmeden önce de geldi, tekrar geleceğini söyledi.

Kolonel H. Smythe, Amerikalı Galthorpe'un sağ koluydu ve Rumeli Hisarı'nda bize komşuydu. Kendi kendime dedim ki: "Her hâlde şahsen beni tevkife gelecek değildir; olsa olsa, siyasî bir şeyler söyleyecek."

Kolonel H. Smythe, saat on biri geçe geldi. Bunu hatırlıyorum. Çünkü, Dr. Adnan telefondaydı ve diyordu ki:

— Hayır, hayır, kendisi burada. Bir şey olmadı.

Sordum:

— Ne var?

— Talebeden biri, güya iki İngiliz zabiti seni bir arabada götürürken görmüş.

Kolonel Smythe, kendi hakkında dolaşan söylentilere rağmen sakin ve canayakın bir insan gibi görünüyordu. Bahriye üniforması içinde uzun boylu ve bahriyelilere has tavrıyla hoş bir intiba bırakıyordu. Yüzü hislerini pek açığa vurmuyordu. Gözlerinin kenarında ve sımsıkı ince dudaklarında bir kurnazlık hissediliyordu.

Vaktiyle, Tevfik Fikret'in talebesi olduğundan, önce Türkçe konuşmaya başladı. İyi konuşuyordu. Fakat, çarçabuk İngilizceye başladı ve niçin geldiğini anlattı. İngiltere, bu millî hissiyatı, yani mitingleri çok beğeniyormuş. Bundan başka da, İngiltere'nin milleti temsil eden bir hükûmeti, mutlakıyete tercih edeceğini de ilâve etti.

— Sizin bu fikirde olan adamları Malta'ya göndermiş olduğunuzu haber aldım, derken içimdeki istihzayı zor zaptediyordum.

— Onlar İttihatçı idiler.

— Geçmiş günlerde İttihatçı olan çok adam vardı. Meselâ, bugün İttihatçılara muhalif olan Ferit Bey.

— Şu Trablusgarp kahramanı, değil mi?

Demek kahraman tabiatlılar aforozluydular. Sualine cevap vermeden dedim ki:

— Beni tevkif etmiş olduğunuzu, bütün şehir söylüyor.

Biraz şaşırdı ve alelacele şu kelimeleri söyledi:

— *Oh, we gave up this idea.*[58]

Acaba beni tevkife karar verip de sonra vaz mı geçmişlerdi, yoksa bu bir tehdit miydi? Ve acaba herhangi bir dakika beni tevkif edecekler miydi? Bunu kestiremiyordum.

— Millî Kongre'de faaliyetinizi haber aldık.

— Onlar gizli değildi ki!

— Aynı zamanda Sultan Ahmed'teki gibi bir miting daha yaparak Padişah'ı seçime ve Meclis'i açmaya zorlamak istiyormuşsunuz.

Bu defa ben şaşırdım. Gerçi böyle bir fikir aramızda konuşuluyor idiyse de, bunu kongrenin toplantısında söylememiştik. Böyle bir karar alırsak, bunu İngilizlere söyleyecektik ama, onlar bunu nereden haber almışlardı? Yüzümdeki şaşkınlığı anlamış olacak ki, muzafferce bir gülümsemeyle:

— Buna devam ediniz. Büyük bir miting yapınız, Meclis'in iadesine karar verirseniz, İngiltere de sizi tutar ve halkın temsilcileriyle anlaşmayı Padişah'la anlaşmaya tercih eder.

Ben:

— Bakalım, dedim.

Nihayet, bize başarı diledi ve gülümseyerek ayrılırken:

— Bunu dostlarınızla konuşunuz, dedi.

Bundan kimseye bahsetmeden önce, Kolonel H. Smythe'in söyledikleri üzerinde hayli düşündüm. Acaba, bu resmî makamların ilhamı mıydı? Acaba İngiltere Doğu'daki siyasetinden bahsederek, halkın hareketine mâni mi olmak istiyordu? Yoksa, Kolonel H. Smythe sadece benim ağzımı mı arıyordu? İçimdeki bu suallere ben cevap

bulamadım (Kolonel Smythe bir gün hatıralarını yazarsa, her hâlde okuyacağım).

Bu mülâkatı dostlarıma anlattığım zaman, umumî kanaati bunlardan biri ifade etti:

— İngilizler bir şey söylediği zaman, onun tamamen tersini yapmak gerek. İyi niyetli olsalardı, bu adamları Malta'ya götürürler miydi? Belki kafalı adamların daha birçoğunu birdenbire tevkif etmeye karar vermişlerdir. Benim tavsiyem böyle bir mitingde konuşmamanızdır.

Hemen, Tıbbiye talebesi teşekkülünün başında olan Dr. Reşit Galib'e telefon ettim. Kendisi, Dr. Hasan Ferit'le beraber Tavşanlı'ya gidip köycülük harekâtına iştirak edeceklerdi. İstanbul'daki evimde beni görmesini söyledim.

O akşam, mitinglerin daha fazla adamı Malta'ya göndermesi için bir bahane olması ihtimalinden dolayı, bunlardan vazgeçilmesini söyledim. İnşaallah, Padişah Anadolu'daki başkaldırmanın tesiri altına girecekti. Bu miting yapılırsa, daha sessiz ve daha tanınmamış adamları başına koyması gerektiğini de ekledim. Reşit Galib, talebeyi bu sahada harekete geçirmeye karar verdi.

Bununla beraber, Reşit Galib'le birlikte daha tehlikeli bir hareket düşünüyorduk. Bu da, sokaklara ilânlar koydurarak Paris Barış Konferansı[59] toplanmadan önce bizim Teşkilât adına, Padişah'ın seçim yaptırmasını istemekti.

Dr. Reşit Galib:

— Bizi, bütün polis ve zaptiye teşkilâtı takip ediyor, dedi. Kendisi Tavşanlı'da yapılacak olan köycülük harekâtına çok bağlı olduğu için siyasî bir güçlük çıkmasını istemiyordu. Fakat, Tıbbiye talebesi üzerinde o kadar büyük bir tesiri vardı ki, bundan da vazgeçemiyordu. Aynı zamanda tehlikeden de hoşlanıyordu. Her hâlde karışık bir işti bu.

İki gün sonra, İstanbul baştan başa bu ilânlarla dolmuştu. Hükûmet heyecana geldi, ilânları bir bir toplattırdı. Fakat, bunlardan bir tanesi Babıâli'nin duvarında ve polisin gözleri önünde duruyordu. Bunu tehlikeli, gizli bir cemiyetin yapmış olduğu sanılıyordu. Reşit Galib, bunu kendisinin yapmış olduğunu söyledi ve dedi ki:

— Bir polisle o kadar dost olduk ki, bunu benim yapacağımı düşünmedi. Kendisi bir başka polisle konuşmak için biraz uzaklaşınca, hemen duvara ilânı yapıştırdım.

Bundan sonra küçük bir miting daha yapıldı. Fakat, artık mitinglere rağbet azalmıştı ve bizler Darülfünûn salonunda toplanıyorduk.

Mustafa Kemal Paşa, İzmir'in işgalinden bir gün sonra, yani Mayıs'ın 16. günü Anadolu'ya hareket etti. Bu tarih, Millî Mücadele'de bir dönüm noktasıdır. Padişah ve Damat Ferit, onu Doğu'yu yatıştırmak için göndermişti. Görünüşte hükûmetin emrini kabul etmiş gibi davranırken, gizliden gizliye Ali Fuad Paşa[60] (Ankara'da On İkinci Ordu Kumandanı), Kâzım Karabekir Paşa (Erzurum'da Dokuzuncu Ordu Kumandanı) ve Rauf Bey ile anlaşmıştı. Onunla beraber gidenler arasında Miralay Refet (Refet Paşa)[61] de bulunuyordu. Refet Paşa, Samsun'da Üçüncü Ordu Kumandanı'ydı. Bundan başka da Miralay Arif (Sakarya'da Mustafa Kemal Paşa ile beraberdi), Amasya'da ilk tarihî toplantıda hazır bulunmuştu.

Rauf Bey, İstanbul'dan Ankara'ya giderek orada Ali Fuad Paşa ile birleşip Amasya'ya hareket etmişti. 9 Haziran'da Amasya'da, Mustafa Kemal Paşa, Ali Fuad Paşa, Miralay Refet ve Rauf beylerin imzasıyla bir protokol imzalandı. Miralay Arif, *Anadolu İnkılâbı*[62] adı altında yayımladığı kitapta bu protokolün diğerleri tarafından da tasdik edilen şeklini şöyle tarif ediyor:

“Mustafa Kemal Paşa, Amasya’dan muhtelif kimselere mektup yazmıştır. Ben, onun ilk mektubunu oradan aldım. Hususî bir kurye ile gelir, eğer aceleyse, Kemaleddin Sami Paşa’ya bir şifre ile gönderir, o da Harbiye Nezareti’nde ismini bilmediğim bir zabite tevdi ederdi. Meâli şudur:

“Merkezî hükûmet tamamen ecnebi kontrolü altındadır. Türk milleti, ecnebi hâkimiyetini reddetmeye karar vermiş ve bunu memleketin her tarafındaki teşekküllerle isbat etmiştir. Bu, muhtelif teşekküllerin faaliyetleri birleştirilmelidir.

Sivas’ta bir kongre toplanmalı ve bunun yeri ve tarihi –açılıncaya kadar– gizli tutulmalıdır.

İstanbul’dan gönderilen ve millî nokta-i nazardan kanaatleri şüpheli olan kumandanlar kabul edilmemelidir.”

Aynı zamanda, ihtiyaç hâsıl olunca, Ali Fuad Paşa’ nın Orta ve Batı Anadolu’da askerî ve sivil idareyi eline alması kararlaştırılmış. Konya’daki Kumandan Mersinli Cemal Reşit Paşa[63] ve Kâzım Karabekir Paşa bu kararları telgrafla kabul etmişlerdir. Amasya Protokolü’nün[64] imzasına kadar İstanbul Hükûmeti’nden ayrılmak ve Anadolu’da yeni bir hükûmet kurmak arzusu belirmişti. Bundan başka da, Amasya Protokolü’nün üslûbu, İstilâ Kuvvetleri’ne karşı millî bir müdafaa kurmak arzusunu da ifade ediyordu. Memleketin bu kanlı durumunda Protokol’ün üzerlerine yüklediği mesuliyet hakkında tek söz alan Miralay Refet olmuştu. Miralay Refet, Protokol’ü okuduktan sonra, Ali Fuad Paşa’ya dönerek demişti ki:

— Yeni bir hükûmet mi kuruyoruz? Yoksa memleketin müdafaasını mı organize ediyoruz?

Ali Fuad Paşa şöyle cevap vermişti:

— Bu noktaları düşünürken yeni bir hükûmet kurmayı tasarlamadık. Fakat, eğer müdafaa sadece bu şartlar altında mümkünse, niçin kurmayalım?

Miralay Refet de cevabında:

— Bunu, yalnız açık bir münakaşadan sonra yapabiliriz. Ben itiraz ettim, çünkü bundaki niyeti anladım.

Ali Fuad Paşa, Miralay Refet'in arkasını okşayarak demişti ki:

— Nazariyeyi bırak, Refet. İmzanı at.

Refet imzasını atmıştı. Her hâlde, bu meselede, ikna edilmesi en güç olan kimse Miralay Refet olmuştu. Refet Paşa'nın, gayet tenkitçi, kurnaz ve aynı zamanda ihtilâlci ve son derece cesur bir tarafı vardı.

Ali Fuad Paşa, Ankara'ya döndü ve diğerleri Sivas yoluyla Erzurum'a hareket ettiler. Orada, Sivas Valisi Reşit Paşa ile konuştular ve o da Sivas Kongresi'ne sadık kalmayı vaad etti.

Bütün bu işler kolay olmadı. Amasya toplantısının haberi İstanbul'a gelmiş ve İtilâf Kuvvetleri buna çok aleyhtar olmuşlardı. Orta Anadolu'da bulunan Ali Fuad Paşa gayet sağlam bir millî teşkilât meydana getirmişti. Tabiî, bunlar muntazam birlikler değildi. İstanbul Hükûmeti buna rağmen, kendisini yerinden almaya cesaret edemedi. Amasya Protokolü'nün imzasından bir hafta sonra Ali Fuad Paşa, Orta Anadolu'daki telgraf merkezlerini ve sivil idareyi eline aldı. Onu da harekete sevk eden şey, Mersinli Cemal Paşa'nın Konya'dan kaldırılması ve güvenemeyeceği adamların valiliklere getirilmesi idi.

Kâzım Karabekir Paşa'nın arkasında büyük bir ordu vardı. Bundan başka da, Erzurum halkı kendisini tutuyordu. Bundan dolayı, ona dokunmak mümkün değildi. Erzurum'un kongre merkezi olarak seçilmesi, bundan başka da Doğu vilâyetlerinde bir Ermenistan kurulması ve Trabzon'un da ona liman olarak verilmesi tasavvuruna[65] karşı alınmış bir tedbirdi. Bu Millî Harekât'ın başta gelen önderleri arasında şunlar vardı:

Necati, Hüseyin Avni, Hoca Refet. Bunlar, Kâzım Karabekir'e giderek Erzurum'u boşaltma emrini alırsa ne yapacağını sormuşlardı.

Aralarında şöyle bir konuşma olmuştu:

Kâzım Karabekir:

— Hükûmet Erzurum'u boşaltmamı emrederse, bir asker sıfatı ile emrine itaate mecburum.

Onlar:

— Bizi düşmana mı bırakacaksın?

— Hükûmetin emri üstünde milletin iradesi vardır. Eğer millet, temsilcileriyle bunu ızhar ederse,[66] onlara itaat edip işgale karşı gelirim.

Kâzım Karabekir, Erzurum Kongresi'ni daha esaslı bir noktaya dayatmak istiyordu. Bu Kongre, Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığında açıldı. Ne yazık ki, Mustafa Kemal Paşa'nın üniforma ile gelmesi Erzurumluları pek memnun etmedi.

Kongre esnasında, Harbiye Nazırı, Kâzım Karabekir'e, Mustafa Kemal Paşa'yı ve Rauf Bey'i tevkif için emir verdi. Aynı zamanda da Kâzım Karabekir Paşa'yı Doğu Anadolu'daki bütün askerî kuvvetlerin müfettişi (yani Mustafa Kemal Paşa yerine) nasbediyor[67] ve Kongre'yi derhal kapatmasını emrediyordu. Kâzım Karabekir bu emre itaat etmedi. Mustafa Kemal Paşa'nın yerine bir müfettiş tayinini gayri meşru sayıyordu. Bir defa, Mustafa Kemal Paşa'yı Millî Hareket'in başı olarak kabul ettikten sonra, Kâzım Karabekir sözüne sadık kalarak Mustafa Kemal Paşa'dan emir aldı. Mustafa Kemal Paşa da o zaman ordudan istifa etti.

O devrin durumunu inceleyenler, Kâzım Karabekir Paşa'nın uzağı gören ve süratle hareket eden bir insan olduğunu takdir ederler. Gayet muvazeneli[68] ve akıllı bir adamdı. Herhâlde Doğu'yu tehlikeli bir maceraya atmak istemiyordu. Aynı zamanda, ayrı bir hükûmet kurmayı da istemiyordu. Çünkü, bunun şahsî olması ihtimalini görüyordu. Bundan dolayı, bir taraftan hükûmet merkezini iknaya çalışırken, onun yabancı kuvvetler elinde bir oyuncak olmasına da

mâni olmak istiyordu. Her hâlde, Türk topraklarında bir Ermenistan kurulmasına karşı cephe alıyor ve bunun için hazırlanıyordu.

Durum aşağıdaki noktalardan dolayı hayli nazikti:

Kafkasya'da sadece İngiliz askerlerinden müteşekkil[69] iki fırka vardı. Bunlar, Türkleri kanlı hareketlere sevk için kışkırtmak suretiyle Ermenileri kuvvetlendirmek istiyorlardı. Bu devirde, Erzurum'da oturan Kolonel Rawlinson, Doğu vilâyetlerinin başında idi. Kendisi bir taraftan orada durumu incelerken, diğer taraftan İstanbul'a da bağlı idi. Kâzım Karabekir, halkın kışkırtılmasına ve karşılıkta bulunmasına engel olmaya çalışıyordu. Türklerin karşılıkta bulunması hem Ermeniler için, hem de İtilâf Kuvvetleri için hoşa giderdi. Çünkü, bu, Türk topraklarında bir Ermenistan kurulmasına bir bahane olabilirdi. Bundan dolayı, Kâzım Karabekir İngiliz Kuvvetleri çekildikten sonra harekete geçmek istiyordu.

Kolonel Rawlinson'un vazifesi, Doğu Anadolu'nun silâhlarını elinden alıp silâh ve cephaneleri Kafkas Ermenilerine götürmekti. Bu, aşağı yukarı İzmir'de oynanan oyunun aynı olabilirdi. Kâzım Karabekir, Türk silâhlarının Ermenilere geçmesine şiddetle karşı koyuyordu. Fakat, silâh götüren trenler Hasankale'den öteye gidemediler. Çünkü, oradaki Türk milliyetçileri trenlere hücum ederek silâh ve cephaneleri aldılar. 1920'de Kâzım Karabekir'in Ermenilere karşı harekâtında bu silâhlar kullanılmıştır.

Bu kadar birbirine zıt tesirler ve kargaşalık arasında Doğu vilâyetlerinin korunması, Kâzım Karabekir'in en çok övülecek hareketlerinden biridir. Kafkasya Ermenileri ve Doğu Anadolu'yu teftiş eden Amerikan askerî komisyonunun başında olan General Harbord bana öyle bir devirdeki emniyet ve intizamdan büyük bir takdirle bahsetti.

Aynı zamanda, Erzurum Kongresi şu üç nokta üzerinde çalışmaya karar verdi:

1. Millî Misak'ı[70] hazırlamak,

2. Anadolu'nun müdafaası için hazırlık yapmak,

3. Şayet Anadolu'da muvakkat[71] olarak Millî Müdafaa için bir hükûmet kurulacaksa, bunu idare için (Heyet-i Temsiliye) adı altında bir heyet seçmek. Fakat eğer Kongre geçici bir hükûmet kurmak için bir heyet seçerse, bu heyetin merkezî hükûmetin kanunlarını tatbik etmesi lüzumunu tesbit etmek ve bir Millî Misak tesisinden sonra hükûmetten çekilmek.

Erzurum Kongresi, İstanbul Hükûmeti'ni ve Padişah'ı ürküttü ve bunun neticesi olarak, bir seçim yapmak meselesi ciddî olarak konuşulmaya başlandı.

Erzurum Kongresi, 23 Temmuz ve Ağustos 1919'da Sivas'ta başka bir kongre yapmak için harekete geçti. Burada Batı ve Orta Anadolu ile hatta İstanbul'un temsilcileri bulunacaktı. Sivas Rauf Bey'i, Erzurum Mustafa Kemal Paşa'yı ve Hoca Raif Efendi'yi bu kongre için seçmişti.

İstanbul'daki İtilâf Kuvvetleri ve Padişah hükûmeti bu ikinci kongreye mâni olmak için muhtelif cephelerden harekete geçtiler. Fransız zabitleri, Sivas Valisi Reşit Paşa'ya giderek eğer bu kongre olursa, beş gün içinde Sivas'ı alacaklarını söylediler. Bu ültimatomdan hemen sonra, İngilizler Samsun'a Batum'dan dört tabur asker çıkardılar. Miralay Refet Bey hemen muntazam[72] millî kuvvetlerle Samsun'a yürüyerek İngilizlerden kuvvetlerini geri çekmesini istedi ve onlar da hemen geri çektiler. Bundan hemen sonra, Miralay Selâhaddin Bey, Refet Bey'in yerine tayin edildi. O da, Miralay Selâhaddin Bey'in millî ve vatanî hislerinden emin olduğu için yerini ona terk etti. Miralay Selâhaddin, milliyetçilere Sivas'ı müdafaa edeceğine söz verdi.

Sivas Kongresi, 4 Eylül 1919'da toplandı. Kararları Erzurum Kongresi'nin kararlarının aynı idi. Erzurum'da teessüs etmiş[73] olan

millî hakların Rumeli ve Anadolu adına müdafaası yolunda bir teşekkül[74] hâsıl olmuştu. Bu vilâyetlerdeki İttihat ve Terakki'ye bağlı siyasî kulüplerin birçoğu ihtilâlci bir vaziyet aldı.[75]

Merkezî hükûmet, Malatya Valisi Ali Galib Bey'e, Sivas'a yürüyerek temsilcileri tevkif etme emrini verdi. Bu emri, Sivas öğrendi. Malatya milliyetçileri Ali Galib'i korkutarak onu oradan kaçırttılar. Bu haince hareket, Heyeti Temsiliye'yi İstanbul Hükûmeti'nden tamamen ayırarak müstakil bir vaziyet almaya zorladı. Sivas'ın millî harekete bağlılığı çok büyüktü. Orada kendisini tehlikeye atarak, temsilcileri tutanların arasında en mühim şahıslardan biri Halis Turgut Bey'dir.[76]

Seçimler büyük bir hürriyet içinde bütün yurtta başladı. 1908 seçimi bir yana, hiçbir seçimin bu kadar hürriyetle yapıldığını ben hatırlamıyorum. Burada garip bir hadise olmuştu. Türk Kanun-u Esasisi[77] (1924'teki değişiklikten önce) yirmi yaşındaki bütün Türk erkeklerin seçilebileceğini ifade etmekteydi. Beypazarı'nda 22 oydan 20'sini bana vermişlerdi. Bundan başka da, Giresun 8 oy vermişti. Bana karşı gösterilen bu güven ve sevgiden dolayı çok minnet duymama rağmen, siyasî hayata atılmak istemiyordum. Bundan başka da, kadınların seçilme hakları yoktu. Fakat, eğer isteseydim, Ayan Meclisi'nin[78] tefsirine bağlanmak şartıyla ben mebus olabilirdim. Beypazarı, beni kendine fahri hemşire seçti. Giresun da, orada Halide Hatun adı altında bir kız okulu açtı. Vatandaşların emniyet ve sevgisi beni daima minnettar etmekle beraber, bu, bilhassa beni çok heyecanlandırdı.

Milliyetçilerle Merkezî Hükûmet arasında münasebet tekrar başladı. Merkezî Hükûmet, Bahriye Nazırı Salih Paşa'yı Amasya'ya gönderdi; Mustafa Kemal Paşa, Rauf ve Bekir Sami beylerle bu meseleyi ciddî olarak konuşmasını sağladı. Bu konuşma sırasında,

Meclis'in merkezi, Anadolu olması istenmiş ise de, bu, o zaman gerçekleşmemişti.

Seçimler biter bitmez, hükûmet merkezinin İstanbul'da mı yoksa Anadolu'da bir yerde mi olması daha uygundur meselesi ortaya çıktı. Mustafa Kemal Paşa ve kendisi ile işbirliği yapan bazılarımız, ben de dahil, merkezin Anadolu'da olmasını tercih ettik. Bu esnada, Mustafa Kemal Paşa, hepimize yazarak bu meselenin İstanbul dışında bir merkez seçilmesi ile hâllolunması üzerinde durdu. Bu aralık, İstanbul'un durumu çok karanlıktı. Bazıları, eğer İstanbul'dan merkez kalkarsa, Türklerin İstanbul'a önem vermediği hissini uyandıracağından ve İstanbul'u kaybetmek ihtimalinden korkuyorlardı. Sonunda, İstanbul merkez olarak kabul edildi.

Millî Hareketi temsil eden mebusların başında Rauf Bey, 1920 yılı Ocak ayında İstanbul'a geldi. O da, Mustafa Kemal Paşa gibi, merkezin Anadolu'da olmasını istiyordu. Fakat, çoğunluğa baş eğmeye mecbur oldular. Burada, benim kendimin de şiddetle merkezin İstanbul'un dışında olmasını istediğimi eklemek isterim. Sebebi, İstanbul'a karşı kayıtsızlığım değil, merkezin Anadolu olmasının oraların medenîleşmesine yol açması ihtimaliydi.

Burada kısmen şahsî bir vakadan bahsedeceğim:

Eski devirleri temsil eden İstanbullular arasında benim en çok bağlı olduğum Dr. Adnan'ın eniştesi idi. Yetmiş yaşında bir adamdı ve San Francesco D'Assisi'yi[79] garip bir şekilde hatırlatırdı. Çünkü, sadece evliya gibi bir adam değil, aynı zamanda bir çocuk hissi taşıyan bir insandı. Bu sebepten, bir aile konağı,[80] bir oğlu, bir kızı olması, evli olması, çok güzel bir bahçesi bulunması bir tezat teşkil ediyordu. Çünkü, San Francesco D'Assisi'ye benzemesi, bir adamı mağaraya çekilmiş olarak düşündürüyordu.

Evin yanında mini mini bir cami vardı. Kendisinin zamanı, bahçesinde çalışmakla veya namaz kılmakla geçerdi. Çok uzun boylu

bir adamdı. Gayet zayıf, biraz öne doğru eğik omuzları ile yürürken, insana (birçok nesillerden gelme bir kültürün tesiri ile) bir dere kenarında hareket hâlinde olan bir sazı hatırlatırdı. Daima ütülü, kar gibi beyaz gömleğinin üstüne siyah bir cüppe giyer, kolları rahat çalışabilmek için, dirseklerine kadar sıvalı, dolaşırdı. Başındaki beyaz sarık, Türk topraklarından ebediyyen göçmüş olan bir "beyaz sarık" zarafeti taşırdı.

Yüzü ince, uzun, teni pembe, burnu ufak, ağzı yumuşak bir gülümseme içinde idi; gözleri harikulâde güzel, açık maviydi.[81] Her ne zaman oraya gitsem, ister namazda, ister bahçede olsun, hemen yanıma gelirdi. Eski ve antika bir kâğıt kadar ince elini uzatırdı. Ondan sonra yanıma oturur, gözleri güleç, sigara içmemde ısrar ederdi. Çünkü, ona saygımdan dolayı yanında içmek istemezdim. Onun o rakik[82] sesi hâlâ kulağımdadır:

— Hanımefendi kızımız nasıl?

Onun huzuru, hanımefendi kızının ruhunu, o günlerde Türkiye'de geçen facia havasından sükûna götürürdü. Hiçbir zaman ayak ayak üstüne atmazdı. Sigara içerken de biraz kendisini kabahatli hissederdi. Konuşulan konular, güller, hayvanlar ve sebzelerden ibaretti. İnsanlardan hemen hiç bahsetmezdi. Fikrinin sükûnu içinde ırk, din ve sınıf ayrılıkları hiçbir zaman yer almazdı. Her ölen onca rahmete kavuşur; ve yaşayanlara da hayırlı bir hisle bakardı. O günlerde etrafında dönen büyük öfke ve garaz hislerinden hiç haberi yok gibiydi.

Onu memnun etmek için, o günlerde Medine Kumandanı Fahreddin Paşa'nın istifasını ve nasıl uzun müddet, Mütareke'den sonra İngiliz Kuvvetleri'ne Medine'yi terk etmek istemediğini anlattım. İngiliz Kuvvetleri, Medine'yi kuşatmış, halk susuz ve yiyeceksiz kalmıştı. Nihayet, maiyeti, halkı açlıktan öldürmemek için teslim olmayı teklif ettikleri gibi, İstanbul da kendisine Mütareke'nin

maddelerine dayanarak Medine'yi derhal terk etmesini emretmişti. Anlattıklarına göre, Fahreddin Paşa, Hazret-i Muhammed'in kabrine gitmiş, kılıcı, sade ona ait olduğuna inandığı için, ayak ucuna bıraktıktan sonra orada bayılmıştı.

Ben bunu kendisine anlattığım zaman, bu dinî vakanın onu memnun edeceğini sanmıştım. Fakat, o rakik yüzünde hiç de böyle bir belirti yoktu. O zamana kadar hiç rastlamadığım garip bir sesle dedi ki:

— Fahreddin Paşa, Peygamber'in kabrinin etrafındaki hurma ağaçlarını kestirmiş.

Ben şaşırdım ve bilhassa o zaman, Ali Rıza Bey'in ruhunda orduların, kılıçların yer almadığını anladım. Onun için en önemli şey, hurma ağaçlarıydı. Bu, Gandhi'ciliği bile geçen bir ruh hâletiydi. İşte, bundan dolayı François d'Assis'i hatırladım. Kendisine bir hizmet edebilmek için içim yanardı. Fakat o benden bir şey istememiş, bununla beraber, bir gün şöyle bir şey söylemişti:

O zaman İstanbul'da yaşayan Şerif Nâsır Bey, Ali Rıza Bey'in akrabası ve dostuydu. Anlaşıldığına göre, Şerif Nâsır'ın ailesi, öksüz bir Arap kızını evlâtlık almışlardı. Kızın, renginin esmer olmasından dolayı Ermeniler onu bir Ermeni çocuğu diye ellerinden almışlardı. Şerif Nâsır Bey, İngilizlerin himayesinde olduğu için, bu meseleyi niçin kendisi hâlletmemişti, bilmiyorum. Ali Rıza Bey'e gelince, iyi muamele edilmek şartıyla, bir çocuğun Ermenilerin veya Türklerin elinde olmasında bir fark yoktu. Bana dedi ki:

— Acaba Hanımefendi kızım, İngilizlere bunun bir Müslüman çocuğu olduğunu söyleyebilir mi? Bunu ispat edebilecek nüfus tezkeresi Medine'de çıkartılmıştır.

Ben, İngilizlerle münasebette bulunmak istemediğimden dolayı biraz tereddüte düştüm. Bununla beraber, ertesi gün Rumeli

Hisarı'nda oturan Kolonel H. Smythe'i görmek üzere erkenden ayrıldım.

Güzel, ufak tefek bir Rum karısı vardı. Beni nezaketle kabul etti. Kendisi de derhal aşağıya indi. Ona, bu Ermeni-Türk yetimleri meselesinin Türklerle azınlıklar arasında nasıl bir vaziyet doğuracağını anlattım. Başını salladı, parmaklarını birbirine geçirerek dedi ki:

— Ermeni ve Türk çocukları bu vaziyettedir. Onları ayırt etmek için parmakları kesmek gerekir.

Kendisine küçük Arap kızından bahsetmeden sessizce ayrıldım. Kolonel H. Smythe'i son olarak gördüğüm zamandan beri, İngilizlerin Türklere karşı yumuşar gibi görünen durumu artık değişmişti. O gün, Kemaleddin Sami'nin bazı raporlarını hazırladım. Anlaşıldığına göre, İngilizler, barış ve sükûn adına İstanbul'u tamamen ellerine almak için bir bahane arıyorlardı. Bu bahane de Türklerle azınlıklar arasında kanlı bir çekişme sonunda meydana gelebilirdi. Aynı zamanda, o günlerde Fener'deki zavallı, fukara Hıristiyan bölgesiyle Türklerin fakir mahallelerinde endişeler artmıştı. Tabiî, bu meseleden artık Ali Rıza Bey'e bahsetmedim.

Eve döndüğüm zaman, gerçek bir felâkete sürüklenmekte olduğumuzu tamamen idrak etmiştim. Irklar arasında nefret gün geçtikçe artıyordu. O kadar ki, Hıristiyan çocukları Türk mahallelerinden, Türk çocukları da Hıristiyan mahallelerinden birbirlerini dövmeden geçemiyorlardı. Buna karışmamış hemen hiçbir çocuk yoktu. Burada garip bir olay anlatacağım:

Fazlıpaşa'daki evimizin önünde Türk ve Hıristiyan çocukları birbirlerine girdiği zaman, iki tarafın anneleri de gelmiş ve onları ayırmıştı. Ondan sonra da, bu kavgalar durmuştu. Bu, bana gelecekteki bir dünyada kadınların el ele vererek savaşa nihayet vermeleri ihtimalinin ilk adımı gibi gelmişti. Ertesi gün, Ali Rıza Bey'i görmeye gitmiştim. Eşi tavuklara yem veriyordu. Sordum:

— Beyefendi nerede?

Eliyle bir duvarın arkasını göstererek:

— Zerzevat[83] bahçesinde. Çalışırken gidip görmek ister misin, dedi.

Hemen duvardaki tahta kapıyı açarak en serin ve en güzel bir sebze ve yemiş bahçesine girdim. İncir ağaçlarından incirler sallanıyor, her taraf gölge içinde. Bir tarafta kabak, lahana tarlaları ortasındaki kuyunun etrafında dolaşarak su çeken bir eşek. Ali Rıza Bey, arkasında eski bir mavi gömlek, başında beyaz bir takke, eşekle birlikte dönüyor ve onunla insanmış gibi:

— Hadi oğlum, hadi oğlum, diye konuşuyordu. Beni görünce:

— Buraya geliniz, Hanımefendi kızım. O dinlensin. Ben de size incir toplayayım, dedi.

Karşı karşıya oturduk, bahçenin hususiyetini teşkil eden o tatlı incirleri yedik. Sanki Kolonel H. Smythe'in cevabının ne olduğunu ve benim üzerimde yaptığı tesiri anlamış gibi, beni avutacak tarzda ve her zamandan daha tatlı konuştu.

Bundan bir müddet sonra, küçük oğlum bana gelerek büyük kardeşi gibi, uzun pantolon giymek istediğini söyledi.

— Altı ay sonra olabilir, ancak, dedim. Parmaklarıyla altı sayarak:

— Çok uzun zaman, diye cevap verdi.

Barış Konferansı yaklaşmıştı. Anadolu'daki muhtelif teşkilât huzursuzluk içindeydi. İtilâf Kuvvetleri'nin sansürü, davalarını dış memleketlere duyurmaktan alıkoyuyordu onları. Batı Anadolu, Yunanlıların işgali altında olan kısımların kendilerine iadesini istiyordu. Adana'da Ermeni-Türk kıtali[84] devam ediyordu. Doğu Anadolu, toprakları üzerinde Ermenistan istemiyorlardı; İzmir dağlarında ise çarpışmalar devam ediyordu.

1919 yılı Eylül ayının sonlarında, King-Crane Komitesi İstanbul'a geldi. Bunlar, bir taraftan durumu Amerika adına incelemek, bir

taraftan da, büyük bir nezaketle, bizim de şikâyetlerimizi dinlemek istediklerini söylediler. Bunlar, bizimkilerin şikâyetini de Paris'teki Barış Konferansı'na bildireceklerdi. Trakya temsilcileri Komisyon'a giderek şikâyetlerini bildirmemi ve benim bunları tercüme etmemi istediler. Bu, pek hoşuma gitmedi. Amerikan elçiliğinin merdivenlerini çıkarken dünyanın sonu gelmiş gibiydi. Gerçi, Anadolu'nun daha fazla kuvveti ve şansı var idiyse de, düşman ırklar arasında bulunan Trakya'nın durumu çok kötüydü. Nihayet, Komisyon karşısına çıktık. Umumiyetle Madame Bristol'de çay içtiğimiz sofra şimdi yeşil bir örtü ile örtülü, etrafında beş kişilik komisyon oturuyordu. Millî haklarımızı herhangi bir elçilikte müdafaa etmek bana çok ağır geldi.

Ben, üç arkadaşım adına tercümeye başladım. Mister King:

— Bulgarları Yunanlılara tercih etmez misiniz, diye sordu.

Hiçbirini tercih etmiyorduk. Bu toplantı bittiği zaman, hepimiz nefes aldık. Süleyman Nazif Bey'in[85] o vakur kafasıyla, harikulâde gözlerinin bakışını hiç unutmam. Benim elimi bir küçük çocuğu himaye eder gibi tutmuş:

— Bize bugün analık et. Bizim için de tercümanlık yap, demişti. Onlar Doğu Anadolu'yu temsil ediyorlardı. Süleyman Nazif Bey konuştu. Şüphe götürmez bir Türk çocuğu olanlar, Doğu Anadolu'da Ermenistan istemiyorlardı. Heyetten birisi kıtalden bahsetti. Süleyman Nazif sinirlendi. Bu kıtalin nasıl iki taraflı olduğunu, Türkler kadar Ermenilerin de mesul olduğunu anlattı. Sözleri Wilson'un 27 Eylül 1918'de vermiş olduğu nutku hatırlatıyordu.

— Tarafsız bir adalet, hiçbir tarafı ayırt etmemek lüzumunu taşır. O, öyle bir adalettir ki, mevki ve taraf tutmadan herkesin müsavi[86] olan hakkını tanır.

Bu mülâkat çok acı oldu. Muazzam bir masa etrafında oturan heyetle, sağ taraftaki siyahlar giyinmiş dört Türk vatandaşın facia ifade eden yüzleri hâlâ hafızamdadır.

Ben, orada sadece bir tercüman değil, biraz da avukat vaziyetindeydim. Odadan çıktığımız zaman, Süleyman Nazif Bey'in yüzünün son derece sararmış olduğuna dikkat ettim. Kapıda birbirimizden ayrıldık. *Son Telgraf*'ta, 1924'te "Edib Kızı Halide" adlı makalesi ile bu günü hatırlatıyordu.

Mister Crane, Türklere gayri resmî bir şekilde çok dostluk gösterdi ve Amerika'ya altı talebe gönderdi. Bundan başka da, Sivas'a C*hicago Daily News*'un muhabiri Mister Browne'ı göndererek Türklerin görüşlerini aldırttı. O zaman, Profesör Albert H. Lybyer'in bulunması, geleceğin tarihçileri için iyi bir şey olmuştur. Çünkü, Prof. Lybyer ile Prof. Arnold Toynbee, Yakın Doğu'nun çetin kargaşalığını tarafsız gözle gören iki bilim adamı idiler.

İzmir dağlarında müdafaaya hazırlanan insanlar teşkilâtlarını kuvvetlendiriyorlardı. Bunlar, henüz Mustafa Kemal Paşa'nın Sivas'taki teşkilâtı ile pek temasta değildiler.

İzmir dağlarında daima Robin Hood esatirini[87] hatırlatan bir hareket vardır. Oraları daima Osmanlı hükûmeti ile anlaşmazlık hâlinde idi. Eşkıyalar zenginlerin çocuklarını yakalarken, onlardan para alırlar, zengin tüccarları, hükûmet erkânını öldürürlerdi. Fakat, fakir köylülere yardım ederlerdi. Eşkıyalar, Yunan işgalinin ilk günlerinde dağdan inerek Yunanlılara katılmışlardı.[88]

Bu, kısmen yağmaya katılmak hırsından, kısmen de Osmanlı Hükûmeti'ne karşı besledikleri hınçtan ileri geliyordu. Fakat, bir ay geçmeden, silâhını alan tekrar dağa çıktı. Gökçe Efe, orada, Yunanlılara karşı silâhlı mukavemeti yapan ilk adamdır. Onun hikâyesi, bir nevi halk efsanesi hâline gelmiştir.

Diğer liderler ve halk, Aydın ve Nazilli'de toplanıyorlardı. Kendilerini meydana çıkarmayan zabitlerden biraz talim gördükten sonra, oraları Yunanlılar için yaşanamayacak bir hâle getirmişlerdi. Aydın, yedi defa zaptedilmiş, tekrar geri alınmıştı. Nazilli, Millî

Kuvvetler tarafından Demirci Efe diye tanınan liderin maiyetinde Yunanlılara karşı vaziyet almıştı. Salihli cephesi, Halil Efe tarafından tutuluyordu. Çerkes Edhem de onların başı olmuştu.

Sarı Efe lâkabı ile anılan Kaymakam Edib ve birkaç Türk taburu silâhlarıyla birlikte onlara katılarak müdafaa noktasının kuvvetini teşkil etmekteydiler. Miralay Bekir Sami (sonraki Hariciye Vekili ile karıştırılmamalı) ve Miralay Kâzım bu mücadelenin ilk tanınmış isimleri arasındadırlar.

Türklere, İzmir'de yapılan ilk kanlı muameleye karşı tamamen kayıtsız kalan Batı efkâr-ı umûmiyyesi İzmir'in içindeki Rumların karşı karşıya bulunduğu tehlikeden heyecana düşmüştü.

İtalyan, Fransız ve Amerikan amiral ve generallerinden müteşekkil bir tetkik komisyonu 1919 Ekimi'nde durumu incelemek için İzmir'e gittiler. Fakat bunların raporu, Türk-Yunan mücadelesi bitmeden önce yayımlanmadı. Rapor, İzmir'in Yunanlılar tarafından işgalini makul bulmuyordu.

Millî Misak'ın yayımlanması, İtalyan ve Fransız İşgal Kuvvetleri Merkezleri'nde iyi karşılanmakla beraber, İngiliz Merkezi somurtkan bir vaziyet almıştı. Bununla beraber, kimse yeni bir hareket beklemiyordu.

Şubatta durum sallantılı bir hâl aldı. Kemaleddin Sami, gece yarısından sonra bize ziyaretlerini sıklaştırmış ve İstanbul'daki İngilizlerin siyasî hareketleri hakkında raporlar getirmişti.

Bunların birinde, Millî Hareket aleyhinde bulunmak üzere Sait Molla'nın adamlarının Anadolu'ya gittiği ifade ediliyordu. Adapazarı'nda Çerkesleri harekete getirmeye çalışıyorlardı. Bütün raporlar küçük, sarı kâğıt parçaları üzerine yazılmış olduğu için, ben, doğruluklarından şüphe ediyordum. Sordum:

— Bunları nasıl elde ettiniz, Kemal Bey?

— Sait Molla'nın kâtipliğini yapan bir akrabasından.

— Doğruluklarından emin misiniz?

— Çocuk, bütün kalbiyle bizim tarafımızda...

— Bu kâğıtları çalmayı doğru bulan bu adam, niçin asıllarını almamış?

— Sait Molla kendisinden şüphe etmesin diye.

Ben, bunların doğruluğundan tamamen emin değildim. Ancak, 1920'de, Millî Hareket'i hemen hemen ortadan kaldıracak bir durum hâsıl olduğu zaman ben de fikrimi değiştirdim. Bunlardan daha sonra bahsedeceğim.

Kemalletin Sami, bunlara çok önem veriyordu. Bunlardan bir tanesi daha sonra *Chicago Tribune*'de ve bazı Fransız gazetelerinde çıktı. Bunlardan biri, adı Forester olan bir İngiliz'le Ferit Paşa arasındaki bir mülâkattan bahsediyor ve İngiltere'nin tıpkı Mısır gibi Türkiye'yi ele almasını ifade ediyordu.

Aynı Şubat ayında, İngilizlerin Millî Misak'a karşı bir vaziyet alarak, hepimizi esir edip Malta'ya gönderecekleri haberleri ağızlarda dolaşıyordu. Gerçi, benim gibi herhangi birini almaları ihtimali varsa da, İstanbul' daki Meclis'i kapatarak mebusların gönderileceğine kimse pek inanmıyordu.

Ben, İngilizler tarafından büyük bir şüphe ile karşılandığımı bilmekle beraber, bunun doğrusunu Sabiha Zekeriya'nın bana anlattıklarından öğrendim. Dedi ki:

— Dikkat et, Halide Hanım, General Milline senin çok aleyhinde.

— Nereden biliyorsun?

Anlaşıldığına göre, Sabiha Zekeriya, General'i görmeye gittiği zaman, orada onu bulamamış ve C. Armstrong'la görüşmüş. Armstrong, söz arasında, Sabiha'ya Halide Edib'i tanıyıp tanımadığını sorduktan sonra, General'in yanında onun adını ağzına almamasını tavsiye etmiş ve Sabiha da biraz şaşırmış.

Ben, General Milline'i hiç görmedim. Fakat, inandım ve inanıyorum ki, bu düşmanlık Millî Mücadele'de hizmet eden herhangi insana karşı onda vardı.

Ben, Burgaz Adası'ndaki evimi sattıktan sonra çocuklarımı Robert College'e yatılı olmak üzere koydum. Artık para hususunda endişem kalmamıştı.

İşte, bu aralık, Kemalleddin Sami ile Anadolu'ya kaçmak meselesini konuştum. Şayet, ihtiyaç hâsıl olursa, ilk sığınılacak yer Sultantepe'de Özbekler Tekkesi'ydi. Oraya kabul edilmek için de parola, "Beni İsa yolladı," idi. Fakat benim için, o tekkeye sığınacak olursam, parola lâzım değildi.

Aynı zamanda, küçük oğluma uzun pantolonlu elbiseyi yaptırdım.

10 Mart Çarşamba günü, İstanbul'daki İzmir Müdafaa Cemiyeti'ne gittiğim zaman, orada bir telgraf buldum. Belirsiz bir şekilde, İstanbul'da bir bahrî hareket olacağı ve İstanbul'a asker çıkarılacağı bildiriliyordu. İçimden pazartesine kadar bu işin olmamasını temenni ediyordum. Şahsî arzularımın nadiren gerçekleşenlerinden birisi de budur.

35. Etkenlerle.

36. Günümüzde Adana ve Mersin illeri ile Konya'nın güneyini ve Antalya'nın doğusunu kapsayan bölge.

37. Direnmeye.

38. Hürriyet ve İtilaf Fırkası: II. Meşrutiyet Dönemi'nde İttihat ve Terakki Partisi iktidarına karşı muhalif grupların kurduğu siyasi parti.

39. Dış ülkelere.

40. Kemaleddin Sami: Kurtuluş Savaşı komutanlarından. Savaş sonrasında Sinop milletvekilliği ve Berlin büyükelçiliği yaptı.

41. Kuruluşun.

42. 1925'te İstanbul'da hırsızlık suçundan Kız Ali adında biri tevkif edilerek mahkemeye verilmişti. Bunun İngilizlerin merkezine bağlı olduğu söylenirdi. Mahkemede hâkim bunun doğru olup olmadığını kendisine sorduğu zaman, "Benim tek vazifem Dr. Adnan'ın evini gözetlemekten ibaretti," demişti. Bu gözetleme gece yarısından sonraya kadar devam ettiği için, bize gelenler mutlaka sabaha karşı gelmek zorunda idiler. (Y.N.)

43. Abdülhak Adnan Adıvar: Meclisi Mebusan'da İstanbul mebusu olarak görev yapmış, ilk TBMM'de Sıhhiye ve Muaveneti İçtimaiye vekilliğine seçilmiş, tanınmış bilim ve siyaset adamlarımızdan. *Osmanlı Türklerinde İlim, Tarih Boyunca İlim ve Din* gibi çok önemli kitapları vardır.

44. Sürekli.

45. Ayrıntısını.

46. (Yun.) Yaşa Venizelos.

47. Lloyd D. George: İngiliz devlet adamı. Yunanlıların Ege'ye asker çıkarmasını destekledi. Türk Kurtuluş Savaşı'nın başarıya ulaşması ile siyasi çıkmaza girdi. Tepkiler üzerine görevinden ayrıldı.

48. *Türk'ün Ateşle İmtihanı*'nı bundan yirmi küsur yıl önce İngiltere'de yazarken fecaatlerin muhtelif parçaları üzerinde daha fazla durmuştum. Türkçesinde gerek bizim, gerek onların tarafından yapılan bu gibi hadiseleri kısa kesmeyi doğru buluyorum. Çünkü, Yakın Doğu'da barış ve selâmetin Türk ve Yunan dostluğuna bağlı olduğuna inanıyorum. Nitekim, Mustafa Kemal Paşa da buna kanaat getirmişti. (Y.N.)

49. (İng.) Çiğneyebileceğimizden fazla bir lokma attık ağzımıza. (Y.N.)

50. Profesörü.

51. 12. madde: Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk unsurunun hâkimiyeti temin edilmeli; fakat onların idaresinde olan azınlıkların da her nevi inkişafları emniyet altında olmalıdır. Çanakkale bütün milletlerin gemilerine ve ticaretlerine milletlerarası teminatla açık bulundurulacaktır.

52. Coşkudan.

53. Nutku hazırlamamış ve yazmamıştım. Bir hafta geçtikten sonra tesadüf ettiğim Hocam Miss Dodd bana çıkıştı ve dedi ki:

— Sultan Ahmed'deki mitingde senin Hıristiyanları öldürmeleri için halka yemin ettirdiğini söylediler.

Ben de buna karşılık olarak bu nutkun bazı parçalarını alan gazetelere ve hafızama dayanarak onları İngilizceye tercüme edip gönderdim. Yani burada vereceğim, sadece o nutkun özüdür. Şimdi okurken biraz drama kaçtığını görüyorum:

"Kardeşler, vatandaşlar,

Yedi yüz yılın şerefi göğe yükselen bu minarelerin tepesinden Osmanlı tarihinin yeni faciasını seyrediyor, bu meydanlardan çok zaman alay halinde geçmiş olan büyük atalarımızın ruhuna hitap ediyor, başımı bu görünmeyen ve yenilmez ruhlara kaldırarak diyorum ki: Ben İslâmiyet'in bedbaht bir kızıyım ve bugünün talihsiz, fakat aynı derecede kahraman devrinin anasıyım. Atalarımızın ruhları önünde eğiliyor, onlara bugünün yeni Türkiyesi adına hitap ediyorum ki, silâhsız olan bugünkü milletin kalbi de onlarınki gibi yenilmez kudrettedir; Allah'a ve haklarımıza iman ediyoruz.

Kardeşler, evlâtlar, size dünyanın verdiği hükmü dinleyiniz: Avrupalı İtilâf Devletleri'nin tecavüz siyaseti bazan hıyanetle ve daima haksız olarak Türkiye'ye çevrilmiştir. Eğer ayda ve yıldızlarda da Türk'le Müslüman bulunduğunu söyleseler oralara da istilâ orduları gönderirlerdi. Nihayet hilâli parçalamak için ellerine bir fırsat geçmiştir. Bu kararlarına karşı bizi tutacak hiçbir Garplı kuvvet yoktur. Bu meselede bu insanî olmayan karara katılmayanlar da aynı derecede, belki daha da mesuldürler. Onların hepsi, insan haklarını ve millet haklarını müdafaa için bir mahkeme kurmuşlar, fakat orada yenilenlerin parçalanması hükmünü vermişlerdir. Türklere günahkâr diyen bu kimselerin kendileri o kadar günahkârdırlar ki, Okyanus'un suları onları temizleyemez.

Bir gün gelecektir ki, daha büyük bir mahkeme, milletleri tabiî haklarından mahrum bırakanları mahkûm edecektir. O mahkeme bugün bizim aleyhimizde olan devletlerin fertlerinden teşekkül edecektir. Çünkü, her ferdin içinde ezelî bir hak duygusu vardır ve milletleri meydana getirenler de fertlerdir.

Kardeşler, evlâtlar, beni dinleyiniz. Sizin iki dostunuz vardır: Müslümanlar ve haklarınız için seslerini bir gün yükseltecek olan medenî milletlerin fertleri. Birincisi, bugün sizlerle beraberdir. İkincilerse bizim şaşmaz olan gayemizin hakkını er geç anlayacak olan fertlerdir. Hükûmetler düşmanımız, milletler dostumuz ve kalbimizdeki haklı isyan kuvvetimizdir. Bütün milletlerin haklarını kazanacağı gün çok uzak değildir. O gün geldiği zaman, bayraklarınızı alınız, bu maksat için canlarını veren kardeşlerimizi ziyaret ediniz. Şimdi yemin edin ve benimle beraber tekrarlayın:

Yüreğimizdeki mukaddes heyecan milletlerin hakları ilân edilinceye kadar devam edecektir." (Y.N.)

54. Bayındırlık Bakanlığı'nın.

55. Mareşal.

56. Şevket Turgut Paşa'nın gelmesinin sebebi hakkında şöyle bir söylenti dönüyordu: Güya Sultan Ahmed'de toplanan halk, hapse atılan liderlerinin kurtarılmasını istemiş ve Paşa da buna mâni olmak için Ferit Paşa tarafından gönderilmiş. (Y.N.)

57. İttihat ve Terakki Cemiyeti (Partisi): Meclis-i Mebusan'ın yeniden açılmasını isteyenlerin kurduğu dernek. 1907'de siyasi parti oldu. 1908'de Hürriyet'i ilan ettiler ve II. Abdülhamid'e II. Meşrutiyet'i kabul ettirdiler. Birinci Dünya Savaşı'na Osmanlı Devleti'ni soktular.

58. (İng.) O fikirden vazgeçtik. (Y.N.)

59. Paris Barış Konferansı (17 Haziran 1919): İtilaf Devletleri'nin yenilen müttefik devletleri çağırarak Paris'te savaşın sonuçlarını görüştükleri ilk barış konferansı.

60. Ali Fuat Cebesoy: Kurtuluş Savaşı komutanlarından, devlet ve siyaset adamı.

61. Refet Bele (Refet Paşa): Mustafa Kemal'le birlikte Samsun'a çıkanlardan biri. Çerkes Edhem isyanını bastırdı. İzmir Suikasti davasında yargılandı, beraat etti.

62. *Anadolu İnkılâbı*, Miralay Mehmed Arif Bey, haz: Bülent Demirbaş, Arba Yayınları, İstanbul 1987.

63. Reşit Paşa (Mustafa Salih): 1902'de Sivas Valisi, 1918'de Şûrâ-yı Devlet Reisi oldu.

64. Amasya Tamimi. Batı Anadolu'nun Yunanlarca işgalinin hemen sonrasında Mustafa Kemal'in, Mondros Mütarekesi koşullarına ve işgale karşı direnmeleri için 21 Haziran 1919'da, askerî ve mülki yöneticilere yaptığı çağrı.

65. Düşüncesine.

66. Belli ederse.

67. Atıyor, göreve getiriyor.

68. Dengeli.

69. Oluşan.

70. Misak-ı Millî Beyannamesi (28 Ocak 1920): Erzurum ve Sivas kongrelerinde ülkenin bütünlüğü ve bağımsızlığı konusunda alınan kararlar. Son Osmanlı Mebusan Meclisi tarafından da kabul edilmiştir.

71. Geçici.

72. Düzenli.

73. Kurulmuş.

74. Kuruluş.

75. Bu tarihte sabık [eski] Maliye Nazırı merhum Cavit Bey, Şişli'de saklı olduğu bir evde beni görmek istedi. Ferit Paşa Hükümeti başa gelir gelmez, İttihatçılar tevkif edildiği için, o da saklanmıştı. İstanbul İttihatçıları kendisini bu kongreye mümessil [temsilci] seçmek istiyorlardı. Bu hususta benim fikrimi sordu. Ben de bu hususta Mustafa Kemal Paşa'nın fikrini almadan harekete geçmemesini tavsiye ettim. Ben, Kemaleddin Sami Bey vasıtasıyla Paşa'ya yazdım. Mustafa Kemal Paşa da nazik bir surette bunun olamayacağını bildirdi. Cavit Bey müteessir [üzgün] göründü ve o hafta İstanbul'dan uzaklaştı. (Y.N.)

76. Halis Turgut, Sivas'ın tanınmış bir ailesindendi. Meclis'te yıllarca Sivas'ı temsil etmişti. 1926 Haziranı'nda bilinen meseleden dolayı İzmir'de idam edilmiştir. Gerçi, Mustafa Kemal Paşa'ya suikast meselesiyle hiçbir ilişiği yok ise de, çok hür düşünceli bir adam olması, onun hayatına mal olmuştur. (Y.N.)

77. Anayasası.

78. Senato'nun.

79. Assisili Aziz Francesco: Fransisken Tarikatı'nın kurucusu.

80. Ev, şimdi Cerrahpaşa'da Kızılay Hemşire Okulu'dur. (Y.N.)

81. Ali Rıza Bey, İkinci Mahmud'un Sadrazamı Selim Paşa'nın torunu idi. Onun zamanında Yeniçeriler öldürtülmüştü. Bu kadar kanlı bir adamın bu kadar ince ve rakik (narin) bir torunu olması bana ırsiyet (soyaçekim) denilen şeyin umulmadık bir tecellisi (ortaya çıkışı) gibi gelirdi. (Y.N.)

82. Narin.

83. Sebze.

84. Karşılıklı öldürmeler.

85. Süleyman Nazif Bey: 1909-1914 yılları arasında çeşitli illerde valilik yaptı. Gazetelerde yazılar yazdı. İngiliz işgaline karşı yazıları nedeniyle Malta'ya sürüldü. Kurtuluş Savaşı'ndan sonra İstanbul'a yerleşti.

86. Eşit.

87. Efsanesini.

88. Bunların başında Gökçe Efe bulunuyordu ve Yunanlılar kendisini çok seviyorlar, İzmir kahvelerinde buluşup konuşuyorlardı. Bu, böyle devam ederken bir gün Efe kahvede birdenbire iki Yunan askerini öldürerek ortadan kaybolmuştu. Anlatıldığına göre, bir Yunan çavuşu Efe'ye mavi bir keseden tütün ikram etmiş. Bu keseyi Efe beğenmiş ve çavuş da, anlaşılan sarhoş bir vaziyette bunun hikâyesini anlatmış. Çavuşun anlattığına göre, dağda bir Türk kızına tesadüf etmiş, ona taarruz edip öldürdükten sonra boynundaki mavi keseyi almış ve bunu bir tütün kesesi yapmıştı. İşte Gökçe Efe bundan dolayı adamı öldürmüş, kaçmış ve avenesi de onu takip etmişti. (Y.N.)

3

Anadolu'ya sığınma

16 Mart 1920'den 2 Nisan 1920'ye kadar

15 Mart 1920 öğleden sonra, saat üçte bizim ev heyecan içindeydi. Benim oğlanlar hazırlanmıştı. Kapıda bekleyen araba onları Robert College'e yatılı olarak götürecekti. Nihayet, küçük oğlum uzun pantolonunu giymişti.

Onlar gittikten sonra, hayatımın en karanlık günlerinden birini geçirdim. Fakat, durmadan çalışıyor ve yazıyordum. Saat 8'de Adnan geldi. Gülüyor, neşeli görünmeye çalışıyordu. Ama, yüzünün ifadesinde bir acılık vardı. Dedim ki:

— Biz bu gece, yemekten sonra Nigâr'a gideceğiz.

Adnan, o gece evde kalacağını ve İngilizlerin hükûmet darbesini o akşam yapacaklarını söyledi

— Ne yapmak istiyorsun, diye sordum.

— Biz bu gece evde kalmaya, sonra Meclis'e giderek, eğer kapayacaklarsa, orada bulunmaya karar verdik.

— Olamaz!

— Sen, kendin, "Hükûmetler düşmanımız, milletler dostumuz," demedin mi? İngiliz milleti ve parlamenter hükûmetin en eskisi, millî bir cemiyete böyle bir şey yapılmasına engel olurlar.

Birdenbire hayalimde Roma senatörlerinin Roma alınırken, sükûnla oldukları yerde oturduklarını gözlerimin önüne getirdim. Ben, birdenbire karar vermiştim. Kâğıtları topladım. En önemli vesika olan Mustafa Kemal Paşa'nın mektuplarını Mahmure Abla'ya bıraktım. Ondan sonra, çarşafımı ve mantomu giyerek Adnan'ın elinden yakaladım.

O, isyan eden bir sesle:

— Ben söz verdim, dedi.

Fakat ben, bu sözün manâsız olduğunu, Anadolu'ya ne kadar önce gidersek o kadar doğru olacağını söyledim. Artık, Ortaçağ'ın bir destanındaki karakterler gibi hareket etmek zamanı geçmişti. Durum romantik değil, korkunçtu. Adnan'ı ikna etmek güç oldu. Fakat onu âdeta zorladım. Mahmure Abla'ya o gece evde kalmasını söyledim. Bir hadise olursa, Nigâr'ın evine gelip ertesi sabah bana haber vereceklerdi. Ben orada olup bitenleri bekleyecektim. İşte böylece mutfak kapısından çıkarak karanlık sokaklara gittik. Bidüziye[89] gözümüz arkada, kimsenin bizi takip edip etmediğini gözlüyorduk. Nigâr'la kocası, büyük, kırmızı bir evde oturuyorlardı. Dr. Adnan, Nigâr'ın kocası Saib'e durumu anlattığı zaman, o, bunun bir yalan olabileceğini söyledi. Gece, her zamanki gibi geçti. Evin karşısındaki *Tasvir-i Efkâr* matbaası mütemadiyen işliyordu. *Tavsir-i Efkâr,* millî gazetelerin başında geldiği için ilk hücum her hâlde oraya olabilirdi.

Odayı hatırlıyorum. Karşılıklı iki uzun minder. Bir tanesinde Nigâr oturmuş, ötekinde Dr. Adnan uzanmıştı. Kendisine yerde yatak yapılmış olmasına rağmen yatmak istemiyordu. Saib odasına çekildi. Nigâr'la Dr. Adnan oldukları yerde kaldılar. Ben de soyunup yattım. Arkamı onlara çevirdim. Onlar fısıldaşarak konuşuyorlarken ben düşünüyordum. Dr. Adnan, tehlikeden ziyade, verdiği sözde durmamış olmaktan üzgündü. Bundan başka da, Adnan'ın fikrince, şayet Türk mebusları İngilizler tarafından esir alınırsa, Garp efkâr-ı umûmiyyesi bizim tarafımıza dönecekti. Benim tuttuğum yol, tehlikeli olduğu kadar şüpheli idi de. Bütün bunlara rağmen, gece gayet sakin uyudum. Uyandığım zaman, Nigâr'la Dr. Adnan ateşin karşısında duruyorlardı. Fakat, ben, bir şey olmadığını görünce, arkamı çevirip tekrar uyudum.

O sabah, yatağımın başında, namaz kılacak gibi diz çökmüş oturan Mahmure Abla'nın yüzünü hiç unutmayacağım. İncecik yüzü, çarşafının siyah çerçevesi içinde, cesur ve kararlı görünüyordu. Dr. Adnan yatağın öbür tarafına oturmuş, Mahmure Abla ona bir şeyler anlatıyordu. Gözlerimi açar açmaz, kollarını boynuma dolayarak iki yanaklarımdan öptü. Anlattığına göre, gece sakin geçmişti. Fakat, mütemadiyen kamyonlar gelip geçmişlerdi. Sabahın erken saatinde, Hilâl-i Ahmer'in[90] hademelerinden Halis gelmiş, İstanbul'un gece yarısından sonra saat ikide askerî işgal altına alındığını söylemiş.

Hilâl-i Ahmer'i otuz kişilik bir askerî müfreze işgal etmiş. Türk veya Ermeni tercüman olmadığından, sadece İngilizce konuşmuşlar. Telefonlar koparılmış, kâğıtlar paramparça edilmiş, uyuyan hademelerin başına tabanca dayayarak Dr. Adnan'ın nerede olduğunu sormuşlar. Dolaplar, hatta kâğıt sepetleri bile aranmış. Dr. Adnan'ın orada olmadığını öğrenince, evini sormuşlar. Bunların birer işaretle sorulduğunu zannediyorum. Yalnız, içlerinden biri birkaç kelime Türkçe biliyormuş. Nihayet, Balkan göçmenlerinden Hamid adlı ve Dr. Adnan'ın himaye ettiği öksüz oğlanı yakalayarak sorguya çekmişler. O da bilmediğini söyleyince, askerler çocuğu dipçikle dövmeye başlamışlar. Çocuk, Hilâl-i Ahmer'den ayrıldığı zaman, yüzü kan içindeymiş. Bununla beraber, hademe Halis'e ne yapsalar evi haber vermeyeceğini ve Halis'in gidip ablama bunu haber vermesini rica etmiş. Bu, güzel muhabbet nişanesi[91], Dr. Adnan'ı ağlatmaya başladı. Benim gözümden bir tek yaş akmadı. Çünkü, daha iyi günlere kavuşmadan önce, bir damla gözyaşı dökmemeye karar vermiştim.

Bundan başka, iki defa da eve telefon ederek Dr. Adnan'ı sormuşlar. Mahmure Abla da nereye gittiklerini bilmediğini söylemiş. Ev şimdi göz hapsindeydi. Mahmure Abla oradan çıkınca, Nigâr'ın evine gelmeden önce, Bayezid'e gitmiş. Orada, İngiliz Kuvvetleri, Nezaret'e girerken, Fevzi Paşa'nın ayakta durduğunu görmüş. Ablamı

en çok üzen şey, Kemaleddin Sami Bey'in fırkasından yedi askerin öldürülmesi olmuş. İngiliz Kuvvetleri önce kapıdaki iki muhafızı öldürdükten sonra içeri girmişler, sonra da, yatakta beş askeri vurmuşlar. Mahmure Abla, Bayezid'den geçerken yaralıların kanları aka aka sedye içinde götürüldüklerini görmüş. Şimdi, İngiliz askerleri Gedikpaşa'da evleri arıyor, hatta mezarlıkları karıştırıp bomba ve silâh bulacaklarını sanıyorlarmış. İşte, Mahmure Abla'nın verdiği haberler bunlardı.

Bunları dinledikten sonra, ablama, bana Belkıs'ı göndermesini söyledim. Ertesi sabah, tekrar gelecek, beni olan bitenden haberdar edecekti.

Saib, Hilâl-i Ahmer'de kâtipti. Mahmure Abla gelmeden vazifesine gitmişti. O gün öğle yemeğine geldiği zaman, o da bazı haberler getirdi. Hilâl-i Ahmer binası altüst olmuş. Üsküdar'dan gelen bir kâtibin ifadesine göre, Esat Paşa ve Cevat Paşa üzerlerinde gecelikleri, bir İngiliz motoruna bindirilerek, Selimiye Kışlası önünde duran bir İngiliz gemisine götürülmüşler. Her yerde silâhlı askerler, esir Türkler, sokakta dolaşan tanklar görülüyormuş.

Biz, tercüman olarak, İngiliz'den başkasını kullanmadıkları için, evimizin bulunmasında masun kalmıştık.[92]

Herkes o kadar şaşkın bir vaziyetteydi ki, derin derin düşünmek gerekiyordu. Bizim için yapılacak iki şey kalmıştı. Hemen Üsküdar'a geçmek ya da birkaç gün bu fırtınanın azıcık dinmesini beklemek. Ben ikinci yolu seçtim. Çünkü, birkaç kişiyi daha bizimle alıp götürebilirim, sanıyordum.

İki gün, boş yere Anadolu'ya kaçırabileceklerimizle münasebet kurmaya çalıştım. Nihayet, Üsküdar'a gidecektim. Bu iki gün içinde durum daha da sıkışmış, İngiliz polisi ile bazı Ermeniler bütün vapurları ve iskeleleri nezaret altına[93] almışlardı. 18 Mart'ta harekete karar verdik. Üsküdar'a giden altı buçuk vapurunu, yani karanlık

bastığı zamanı tercih ettik. Belkıs bize kapalı bir araba bularak gelecek, bizi Üsküdar'a giden vapurun durduğu iskelenin önünde bırakacaktı. Saib ile Abdülmuttalip (güvendiğimiz bir dost) rıhtımda bekleyecekler, bizi tanıyan birisini görürlerse, işaret edeceklerdi. Üsküdar'da Abdülmuttalip bir araba bulacak, Sultantepesi'ne en yakın bir yerde bizi bırakacaktı.

Bunun en güç tarafı kıyafet meselesiydi. Kıyafeti fazla değiştirmek de, hiç değiştirmemek kadar tehlikeli bir şeydir. Bundan başka da, Dr. Adnan'ın endamı, fesi, yürüyüşü çok kendisine has ve halkça bilinirdi. Tıraş olup kadın elbisesi giymek istemiyordu. Bunu, sadece boyunun bir kadın için fazla uzun olmasından değil, gülünç vaziyete düşmemek için istemiyordu. Nihayet, onu bir hoca kıyafetine soktuk. Çünkü, o eve bitişik evde oturan bir hoca akrabası vardı. Ben, siyah gözlük takmasına itiraz ettim. Çünkü o da bir nevî maske gibi bir şeydi. Benim de kılığım, kıyafetim biraz tanınmış olduğu için, Mahmure Ablamın eski biçim çarşafını giydim. Bir hoca karısı vaziyetini almak istiyordum. Hoca karılarıysa gözlerini örtmezler. Bizimkiler, etraftan beni gözlerimden tanıyacaklarından korkuyorlardı. Fakat bu da olmadı. Çünkü, Halide denilen mahlûk, artık vücudu ile münasebetini kesmişti.

Nihayet, Mart'ın 18'inde Perşembe günü hayatımızın büyük dramı için hazırlandık. Dr. Adnan'ın siyah cübbesi ile beyaz sarığı ona daha ince ve aristokratik bir ifade vermişti. Âdeta en eski Müslümanlardan biri yeryüzüne vaaz etmek için gelmişti. Giyinmesi bittikten sonra biraz kül istedi. Niçin olduğunu anlamadık. Sonra, bunu papuçlarının üstüne dökünce anladım. Ben de vücudumun inceliğini ablamın çarşafı ve kılığı ile değiştirmiştim. Tam hazırlandığımız zaman, yanımızda bulunan Nakiye Hanım:

— Ellerinden tanırlar, dedi. Çünkü, ellerime manikür yaptırmıştım. Nihayet tırnaklarımı kısa kestim, koltuğumun altına da

bir bohça sıkıştırdım. Belkıs, arabayı getirir getirmez, hareket ettik. İlk tehlike ihtimali Babıâli'den geçerkendi. Çünkü, muharrirler ve tâbiler[94] hemen hepimizi tanırlar. Fakat, hiç kimse bizi tanımadı. Sirkeci'ye geldiğimizde, çoğu zenci olan Fransız askerleri arabaya doğru gelerek, bize dillerini çıkardılar. Adnan hiç karşılık vermememi söyledi. Nihayet, hoca karısı, kocasıyla beraber Galata'ya geldi, biletini aldı. Dr. Adnan bir lâmba direğinin altında durmuş, gazete okuyordu. Orada iki İngiliz ajanı duruyordu. İçimden, "İnşaallah öksürmez," diye dua ediyordum. Fakat, can tatlı, hürriyet kıymetlidir. Ömründe ilk defa Adnan öksürüğüne galebe çalabildi. Nihayet, düdük çaldı ve biz vapura bindik.

Boğaziçi harp gemilerinin ışıklarıyla pırıl pırıl. Toplar kıyılara çevrilmiş. Bahriyeliler aşağı yukarı dolaşıyor. Sular beyaz köpüklü. Ben dışarıda oturdum. Biletçi:

— Bu soğukta niçin içeri girmiyorsun, Valide Hanım, dedi.

Üsküdar'da, Abdülmuttalip, yanıma gelerek dedi ki:

— Vapurda, Babıâli'de bir mürettip[95] olan Efkâr adlı bir Ermeni vardı. Arabaya çabuk binelim.

Fakat, her hâlde Efkâr bizi ele vermedi.

Sultantepesi'ne, oraya giden küçük ve dar yokuştan çıktık. Orada yalnız İngiliz polisi değil, hırsız da bulunur. El ele vererek, yolunu kaybetmiş iki çocuk gibi yürüyorduk. Ekseri, bohçayı o taşıdığı gibi, elimi de o tutuyordu. Çünkü, yokuş çıkmak, ta o günlerden beri daima kalbime dokunur.

Baba evinin çam ormanını ve orada geçen çocukluğumu düşünmek ne garip idi. Nihayet en yüksekte olan tekkeye vardık.

Kapının önüne gelince, ipi çekip çıngırağı çaldık. Yukarıdan biri seslendi:

— Kim o?

— Bizi İsa yolladı.

Yukarıdan ipi çektiler, kapı açıldı. Bizi, bir derviş karşıladı. Elindeki feneri indirerek yüzümüze baktı. Bu, çocuklarımın adını koymuş olan ihtiyar Şeyh'in damadı Kahraman idi. Dedi ki:

— Ah, Dr. Adnan, şükür geldin. O kadar fena bir hazımsızlık çekiyorum ki.

Ne garipti! Âdeta bir doktor sıfatıyla gelmiş gibiydik. Adnan, Kahraman'ın omzunu okşadı:

— Haydi yukarıya gidelim de, hastalığına orada bakarım, dedi.

Merdivenlerden çıkarken, Şeyh'in damadı diyordu ki:

— Sizi salıdan beri bekliyoruz. Dün, âdeta yakalanmış olduğunuza hükmettik.

Bu aralık, Şeyh de koşarak gelip bizi karşıladı.

Orada, Anadolu'ya gitmek isteyen dört tane daha mebus vardı. Şeyh, bizi Boğaziçi'nin parlak manzarasına bakan bir odasına götürdü. Hemen hareket etmemiz gerektiğini söylüyordu. Celâleddin Arif, bir gün önce, Miralay İsmet Bey[96] de iki gün önce birkaç zabitle birlikte hareket etmişti. İsmet adı bize büyük bir sevinç verdi. Karakteri ve zekâsı gelecek için herhangi mücadelede insana ümit ışığı veriyordu.

Artık Dr. Adnan'ı bu tarafa geçirdikten sonra, ertesi gün tekrar İstanbul'a giderek birkaç kişiyi daha beraberimize almaya karar verdim.

Şeyh, bizim adımızı kadınlardan sakladı. Sadece Kahraman ile Şeyh'in küçük kardeşi Şemseddin biliyordu.

Aynı gün, bütün şehirde İngilizce ve Türkçe olarak, herhangi milliyetçiye yardım edenin ölüme mahkûm edileceğini ilân eden afişler asılmıştı. İstasyonda, bu afişlerin birinde "ölüm" kelimesinin muazzam[97] harflerle yazılmış olduğunu gördüm. Buna General Wilson imza atmıştı. Eğer, sırf bize yardım edecekler ölümle tehdit ediliyorsa, acaba bize ne ceza vereceklerdi?

Biraz sonra dört mülteci yanımıza geldi. Bunlardan biri, meşhur Çerkes Edhem'in[98] kardeşi Binbaşı Reşit idi. Kendisi, Anadolu'daki Millî Hareket'in en kudretli şeflerinden biri olduğu gibi, aynı zamanda Saruhan Mebusu idi. Mavi gözlü, çok zeki ve iyi tavırlı bir adamdı. Dedi ki:

— Bize şimdi lâzım olan şey, adamakıllı bir harita, bir de kılavuz.

Ben kendi kendime, "İşte aklı başında bir adam," dedim.

İkincisi, Kayseri'ye yakın olan Keskin Mebusu Rıza Bey'di. Tam oranın şivesiyle konuşuyordu:

— Bende beş bomba, üç tabanca var. Çantamın içinde. Korkmayın, harbe hazırız.

Ben de kendi kendime, "Bu, o kadar zeki değil," dedim. Bu silâhla koca bir orduya karşı gelmek imkânı olmasa gerek. Ama, bu uzun boylu ve esmer adam o kadar saf ve iyi yürekli bir adamdı ki, ona karşı bir yakınlık hissetmekten kendimi alamadım.

Biz konuşurken, kapının çıngırağı çalındı ve çok geçmeden, odaya, kısa boylu, zayıf, sinirli hâlli bir adam girdi. Şeyh, onu, "Manavoğlu Nevres" diye tanıttı bize.

Eğer aramıza bir bomba düşmüş olsaydı, bundan daha çok şaşırmazdık. Bu adam hakkında bütün duyduklarım bir bir aklımdan geçti. Onun Kıbrıs'ta bir İngiliz ajanı olduğu ve Mısır'da Türkler aleyhine yayında bulunduğu söyleniyordu. Acaba doğru muydu? Kemalleddin Sami de şöyle demişti:

— Kısmen kaçık, kısmen bir evliya, kısmen de kanlı bir adamdır. Bir an olur ki, memleketi için ölmeye hazırdır. Başka bir an, memleketi beş para için satar. Morfinmandır. Şimdi bize katılmaya çalışıyor. Onun fikrince, İttihatçılar ortadan kalkmadan Türkiye kurtulamaz. Vaktiyle de Garplıların adaletine çok inanırdı. Şimdi, hayal kırıklığına uğramış. Her şeyi yapmaya hazır görünüyor. Fakat, insan aramıza girip sırlarımızı satmayacağından emin olamıyor.

İşte, bütün bunlar zihnimden geçerken, Rıza ve Reşit beylerin ona büyük bir hınçla baktıklarını gördüm. Manavoğlu Nevres şaşırdı ve bana onun bu durumu çok dokundu. Hele onların ellerini uzatıp da elini sıkmamaları bütün bütün beni üzdü. Elleri birden yanına düştü.

Ben, içimden ona karşı duyduğum acımayı saklayarak elimi uzattım. O da bana garip bir minnetle bakarken yüzündeki üzüntü biraz geçti.

— Nasılsınız, Nevres Bey?

— Ben Anadolu'ya kaçmak istiyorum, Atâ Efendi, diye Şeyh'e hitabetti.

— Gel, beni yarın gör, bir çaresine bakarız.

Zavallı Şeyh, o adamın samimiyetine inanıyor ve ötekilerin aldığı vaziyetten fena hâlde sıkılıyordu. Gerçi, o evden çıkınca, benim de içim rahat etmedi ama, bu ruhen acı çeken bir adamla bir bağ kurmuş olmakla beraber, bütün selâmet ve emniyetimizin onun durumuna bağlandığını düşünmekten de kendimi alamıyordum.

Şeyh'in odasında, Adnan'la bana yere yatak serdiler. Ötekiler hemen çekildi. O gece hareket ettiklerini haber aldım. Ben, kendim İstanbul'da bir gece daha kalmak tehlikesini göze alıyordum. Çünkü, bir taraftan her türlü ihtimale karşı çocuklarım için bir şeyler yapmak zorundaydım. Fakat, bir saat için bile emniyette olmadığımızı biliyordum. Dr. Adnan'ı yatırdıktan sonra, ben o gece uyumadım, bekledim. En küçük tehlike işaretine karşı tekkenin arkasındaki kapıdan çıkıp geniş ve ıssız arsadan kaçmaya karar vermiştik. Pencerede oturmuş, uzaktaki ışıkları ve Sultantepesi'nin karanlık evlerini, aynı zamanda tekkeye çıkan dar ve küçük yokuşu gözden geçiriyordum. Önce hiçbir hareket gözüme çarpmadı. Fakat geceyarısı bu ıssız, küçük yokuşta bir ışık belirdi. Kendi kendime, "Acaba Nevres bizi ele mi verdi?" diyordum. Gözlerim yokuşa dikilmişti. Bir tek adam, elinde bir cep feneri ile, yolunu bulmaya çalışarak, yokuşta

yürüyordu. Acaba herkesi uyandırıp kaçmalı mıydı? Hayır! Başka bir ışık veya gölge görmeden beklemeye karar verdim. Bu, hayli güç bir durumdu. Işık sağa sola çevriliyor, ben de, nihayet herkesi uyandırmaya karar veriyorum. Fakat tam o anda, fener tutan adam tekkenin yanındaki büyük evin bahçesine girdi. Garip olarak, sonradan, adamın Salih Zeki olduğunu öğrendim. Anlaşılan, tıpkı, biz Sultantepesi'nde onunla evli olduğumuz zamanki gibi, orada tutmuş olduğu bir evden çıkıp geceleri komşuya gidiyor ve geç vakit eve dönüyordu. O gece, o sokaktan, o saatte geçmesi ne garip bir tesadüftü!

Sabahleyin erkenden giyinerek yokuştan indim, ıssız ve kimsenin bulunmadığı taraflardan Üsküdar iskelesine gittim. Şimdi, yıllar yılı tanıdığım bu yerde, bir takım siyah kalpaklı adamlar (Emniyet'in adamları) geleni geçeni gözden geçiriyorlardı. Gerçi, orada herkes kabahatli imiş gibi bu tetkikten ürkmüş görünüyorsa da ben korku gösteremezdim. Çünkü, iki gün daha orada kalmaya, bu tehlikeye göğüs germeye mecburdum. Her hâlde, yakalanmaktan çok, bu meselede muvaffak olmak kararım kuvvetliydi. Yine Boğaziçi vapurunun soğuk ve dondurucu rüzgârlarına açık güvertesinde oturdum. İstanbul'a geçince tekrar Nigârların evine gittim, orada, Abdülmuttalip'i görecektim. O da beni, bazı dostlarla temasa getirecekti. Bu, boşuna oldu. Cami Bey'den başka kimse ile irtibat kuramamıştı.[99]

Cami Bey'in bulunduğu yer Abdülmuttalip'e söylenmemişti. Fakat, kendisini nasıl göreceğim hususu kararlaştırılmıştı. Rıfkı (Pasin) Bey isminde bir arkadaşı beni ertesi gün Üsküdar iskelesinde bulacak ve ona götürecekti. Bu adamı hiç tanımıyordum. Bana bir resmini verdiler. O da beni kıyafetimden ve bilhassa elimin üzerine atılmış lâcivert bir şaldan tanıyacaktı. Beni tanır tanımaz yanıma gelecek,

"Nasılsınız, Fatma Hanım," dedikten sonra, Cami Bey'in evine götürecekti.

Ertesi gün, benim İstanbul'daki son günüm olacaktı. Çünkü, daha bundan sonra başkalarını aramamaya karar vermiştim. İşittiğime göre, Parlamento İngilizler tarafından basılmış, Rauf Bey'le Kara Vasıf Bey alınıp götürülmüştü. Gerçi, Parlamento'nun 30 kişilik muhafızı olan cesur askerler mukavemet etmek istemişlerse de, o arada böyle bir mücadelenin uygun olmayacağını bazı mebuslar söylemişti.

Ben, Mahmure Abla'nın Gedikpaşa'daki küçük evine gittim. Ablam, ailesiyle birlikte benim evimde oturuyordu. Nakiye Hanım'la Mahmure Abla benim yanımdaydılar. Gerçi, bu büyük bir tehlikeydi ama, oğullarımdan bir tanesini olsun görmeden ayrılmak istemiyordum. Büyüğünü istedim çünkü küçük çok heyecanlıydı ve Robert College'deki azınlıklara mensup arkadaşlarının taarruzlarına mukavemet edemeyerek kendisini tehlikeye atabilirdi. O gün, sokaklarda asılı olan büyük harflerle yazılı ÖLÜM başlığı altındaki afişler mütemadiyen gözüme çarpıyordu. O gece Üsküdar'a döndüm.

Cumartesi sabahı tekrar iskeleye indim. Siyah kalpaklılar çoğalmış, herkes gibi beni de gözden geçiriyorlardı. Sükûnla ben de onlara baktıktan sonra yavaş yavaş yürüdüm.

Biraz sonra birisi arkamdan:

— Nasılsınız, Fatma Hanım, diye seslendi.

Sarışın bir adamla karşı karşıya geldim. Beşiktaş vapuruna binmemiz gerektiğini söyledi. İskele hıncahınç doluydu. Ben kendime bir paket tütün ve sigara kâğıdı, biraz da Şam fıstığı alarak vapura girdim. Hava o kadar soğuktu ki, güvertede oturamadım.

Kamarada, denize bakan pencerenin önünde bir genç kız oturuyordu. Benim üniversite talebelerinden biriydi. Yalnız onun profilini görüyor, denizi seyrettiğinin farkına varıyordum. Tütün paketini, üzerine vurarak açtım, bir sigara sarmaya başladım. Bu sınıf

halkın tavrını ne kadar iyi taklit ettiğimi düşünerek koltuklarım kabarırken, karşıdaki genç kızın dönüp bana baktığının farkına vardım. Sigara sarmakta devam ederek ve nihayet kibriti çakıp sigarayı yakarken, yüreğim ağzıma geldi. Çünkü bu defa tanınmıştım. Çok şükür, bugün artık ellerim sosyete hanımlarının ince, manikürlü elleri değil, çalışan alelâde bir kadının elleridir. Yapılacak tek şey, onun yüzünde beliren korku ve aynı zamanda sevinci görmemiş gibi davranmaktı. Halinden, yerinden fırlayıp bana gelmek istediğini hissettim. Ama ben bu ara bir taraftan sigarayı tellendiriyor, bir taraftan da onu görmezlikten geliyordum. Yavaş yavaş yüzündeki heyecan uçtu, gözleri yaşardı, aynı zamanda, şüphe ve acıyla doldu. Sigara biter bitmez, fıstık külâhını açarak içindekileri yiyip kabuklarını yere tükürmeye başladım. Bu, ona benim Halide Edib olmadığım kanaatini vermiş olacak ki, yüzünü tekrar denize çevirdi. Gerçi beni hiçbir zaman ele vermeyeceğini biliyordum ama, bana yardım eden vatandaşlar ölümle tehdit edildiği için beni tanımamasını kendi menfaati bakımından uygun buldum.

Beşiktaş'tan bir araba ile Nişantaşı'na çıktık. Rıfkı Bey dedi ki:

— Beni uzaktan takip edin. Bir kapının önünde durup ayaklarımın tozunu alıp çekildikten sonra siz o kapıdan içeriye girin. Cami Bey üçüncü kattadır. Bir saatten fazla durmayınız. Ben sizi köşe başında bekleyeceğim.

Cami Bey, beni görünce iki dakika kadar hayret içinde bana baktı. Derhal hareketimizin planını hazırladık. Kendisi aynı gün, öğleden sonra Bebek'e inecek, Beylerbeyi'ne geçecek, orada Abdülmuttalip onu bekleyecek, tekkeye götürecek. Ertesi güne kadar hazırlık tamam olacak, ben ertesi sabah tekkeye geldiğim zaman da yola çıkacağız.

Cami Bey sordu:

— Bu geceyi İstanbul'da geçirmeniz tehlikeli olmaz mı?

Öyleydi. Fakat benim için bu, bir mecburiyetti. Cami Bey de çok üzgün görünüyordu. Çok güzel, genç bir karısı, en büyüğü 15 yaşında, en küçüğü 9 aylık olmak üzere beş çocuğu vardı. Onları bir hafta geçindirecek kadar bile parası yoktu. Hemen o gün, bir dosttan borç almaya karar verdik. Başını iki elleri arasına alıp sıkışını hiç unutmam.

Ben, Rıfkı Bey'i köşe başında buldum. Osmanbey'e kadar yürüdük. Zenci bir arabacının arabasına binmeye karar verdik. Fakat arabaya binerken iki üniformalı İngiliz polisi ile bir sivil memurun arabaya binenleri gözden geçirdiğine dikkat ettik. Arabanın önünde durarak konuştuk. Ben diyordum ki:

— Ben, buraya bugün Efendi Hazretleri'ni görmeye geldim.

O da cevap veriyordu:

— Ben de inşaallah yakında kendilerini ziyarete gideceğim.

Ben arabaya yalnız bindim. O, yerden alaturka bir temenna[100] verip ayrıldı. Arabacıya beni Köprü'ye[101] götürmesini söyledim. Her hâlde, Mahmure Abla'ya gidinceye kadar belki üç defa araba değiştirecektim. Zencinin garip bir surette bana baktığını ve Beyoğlu'nda lüzumundan fazla ağır gittiğini hissettim. Belki beni İngiliz polisine teslim edip etmeyeceğini düşünüyordu. İlân edilmiş olmamakla beraber, beni haber verenlere 500 veya 1000 İngiliz lirası verileceği söylentilerini duymuştum. Bu para, bu zavallı için oldukça mühim idi.

Bununla beraber arabacı beni Köprü'ye kadar götürdü.

Mahmure Abla'nın evine geldiğim zaman, lâmbayı yakmadan önce penceresine battaniyeler astı. Çünkü, komşuları onun benim evimde olduğunu sanıyorlardı. Beni soyup yatağa yatırması ne kadar büyük bir huzur verdi. Yatağım bir yer yatağıydı. O gece, her hâlde bir karyolada yatamazdım. Ömrümde hissetmediğim bir baş dönmesiyle beraber ateşim de vardı. Tavan, lâmba, etrafındaki eşya birbirine karışıp

duruyordu. Fakat ben, ertesi gün için yapılacak hazırlıkları ablama söylüyordum:

— İki diş fırçası, bir yüz havlusu, altı mendil, bir şişe tentürdiyot, bundan başka yarım kilo ekmek, biraz peynir, bir de cep feneri.

Etrafımdaki mütemadi dönüşten dolayı gözlerim kapalıydı. Fakat, Mahmure Abla bunları kaydetti. Biraz sonra, Nakiye Hanım, büyük oğlumla geldi. On dört yaşındaydı. Fakat birdenbire, o vaziyette, bana büyümüş bir insan gibi geldi.

Onlar yemek yedikten sonra, kâğıt, kalem istedim ve oğluma benim yanımdan ayrılmamasını söyledim. Ben yazı yazarken, kollarıyla beni tuttu. Önce, yazdığım en önemli mektup, Mr. Crane'edir. Oğullarım şayet Amerika'ya gitmek mecburiyetinde kalırlarsa, onlarla meşgul olmasını rica ediyordum. Çünkü, İngilizlerin bizim gibilerin çocuklarını çok geçmeden alacaklarından emindim.

Nihayet, büyük bir baş dönmesi ve ateş içinde uzandım, gözlerimi kapadım. Ertesi gün çok zor olacaktı. Bununla beraber, hiç ağlamadım. Bütün gece, oğlum, oda, ışık etrafımda dönüyor gibiydiler.

İkide birde oğlumla konuşuyordum, fakat bunlar önemli şeyler hakkında değildi. Mütemadiyen küçük oğlumun, uzun pantolonundan memnun olup olmadığını soruyordum.

Ertesi sabah, saat 6'da Mahmure Abla geldi. Beni onlar giydirdiler. Çünkü, hâlâ ateşim yüksekti ve başım durmadan ağrıyordu. Bununla beraber, sokağa çıkar çıkmaz kendimi ayakta tutabileceğimden emindim. Ablam bir muska getirip boynuma taktı ve dedi ki:

— Bu, Şeyh Edebalî'nin odasında asılı bir duaymış. Bir gün Sultan Osman, şehzadeyken, onu ziyarete gelmiş, bu duanın ne olduğunu sormuş. Şeyh de bunun ne kadar mühim olduğunu söyleyince, bütün gece, bu duanın asılı olduğu yerin altında durarak kurmak istediği hükûmet için sabaha kadar dua etmiş. O hükûmet geldi, geçti. Sizler

onu yerine koyacaksınız yine. Şimdi bunu boynuna asalım, sen bu mukaddes dua yolunda çalışırken, sana bir zarar gelmez.

Mahmure Abla'nın hiçbir zaman bu kadar ciddî konuştuğunu duymamıştım. Durmadan yüzüme bakıyor, gülüp gülmediğimi anlamak istiyordu.

— Tak boynuma Abla, bir daha çıkarmam.

Çocukluğumda boynuma muska astırmazdım. Fakat, bunu Mahmure Abla'nın kendisini ifade ettiği için takıyordum.

İdealistler için insan unsuru kadar önemli bir şey yoktur. Bu unsur ortadan kalkar kalkmaz, onlar dünya için bir tehlike teşkil ederler. Çünkü, bu âlem sırf onların ideali için yaratılmış değildir.

Nakiye Hanım'la oğlum önce çıktılar. Ağlamadılar. Öyle istiyordum. Ben de onların arkasından bohçamla ve ekmek paketimle çıkacaktım. Günlerden beri o kadar az şey yemiştim ki! Ama kendi midemin boşluğunu düşünecek durumda değildim. Ablam dedi ki:

— Sen, Ali Şamil Paşa'nın kızısın, Bedirhan Paşa'nın torunusun. Yakalarlarsa bunu söyleyeceksin.

— Pekâlâ!

— Nüfus tezkerelerini de almalısın.

Köşedeki bir sepetten nüfus tezkerelerini çıkararak kendi göğsüne koydu.

Tekrar karşı karşıya durmuş, hemen hemen otuz yıl önce, mor salkımlı evde oynadığımız oyunlardan birini tekrar ediyor gibiydik.

Ben dedim ki:

— Ben, ben değilim.

— Sen kimsin?

— Ben, Bedirhanî Mahmure Hanım'ın Ayşe adlı beslemesiyim. Bütün eski ailelerin böyle beslemeleri vardır ve arkalarından sokakta yürür ve hanımları da onlara ikide bir, "Haydi, Ayşe, yürü, bohçaya dikkat et!" derler.

Bu oyuna Mahmure Abla razı oldu. Fakat çok ciddî görünüyordu. Kapıyı kaparken:

— Allahım, sen bize yardım et, dedi. Bir daha böyle bir şey söylememesini kendisine tembih ettim.

Gerçi, Mahmure Abla kadar mukallit[102] insana rastlamak güçse de, bugün aklını kaybetmiş ve aptal görünüyordu. Bir türlü bohçayı benim taşımama razı olmuyordu. Başımın dönmesinden dolayı, birdenbire düşebileceğimi sanıyordu. Bidüziye dönüp bana bakıyordu. Çok şükür, sokaklarda birkaç Arnavut salepçiden başka kimsecikler yoktu. Divan Yolu'na kadar kimseye rastlamadan geldik. Orada bir arabaya bindik. Artık başımın dönmesi geçmiş gibiydi. Ben, ikimizi de idare etmek mecburiyetindeydim. İskelede, bir kayığa mı, yoksa vapura mı binmek daha uygun olacağını tartıştık. Fakat, hava öylesine soğuktu ki, her türlü tehlikeyi göze alarak vapura bindik.

Üsküdar iskelesinde, o tarafta yıllarca oturmuş olduğumuz için, beni tanımayan arabacı azdı. Bununla beraber, hemen hiç binmemiş olduğum tek atlı paraşollerden[103] birine atlayarak, Bülbül Deresi'ne kadar gittik. Ben onu yokuşun altında bırakmak istiyordum. Fakat, o beraber gelmek için ısrar etti. Nihayet, tekkenin dar yokuşuna geldik. Kapıya yaklaşırken Şeyh'in kardeşi, rengi sapsarı, korkunç bir fısıltıyla bize koşarak geldi ve dedi ki:

— Dün gece polis geldi. Herkes gitti. Siz hemen yandaki eve gidin. İçeriye bahçeden girin.

Zavallı çocuk, konuşurken gözleri evlerinden dışarı fırlıyordu. Gösterdiği eve doğru giderek, içeriye girdik. Burası, Rıza Bey'in eviydi. Onun oğlu, Hilâl-i Ahmer'de Dr. Adnan'ın kâtibiydi. Ne yazık ki, aile büyük bir felâket geçirmiş bulunuyordu. Bir kızını o ay kaybetmişti. Fakat annesi, gayet sakin, dost, metin[104] ve güzeldi. Süleyman Bey'in oğlu Saffet ile Abdülmuttalip de oradaydılar. Ben sordum:

— Ne oldu?

Anlaşıldığına göre, Cami Bey tekkeye geldikten sonra, İtalyan ve İngiliz polisleri de gelmişler. Bunun üzerine, Şeyh arka pencereden atlayarak kaçmış. Dr. Adnan'la Cami Bey de bu eve gelmişler. Evin arka tarafı boş ve kimsenin geçmediği büyük bir arsaydı. Dr. Adnan ve Cami Bey oradan kaçmışlar.

Bütün arabalar Kısıklı ve Çamlıca'da İngilizler tarafından teftiş ediliyordu.[105] Cami Bey'le Dr. Adnan, Yalnızselvi'ye boş arsalardan yürüyerek gitmişler. Ben kadın olduğum için kurtulmam ihtimalini daha büyük görmüşler. Bizi Bülbül Deresi'nde bir araba bekliyormuş. Bir jandarma da bizimle beraber gelecekmiş.

Ben sordum:

— Ya arabacı?

Arabacıya güvenmek için sebepler vardı. Bu işi eski Jandarma Kumandanı Remzi Bey hazırlamıştı. Arabacı, altı yıl hapse mahkûmmuş. Bizi buradan geçirdiği takdirde, serbest bırakacağına, Remzi Bey ona söz vermiş. Biz hemen hareket etmek mecburiyetindeydik. Bundan başka da, bir suale marûz kalırsak, ne cevap vereceğimizi de hazırlamıştık.

Nihayet arabaya binerek hareket ettik. Jandarma, gayet ciddî görünüyor, zenci arabacı da dudaklarının titremesine mâni olamıyordu. Gözleri fıldır fıldır dönüyor, âdeta Amerikan gazetelerinde rastlanan zenci karikatürlerini hatırlatıyordu. Mütemadiyen başını bana çevirip mırıldanıyordu:

— Eğer bundan sağ kurtulursam... Bir daha... Asla...

Bu cümleyi bitiremiyordu. Acaba, bir daha bir suç işlemeyeceğini mi, yoksa bir mülteciyi kaçırmayacağını mı söylemek istiyordu? On dakika kadar gittikten sonra, tekrar başını bana çevirdi. Fıldır fıldır dönen gözlerinin siyahları kaybolmuş, iki beyaz nokta kalmıştı. Ağlar gibi:

— Mültecileri kaçırmanın cezası... diye mırıldandı. Ben de ona doğru uzanarak, ciddî bir edayla:

— Bana bak! Ölümden daha büyük ceza var mı, diye sordum.

— Yooook!

— Ceza vermek istedikleri biziz, değil mi? En büyük cezayı tabiî bize verecekler. Eğer bir mülteci kadını kaçırırken tutulursan, sana verecekleri ceza en nihayet altı yıllık hapistir.

Yutkundu, yine sordu:

— Sen Halide Edib Hanımsın, değil mi? En çok seni tutmak istiyorlar, dedi.

— O hâlde ölüm cezasının şerefi bana ait olması lâzım.

Her hâlde, arabacı ölüm cezasının bir şeref olacağına inanmıyordu. Sordu:

— Benim cezamın altı yıldan fazla olmayacağını biliyor musun?

— Bana bak! Senin yapacağın şey, eğer bir şey sorarlarsa, beni Bülbül Deresi'nden alıp Cemal Bey'in evine götürdüğünü söylersin. Ondan ötesini bana bırak! Bu gece evine dönersin. Arabayı koşturma. Bilhassa İngilizlerin önünden geçerken. Eğer korku göstermezsen, hiçbir şey olmaz.

Dizginleri tekrar yakalayarak azimle arabayı sürmeye çalıştı. Fakat gözleri mütemadiyen bana dönüyor ve evlerinden fırlıyordu.

Büyük Çamlıca'nın dört yol ağzında, İngilizler duruyorlardı. Çok şükür, İzmir'in işgalinden sonra hiçbir şeyden korkmamak için verdiğim karar hâlâ yerinde idi.

Bir İngiliz askeri ağacın altında durmuş, yolu gözetliyordu. Arkasında üç asker daha vardı. Heliyografla[106] etrafa işaret veriyorlardı. Arabadan eğildim, onu tetkik ettim. Önde duran askere karşı içimde büyük bir acıma hissi kabardı. Sapsarı, yorgun görünüyordu. Zavallı adam belki sıtmaya tutulmuştu.

Eğer ben avlanan zavallı bir hayvansam, o zavallı da o hayvanı zorla avlamaya sevk edilmiş bir mahlûktu. Kim bilir, nasıl, içinde memleketinin hasreti vardı. Ondan sonra, arkasındakilere dikkat ettim. Anlaşıldığına göre, Bakkalköy ile Paşaköy'ün Ermenileri silâhlandırılmış, şüphe ettikleri kim olursa olsun, vurmak emrini almışlardı. Aynı zamanda, daha uzakta bir avuç Türk de mültecilere yardıma çalışıyordu. Arabanın içindeki basit, alelâde Türk kadınına bir defa baktıktan sonra, onun için her hâlde bir işaret vermedi. Başta duran, gözlerini yolun aşağısına çevirdi. Benim zenci arabacı şaşırmıştı. Fakat, o kadar yorulmuştu ki, Yalnızselvi yolunun başında arabayı durdurdu. Birden, korkunç bir fırtına çıktı. Önümüzdeki katır arabaları, İngiliz askerleri, aşağı yukarı gidip geliyorlardı. Bizse hâlâ orada duruyorduk. Ben orada bu kadar uzun boylu durmamızı şüpheli buldum; fakat bize katılacak olan jandarma gelmekte gecikiyordu. Nihayet, koşarak geldi. Yüzünden, fena haber getirdiğini anladım. Fakat, daha fazla durmayı tehlikeli bulduğum için:

— Arabaya atla, orada konuşuruz, dedim.

Verdiği haberler pek hoş değildi. Samandıra –ki bizim geceyi geçireceğimiz köydü– ve ondan önceki Dudullu'yu İngilizler işgal etmişlerdi ve İstanbul'dan gelen olup olmadığını teftişe koyulmuşlardı. Jandarma, bütün bunları gizli telgraf servisinden öğrenmişti. Şimdi, jandarma benim Çamlıca'dan geçtiğimi onlara haber vermek mecburiyetindeydi. İstanbul'dan Ankara'ya kadar gizli bir telefon sistemi kurulmuş bulunuyordu. Bunu yapan, vatansever ve cesur telgrafçılar, her tehlikeyi göze almışlardı. İnsan, ister istemez, onları tanınmış ve meşhur isimlerden daha mühim buluyordu. Çünkü, onların hiçbirinin adı tarihe geçecek değildi.

Yalnızselvi'ye yaklaşınca, sahne muazzam bir facianın prologu[107] olmaya elverişli bir durum almıştı. Hudutsuz bir ovanın üzerinde rüzgâr, tozları korkunç bir hızla kaldırıyor, garip garip renkler ortaya

çıkıyordu. Ovanın ortasında, bir tek selvi, tek başına, bir bayrak gibi sağa sola sallanıyordu. Yalnızselvi, üç kahve, birkaç evden ibaretti. Oraya gelir gelmez, araba durdu. Jandarma atlayarak, kahveye Dr. Adnan'la Cami Bey'i aramaya gitmek istedi. Ben sordum:

— Onları tanıyor musun?

— Dr. Adnan'ı resimlerinden biliyorum.

Üç kahveyi de dolaştıktan sonra, jandarma gelerek orada onları bulamadığını ve şüpheyi çekmemek için köylülerden de soramadığını söyledi. Orada uzun boylu duramazdık. Tam hareket etmeye karar verdiğim anda, hatırıma Cami Bey'in bir kardeşinin Yalnızselvi'de oturduğu ve yanında Ressam Nazmi Ziya'nın bulunduğunu söylediği geldi. Kahveye Nazmi Ziya Bey'in evini sorduktan sonra, oraya doğru yollanmaya karar verdik. Biz oraya varmadan, bir jandarma elini sallayarak bize doğru koştu. Bu jandarma, Dr. Adnan'la Cami Bey'e yardım etmek üzere teşkilât tarafından memur edilmişti. Onlar da jandarmayı beni yolda beklemeye memur etmişlerdi. Adamcağız da soğuk yüzünden köye gitmiş, geç kalmıştı. Beş dakika sonra, Cami Bey, Dr. Adnan ve Cami Bey'in kardeşinin bana doğru geldiklerini gördüm. Dr. Adnan'ı bir getr[108] pantolonla görmek bana her şeyi unutturdu. Anlaşılan, Süleyman Bey'in oğlu Saffet'in getrlerini giymiş ve İstanbul'da herkesin tanıdığı ciddî kıyafetlerini bırakmıştı. Her hâlde o vahşî boşlukta bu kıyafetle Dr. Adnan çok garip görünüyordu. Bir elinde küçük bir av torbası vardı. Bunu Cami Bey'in kardeşi kendisine vermişti. Bu, yolda çok işimize yaradı. Burada tekrar etmek gerekir ki, hayatta sanıldığından çok daha az şeye ihtiyacımız vardı. Cami Bey'le Adnan üzgün görünüyorlardı. Dudullu'nun İngilizler tarafından işgalini duymuşlardı. O hâlde, Samandıra'ya şimdi gidemezdik. Bundan başka da, zenci arabacı Dudullu'dan öteye gidemeyeceğini bildirdi. Cami Bey ve Dr. Adnan Samandıra'ya tarlalardan yürüyerek gideceklerdi. Saat üçe geliyordu. Gideceğimiz

yer de 25 km. ötedeydi. Oraya ancak saat 11'de varılabilirdi. Fakat, Dudullu'da bir vasıta bulmak meselesi vardı. İkisi de zenci arabacıya çok yalvardılar. Fakat fayda vermedi. Adamcağız, gözlerinden yaşlar akarak:

— Yapamam, yapamam, beni öldürürler, diyordu.

Ben de:

— Zararı yok, gerekirse öküze de binerim. Allahaısmarladık, dedikten sonra arabaya atladım. Ben arabaya binerken, Adnan'ın sesini duydum:

— Halide, Halide!

Bu ses, bir erkek sesinden ziyade, kapana tutulmuş bir zavallı yaratığın sesi idi.

— Efendim, diye cevap verdim.

— Siz de birşey olmamış gibi yolunuza devam ediniz. Eğer, 11'e kadar Samandıra'da bizi bulamazsanız...

Bir an cevap yok, sonra, garip, küçük bir ses:

— Peki, peki.

Bu, Mahmure Abla'nın, "Allahım, sen bize yardım et!"ini hatırlatıyordu.

Artık ortalık kapkaranlıktı. Rüzgâr, karanlığı karıştırır gibi garip bir ahenk içinde eserken, biz de yolumuza koyulduk. Saat beşe doğru Dudullu'ya vardığımız zaman, bir İngiliz müfrezesinin önlerinde katırlar, oradan çekilmekte olduğunu gördük. Birdenbire, bir çift yorgun mavi göz, başını arabaya uzattı. Arabacının bağırmasından korktum. Fakat, adamcağız başını çevirip yürüdü, gitti. İngiliz müfrezesi oradan çekilip gitmişti. Fakat, köy korku içindeydi. Yanımdaki jandarma ne yapacağını şaşırmıştı. Nihayet, karakola giderek orada benim için bir vasıta (hatta bir katır) temin etmeye çalıştı. O gittikten sonra arabacıyı yanıma çağırdım. Arabanın yanında, ayakta duruyordum. Zavallı adam âdeta sayıklar gibi:

— Olmaz, daha ileriye gidemem, diyordu. Fakat ben, aldırmayarak durmadan onu iknaya çalışıyordum. Beni Samandıra'ya götürmesini temin etmek istiyordum. Nihayet, bu zavallı, alık, zenci arabacıyı ikna edebildim. Jandarma döndüğü zaman arabacı harekete hazırlanıyordu.

— Arabaya atla, İhsan Efendi, çabuk. Gidiyoruz, dedim.

Jandarma arabaya atladı, olanca süratiyle hareket ettik. Yüzünden, köyde hiçbir vasıta bulamamış olduğunu anladım.

Samandıra'ya saat sekizde girebilmiştik. Doğru, Jandarma Karakolu'na gittik. Makedonyalı oldukları anlaşılan iki jandarma beni arabadan indirerek zemini toprak, içinde dört büyük yatak bulunan bir odaya götürdüler. Odanın ortasında büyük bir soba vardı. Tek tahta sandalyeyi bana verdiler. Jandarmanın biri, önce sobaya odun doldurduktan sonra telefona gitti.

— Ben Karakol Kumandanı Şemsi Çavuş. Alemdar'a telefon edeceğim. Bağlayın... Alo, alo Alemdar! Halide Hanım Samandıra'ya sağ salim geldi. Adnan Bey'le Cami Bey daha sonra gelecekler. Onlar yürüyorlarmış... Bizim sadece üçümüzün tüfeğimiz var... Köyü terk edemeyiz... Evet, Yirmiler dışarıda. Geldikleri zaman telefon ederim.

Şemsi Çavuş telefonu bırakınca bana dedi ki:

— Köylüler evlerine çekilince sizi bir yere götürürüm, rahat edersiniz.

Fakat, bir dakika geçmeden telefon çaldı. Çavuş yine konuşmaya başladı:

— Burası Samandıra. Orası neresi? Evet, evet... Selâmetle geldi. Evet, evet... Ötekiler yürüyorlar. Evet, evet, Yirmiler de bu civarda.

Bu, biraz düşündürücü bir vaziyetti. Yirmiler, Bakkalköy'ün İngilizler emrinde olan çetesiydi. Eğer, Dr. Adnan'la Cami Bey onların eline düşerlerse, hiç düşünmeden öldürürlerdi. O günlerde, merhamete benzer hiçbir his, Millî Mücadele'ye girişilenlere karşı yoktu. Ben, 11'e kadar ümidi kesmemeye karar verdim. Çavuş odadan

çıkınca, sobanın karşısında biraz nefes alarak oturdum. Sıcaklık beni âdeta sevindirmişti. Biraz sonra dışarıda insan olduğunu hissedince, gittim, kapıyı açtım. Evet, kapının önünde, bir tek fener altında altı tane uzun boylu adam duvara dayanmış, duruyordu. Önlerindeki küçük çukurdaki su donmuştu. Seslendim:

— İçeri gelin, arkadaşlar, gelin, ben rahatsız olmam.

Jandarmalar birer birer içeri girdiler. Odada bir çocuk uyuyormuş gibi ayaklarının ucuna basarak yavaşça ilerleyip yatakların üstüne oturdular. Hepsinin gözleri önlerinde. Hiçbiri bir tek söz söylemiyordu. Bir iki dakika sonra, bir tanesi sobaya tekrar ateş attı.

İlk ağzını açan ben oldum:

— Arkadaşlar, karnım aç, dedim.

O sabah, saat altıda Mahmure Abla'nın bana vermiş olduğu bir fincan çaydan sonra ağzıma hiçbir şey koymamıştım. Hepsi birden yerlerinden fırladı. Biraz sonra hepsinin elinde birer siyah ekmek somunu, yanıma geldiler. Her biri kendi ekmeğini kabul ettirmek istiyordu. Güldüm:

— Bana bir dilim kesiniz, dedim ve tabiî, kumandanları kesti.

Ekmek yutulamayacak kadar katıydı. Bu adamlar, ellerine sadece böyle ekmek verebilen bir hizmete kendilerini vermişlerdi. Kendi kendimden âdeta utandım. Şimdi, artık aramızda bir dostluk havası hâsıl olmuştu. Hepsi, yüzümü tetkik ediyordu. Kendi memleketlerinin bir kadınının İngilizlere karşı koymuş olmasından dolayı büyük bir gurur duyuyorlardı. Nihayet dilleri çözüldü. Kumandanları cebinden sararmış, pis bir kâğıt parçası çıkararak yatağımın üstüne koydu ve dedi ki:

— Bu, *Sunday Times*'tandır. Burada, Enver Paşa'nın[109] Hayber Geçidi'nin başında İngilizlerle mücadelesini yazıyor. (Böyle bir şeyin *Sunday Times* tarafından basılmamış olduğunu ve bunun sırf askerlerin maneviyatını yükseltmek için uydurulmuş olduğunu öğrendim.)

Bundan sonra, bir bir konuşmaya başladılar. Padişah'ın memlekete hıyanet ettiğini söylediler. Yenildikse ne olurdu, Almanlar da yenilmemiş miydi? Bizim istiklâlimizi elimizden almaya ne hakları vardı? Evet, Osmanlı hanedanından birinin memleketi yabancılara satması nasıl bir ayıptı? Fakat, biz bundan sonra istibdadı ortadan kaldıracaktık. Hiç olmazsa, Bulgarlardan örnek almak gerekti. Onlar hiçbir zaman istibdada baş eğmemişlerdi.

İşte konuşmalarının konusu buydu. Onların hepsi Makedonyalıydı. Hepsi heyecanlı, isyancı ve istibdada karşı duran hisler taşıyorlardı. Hepsi belirsiz bir şekilde, yeni bir Türkiye hayal ediyor ve bunu yaratacak bir kahraman düşünüyordu. Bu Makedonyalıların içinde Enver Paşa'ya karşı büyük bir temayül[110] olduğunu anladım. İçlerinden biri, Makedonya'da onunla birlikte dövüşmüştü. Kumandanları lâflarını keserek, Mustafa Kemal Paşa'dan bahsetmeye başladı. Ne kadar büyük bir asker olduğunu ve Yunanlıları Atina'ya defedeceğini söyledi. Nihayet, saat dokuz olmuştu. Kumandan ayağa kalktı ve dedi ki:

— Artık seni bir eve götürebiliriz, Halide Hanım.

Bunu söyledikten sonra, ötekiler ayağa kalktılar. Tıpkı girdikleri gibi odadan yavaş yavaş çıktılar.

Ayağa kalkıp da gözüm pencereye ilişince, orada bir adamın aşağı yukarı yürümekte olduğunu gördüm. Yüzünü fark edememekle beraber, hareket hâlinde olduğunu görüyordum. Her hâlde ayakları yere bir kaplan ayağı gibi sessiz basıyordu. Pencereye yaklaşarak yüzünü görmeye çalıştım. Işığın altında, iki parlak siyah göz, uzun, ince, biraz çarpık bir burun ve yanaklarından çenesine inen ince, siyah bıyıkları gördüm. Bu yüz bana eski bir Galyalı veya Yeniçeri'yi hatırlattı. Kumandan dedi ki:

— Aşağıda Mehmed Çavuş nöbet bekliyor.

— Mehmed Çavuş kim?

— Anadolulu bir komiteci. Kuvayı Millîye'den.

Bu yüze dikkatle baktığım zaman, onun da benim gibi bir maksat için can vermeye hazır olduğunu hissettim. Kumandan'la beraber yanına gittiğimiz zaman:

— Safa geldiniz, Halide Hanım, dedi.

Gülümsediği zaman, bütün beyaz dişleri meydana çıkıyordu. Kumandan dedi ki:

— O silâh kaçırır. Biraz çenesi düşüktür.

Bir Makedonyalı için, başıyla, eliyle veya gözüyle bir hareket yaparak cevap vermeyen herkesin çenesi düşüktür. Ben, Kumandan'la uzaklaşırken, seslendi:

— Ben nöbet bekliyorum. Buna, "korkmayın" kelimesini eklemesi, beni de kendisi gibi bu işin ferdi saydığı hissini veriyordu.

Karanlık ve çamurlu sokağa girdiğimiz zaman, yorgunluğumu hissettim. Ateşin başında jandarmaların dostluk gösterileri bana kim bilir daha ne kadar zaman ötede beride dolaşıp bilmediğim evlere sığınmaya mecbur olacağımı unutturmuştu. Nihayet, sokakta Şemsi Çavuş bir kapıyı çaldı ve bana dedi ki:

— Burası Muhtar Resul Ağa'nın evidir. Sadık bir adamdır. Ötekiler gelinceye kadar bu evde dinlenirsiniz.

Karanlık bir eve girdik. Tahta merdivenlerden evin tek katına çıktık. Merdivenin başında, elinde küçük bir lâmba ile, uzun boylu bir köylü kadın duruyordu:

— Safa geldin, kızım, dedi.

Her hâlde annem olacak yaşta değilse bile, bu zavallı mülteci kadına analık etmek istiyordu. Merdivenin basamağında oturarak çamurlu ayakkabılarımı çıkarmaya çalışırken, tatlı bir sesle:

— Zararı yok, çıkarma ayakkabılarını, dedi.

Girdiğim odada çatır çatır yanan odunlarla dolu bir ocak, yerde koyun póstekileri vardı. Üstünde iki küçük kız oturuyordu. Çocuklar

beni yakalayarak sedire götürdüler. Oraya oturtup iki tarafımdan bana sarıldılar ve soğuk yanaklarımı öpmeye başladılar. Eğer bana tek rahat ve huzur verebilecek bir odayı kendim hazırlamış olsaydım, bundan daha mükemmelini yapamazdım. Anaları ayakta bana tatlı tatlı gülümseyerek bakıyordu. Hiçbir şey sormadı. Yalnız dedi ki:

— İstanbul'da kan gövdeyi götürüyormuş.

— Vaziyet pek o kadar fena değil.

— Benim İstanbul'da bir kızım var da, çok merak ediyorum.

— Köydeki vaziyetiniz nedir?

— Çok kötü. Bakkalköy'ün Yirmileri geçen ay üç kişi öldürdüler. Kimse sokağa yalnız çıkamıyor. Son zamana kadar bir tek jandarmamız vardı. Şimdi, şükür, iki kişi oldular. Kumandanları Şemsi Çavuş çok iyi adam... Bir şey yemek istemez misin?

— Teşekkür ederim, bir şey istemem.

— Kahve?

— Getirin, içerim.

Hemen bir tepsinin üstünde, bol köpüklü bir fincan kahve getirdi. Bu kadının benim hakkımda tek bilgisi bir mültecinin eşi olmamdan ibaretti. Karakol, biz oradan ayrılıncaya kadar, benim adımı kimseye söylemek istemiyordu.

Bir dakika sonra kocası da geldi. Uzun boylu, kara sakallı, tatlı yüzlü bir Anadolulu idi. Biraz sonra da çoban kıyafetli, on beş yaşlarında tahmin edilen oğlu gelerek ocağa odun attı. İşte, orada Anadolulu ile Makedonyalı arasındaki farkı tamamen anladım. Bu adam, sakin, içinden alaycı, becerikli görünüyordu. O, ne Enver Paşa'nın İngilizlerle kavgasına ne de Mustafa Kemal Paşa' nın Yunanlıları Atina'ya sürükleyeceğine inanıyordu. Padişah'ın hıyanetini hissetmekle beraber, ona sövmüyordu. Kendisi için bizim başarımız şüpheli görünmekle beraber, gene de sadakatiyle hizmet ediyordu.

Birdenbire kapı açıldı, ev sahibi kadın girdi:

— Sizi biri görmek istiyor, dedi.

Hemen sonra, garip yüzlü, uzun boylu bir adam içeri girdi.

— Kurtulduğunuza memnun oldum, Halide Hanım. Emindim. Geçen hafta İzmir Millî Müdafaa Cemiyeti'nde...

— Ben, sizi hiç İzmir Millî Müdafaa Cemiyeti'nde görmedim. Buraya nasıl geldiniz?

— Gebze'den. Beni dört jandarma getirdi.

— Karakol biliyor mu?

— Karakol mu? Ben teftişe geldim. Bütün bunlar benim emrimde. Bunu söylerken elini bütün dünyaya hükmediyormuş gibi sallıyordu.

— Benim burada olduğumu nereden haber aldınız?

— Eski Muhtar Ahmed Ağa'nın evine gittim. Bir kadının araba ile Karakol'a, sonra da Resul Ağa'nın evine geldiğini öğrendim. Eski Muhtar çok iyi bir adamdır, oraya gitmeliydiniz. Bunu duyunca, tabiî vaziyeti anladım.

Ev sahibi biraz sonra bana, bu adamın benim kocam olduğunu söyleyerek beni görmek istediğini söyleyince hem şüpheye düştüm, hem fena hâlde kızdım. Bir yalancı, aynı zamanda da İngilizlerin bir adamı olabilirdi. Kendisine karşı etrafta hâsıl olan şüpheye rağmen bir konudan ötekine atlıyor, elini uzatarak:

— Bütün burası benim emrimde, diyordu.

— Ben, Cami Bey'in dostuyum. Dr. Adnan'ı da tanırım. O da geliyor mu? Benim İzmir dağlarında altı Yunan zabitine ne yaptığımı duydunuz mu? Onlarla karşılaştığım zaman tüfeğimde yalnız beş kurşun vardı. Hemen ateş etmeye başladım. Bir tanesi düştü, iki tanesi düştü, üçüncüsüne ateş ettiğim zaman, hepsi tabanları kaldırdı, kaçtı.

Bu aralık odaya giren Şemsi Çavuş, benim kadar şüpheli görünüyordu. Sert bir sesle:

— Karakol'a haber verdiniz mi?

— Lüzumu yoktu. Ben Gebze'den geliyorum.

— Bunu tahkik etmek lâzım.

— Hiç lüzum yok. Ben Cami Bey'in dostuyum. İzmir dağlarında...

Bu defa, her şey benim emrim altında dememekle beraber, konuşmasına devam etti.

Şemsi Çavuş'un hareketi bana tehlikeyi daha fazla hissettirdi. Eli kalçasındaki tabancasında, sert sert adama bakıyordu. Ateş edip etmemek için karar vermeden önce, benden bir işaret bekliyordu. Önce, bunca kişinin hayatını tehlikeye sokmak ihtimali olan bu adamı himayeye hakkım olup olmadığını düşündüm. Fakat, aynı zamanda, bu adamın bir serseri ve geveze olması ihtimalini de düşündüm. Odadan dışarı çıktım. Şemsi Çavuş da arkamdan geldi. Dedi ki:

— Cami Bey'le Adnan Bey Dudullu'ya gelmişler. Yirmi dakika önce de oradan hareket etmişler. Bir saate kadar buraya gelebilirler. Ben bu adamı burada bırakamam. Her hâlde, bu evden çıkmalı.

Bu aralık, adam içeriden seslendi:

— Çavuş! Siz daha başkalarını da bekliyormuşsunuz. Buradaki kadın beni onlardan biri zannetti.

— Silâhınız var mı?

— Hayır, siz bana bir silâh vermelisiniz. Ben, Halide Hanım'la Anadolu'ya gideceğim.

Ben Çavuş'a:

— Onlar gelinceye kadar bekleyelim, dedim.

Çavuş çıktı. İngilizlerin elinden kaçmaya muvaffak olan bir kadının bile bu ihtilâl işlerinde bulunmaması lâzım geldiğini düşündüğüne emindim. Zaman çok uzun geldi, fakat, biraz sonra ev sahibi kadının merdiven başından sesi geldi:

— Ayaklarınızı çıkarmayın.

Buna Cami Bey cevap verdi:

— Merhaba hemşire! Pabuçlarımız çok kirli. Senin temiz evini kirletmemek lazım.

Ben hemen dışarı fırladım. Adam da kapının önünde duruyordu. Merdiven başında Cami Bey'in kulağına bu adamı tanıyıp tanımadığını sordum. Cami Bey tanımadığını söyleyince, Şemsi Çavuş'u bu adam hakkında bilgi edinmek için Karakol'a yolladık.

Nihayet, yumurta, yoğurt ve ekmek getirdiler. Erkekler hemen yemeğe başladı. Acele ediyorduk. Çünkü, Tepeören denilen köye şafak sökmeden varmamız gerekiyordu.

Biraz sonra Çavuş geldi. Yüzünden bu adamın öldürülecek kadar mühim olmadığına kanaat getirdiği anlaşılıyordu. Herifin yüzüne bakmadan dedi ki:

— Sen de gidebilirsin Anadolu'ya.

— Tabiî. Fakat ben silâh isterim. Gayet iyi nişancıyım.

Bundan sonra, başladığı uzun hikâyelere kimse kulak vermiyordu. Şemsi Çavuş, Dr. Adnan'a diyordu ki:

— Hemen hareket etmeniz lâzım, Efendim. Resul Ağa öküz arabasını hazırladı. Sizi kendisi götürecek. Yanınıza iki silâhlı jandarma da vereceğiz. Mehmed Çavuş da sizinle beraber gelecek. Korna'yı bugün İngilizler işgal etmişler.

Bu aralık, elindeki küçük bir haritayı tetkik eden Cami Bey dedi ki:

— Korna işgal edilmişse, Tepeören'e nasıl gidebiliriz?

Şemsi Çavuş cevap verdi:

— Mehmed Çavuş'un bildiği hususî bir yol var. İngilizler sizin geleceğinizi öğrenmişler, yolları muhafaza altına almışlar. Mehmed Çavuş'un göstereceği yoldan giderseniz kurtulursunuz.[111]

Şimdi Karakol'un benim ismimi köye niçin vermediğini anladım. Cami Bey, karnı doyup da sigara yaktığı zaman, ancak bu acayip adamın yüzüne baktı ve dedi ki:

— Ben, seni bir defa İzmir Millî Müdafaa Cemiyeti'nde görmüştüm.

Ben de kendi kendime, "Bunu daha evvel niçin söylemedin, az daha herifi öldürecektik," dedim.

On ikiye çeyrek kala, beni öküz arabasına bindirdiler. Arabanın üstünde üç tane saman dolu çuval vardı. Öküzlere en yakın olanının üstüne oturdum. Öküzlerden korktuğum için, o zamana kadar hiç yanlarına yaklaşmazdım. Fakat, bu anda öküz bile olsa, canlı bir mahlûka yakın olmak istiyordum. Ortalıkta hiç ışık yoktu ve kimse konuşmuyordu. Yağmur yağıyordu. Yalnız yukarıdan sızan ışıkta jandarmaların tüfekleri ile yürümekte olduklarını görüyordum. Ev sahibi kadın beni yağmurdan korumak için, üstüme iki çuval örtmüştü. Erkekler arabanın yanında bir sıra olmuş, yürüyorlardı. Gece çok karanlıktı. Durmadan yağmur, karla karışık tipi hâlinde yağıyor, kısaca, gökyüzü tepemize durmadan bir şeyler indiriyordu. Aynı zamanda, buz gibi bir rüzgâr ara vermeden esiyordu. Bu vaziyetin nakaratı, arabanın tekerleklerinin gırç gırç diye çıkardıkları seslerle Dr. Adnan'ın sürekli öksürüğüydü. Bu, ebedî ve ıslak karanlık içinden seslendim:

— Mehmed Çavuş!

Ta yanıbaşımdan:

— Buradayım, diye bir ses gelince, şaşırdım, bakakaldım. Ya çuvalın ucunu yahut da eteğimi yakalamış ve yolun sonuna kadar beni bırakmamıştı. Sordum:

— Bu Yirmiler dediğiniz kim oluyor?

— Bakkalköy'ün Hıristiyanlar çetesi. (Bunu kayda değer bir küfür sesi takip etti.)

— Başka çete var mı?

— Evet, Paşaköyü'nden Ellilik ve İzmir'den Seksenlik bir çete bütün bu havaliyi kontrol ediyor.

— Türk köylüleri kendilerini nasıl müdafaa ediyorlar?

— Silâhları olmadığı için bir şey yapamıyorlar. Fakat daha içerilerde bizim de iki çetemiz var.

— Kim onlar?

— Yirmi kişilik bir kuvvetin başında olan Arslan Kaptan. Dayı da var orda.

— Bu Dayı da kim oluyor?

— Tabiî, Dayı Mesut.

Bu meşhur Dayı Mesut'u bilmememe hayret eden Mehmed Çavuş devam etti:

— Hıristiyan çetelerin vazifesi, yakaladıkları milliyetçileri öldürmek. Onlar İngilizlerin himayesinde...

Bunu çok canlı küfür serisi takip etti.

Bundan sonra sessizlik, sonsuz ıslaklık ve titreme.

Birdenbire, uzun, mavi bir ışık, sol tarafımızdaki sırtları taradı. Bu neydi? Gerçi karanlık korkunçtu, ama, bu ışık jandarmaların sert yüzlerinde endişe uyandırıyordu. Sordum:

— Bu nedir, Mehmed Çavuş? Gök gürlemediği için her hâlde şimşek değildir.

— İngilizlerin projektörü. Hıristiyan çeteler bizi görsün diye ikide bir etrafı aydınlatıyorlar.

— Mehmed Çavuş?

— Efendim?

— Şimdi bana, Anadolu'ya nasıl silâh kaçırdığını anlat bakayım.

Mehmed Çavuş'u bunun kadar hiçbir konu heyecanlandırmazdı. Korkunç bir sevinç içinde anlatmaya başladı. Önce silâh kaçırma tekniği hakkında uzun bilgi verdi, sonra kendi yaptıklarına döndü.

Onun hareket sahası, Samandıra ile İzmit arasındaymış. Kömür veya saman çuvalları içine silâhları saklayarak gece götürürmüş. Sabah olunca arabaları boşaltırmış. Her hâlde, zekâ ve cesarete dayanan bir hareket bu. Çünkü, yollar İngilizler tarafından, boş sahalar da

Hıristiyan çeteler tarafından teftiş edilmekteydi. Mehmed Çavuş, son kaçakçılığından bahsederken, gururu son dereceyi buluyordu.

— Kırk araba dolusu silâhtı. İşgal henüz olmuştu. Geceyarısından sonra, Korna'ya erişmiş, köyün dışında bir yere gömmüştük. Şafak sökmeden önce, toplandık. Silâhları yerleştirmeye başladık. Fakat yanımdaki adamlar korktular. Ben hemen tüfeğimi göstererek, sizin adlarınız Hükûmet defterinde yoktur. Hadi bakalım. Hepinizi köpek gibi gebertirim, dedim.

Bundan sonra, adamların silâhları yüklerken Hıristiyan çetesinin hücumuna uğradığını, onları tek başına tüfeğiyle nasıl karşıladığını ve köylülerin nasıl cesurca davrandıklarını anlattı.

Gerçi, Mehmed Çavuş ile jandarmalar pek anlaşamıyorlarsa da gayeleri birdi. Mehmed Çavuş Anadolulu, onlarsa Makedonyalıydılar. Köylüler vergiden şikâyetçi oldukları için, Hükûmet'e karşı gelmeye hazırdılar. Aynı zamanda, hepsinin biraz Bolşevik propagandasına tutulmuş olduklarını da hissettim.

Karanlık, arada bir yanan ışıklar, soğuk, yağmur, sonra gırç gırç, bana hiç bitmeyecekmiş gibi geldi. Islaklık üstümdeki çuvalları geçmiş, tenime kadar işlemişti. Bir tek teselli Mehmed Çavuş'un sesiydi. Bu kırk araba hikâyesini kaç defa tekrar ettiğini hatırlamıyorum. Her hâlde bu tekrarın bana sükûn verdiğini hissediyordu.

Araba birdenbire yana sarktı ve durdu. Bir ses:

— Yolu kaybettik. Kuyunun önündeyiz. Hiçbiriniz yerinizden kımıldamayın. Işık, ışık!

Fakat ışık yoktu. Herkesin cebindeki kibritler de ıslanmış olduğu için yanmıyordu. Ben:

— Benim bir cep fenerim var, dedim. Nihayet bohçadan çıkararak yolu aydınlattık. Herkes Mehmed Çavuş'un konuşmaktan başka bir şey yapmadığını söyleyerek onu suçlandırıyordu. Hep birden, öküz arabasını yukarıya çekerek tepeye giden dağ yolunu tutmak istedik. Bu

epeyce uzun sürdü. Çünkü, arabayı yerinden kımıldatmak çok zordu. Ben de arabadan indim. Nihayet, yola düzüldük. Bu yolda öküzle beraber insanlar da araba çekiyordu.

Resul Ağa durmadan öküzlere:

— Haydi oğlum, haydi oğlum, diyor; Mehmed Çavuş da benim yanıma gelmiş:

— Kırk arabaydı... diye eski hikâyesine devam ediyordu. Gözlerimi kapadım. Çünkü bu gecenin sonu gelmeyecekmiş gibi görünüyordu.

Gözlerimi açtığım zaman, karanlık inceleşmiş, ortalık yavaş yavaş beyazlaşmaya başlamıştı. Artık yağmur çok hafif bir sis hâlini almıştı. Yan tarafımızdaki sırtta bir sıra köy evleri görünüyordu. Yine gırç gırç, yine arabanın yola devamı.

Bir evin, bir tek, büyük, dumanlı odasına girmiştik. Ocağın yanında, korkunç yüzlü bir adam ateşle meşguldü. Köşedeki yatakta da bir adam kalkmış, gözlerini oğuşturuyordu. Birkaç asker bizi karşıladı. Genç ve çok kaba giyinmiş olmalarına rağmen, tavırlarında okumuş ve yetişkin bir insan hâli vardı. Bir tanesi ancak on sekiz yaşında olmalıydı. Öteki biraz daha büyücek, kısa boylu, sarışın bir adamdı. Kendisini Mülâzım[112] Bekir diye tanıttıktan sonra, yanındakini de Yüzbaşı Esat diye takdim etti. Mülâzım Bekir, ocağın başındaki adamı geri çekerek beni orada ufak bir iskemleye oturttu. Üstüm başım sırsıklamdı. Ateşin yanındaki adam bir taraftan esniyor, bir taraftan da diyordu ki:

— Bu, Korna köyündeki adamların seni haber vermelerini onlara göstereceğim. Hepsini keseceğim. Vallahi, billâhi.

Bunu söyledikten sonra, onları ne şekilde geberteceğini garip bir tavırla anlatıyordu. Erkekler ocağı doldurdukça doldurdular. Oradaki üç erkek Bulgarca, Türkçe birtakım türküler çığırıyorlardı. Hepsi Mehmed Çavuş' un başka başka örnekleriydi. Mülâzım Bekir dedi ki:

— Burası köyün mektebi idi. Şükrü Bey (Anadolu'ya geçenlerin selâmetini o temin ediyordu) şimdi gelecek. Biraz dinlenmez misiniz?

Ben etrafıma bakınarak nerede yatabilirim diye düşünüyordum. O:

— Arkanızda, vaktiyle hocanın odası olan bir bölme var. Orada size bir yatak yaparım, dedi.

Kalktım, onu minnetle takip ettim. Arkamdaki bölme, mini mini bir köşe bölmesiydi. Mülâzım Bekir bir şilte yaydı ve yerden hayli kirli bir torba alarak başımın altına koydu. Bundan sonra paltosunu çıkararak üstüme örttü:

— Ben sizin birçok konferanslarınıza ve bütün mitinglerinize gelmiştim. Fakat sizi tanımak imkânını bulamamıştım, dedi, sonra bölmeden çıktı.

Bu bölmenin öbür tarafından kalpakları görüyordum. Yattım. Başımı o pis torbanın üstüne koymaya çalıştım. İçi kocaman taşlarla dolu gibiydi. Torbayı açınca bu taş sandığım şeylerin, gayet sert, simsiyah asker tayınları olduğunu gördüm.

Kim bilir kaç kişinin yatmış olduğu bu şiltenin kokusu beni bir türlü uyutmuyordu. Evet, bu, o zamanki Türkiye'nin, o insan sınıfının kokusuydu. Yüzyıllar süren zulüm, sessiz meşakkat[113] onların vücuduna bu kokuyu vermişti. O zaman bazı genç yazarların, halkın hayatı diye, halk psikolojisine dair yazdıkları yazıları düşünerek gülümsedim. İnsan, o günün, o tabakasını anlamak için mutlaka bu kokuyu koklamış olması lâzımdı. Evet, bu, zulmün ve zulme karşı duyulan büyük öfkenin kokusuydu.

— Burada ne yapıyorsun, Şükrü?

— Çok şükür, sağ kurtulmuşsun. Görüyorsun ya, ben burada milleti idare ediyorum.

Kudretli, biraz da alay eden bir ses. İki çocuk gibi birbirine sarılan adamların başlarını görüyorum. Bunlardan biri Adnan, öteki Şükrü

Bey'di. Bölmenin öbür tarafından Şükrü Bey'in (Yenibahçeli) kahverengi ipek kalpağını görüyorum.

— Bekir, benim torba hazır mı? İyi kapa! Diş fırçalarını bidüziye alıp kaçıyorlar.

Dr. Adnan'a dönerek:

— Hemşireniz nerede, diye sordu. Tabiî, beni kastediyordu.

Onlar bölmenin arkasında, uzun tahta sıraya oturmuşlar, güya beni uyandırmamak için yavaş yavaş konuşuyorlar. Kalktım, Binbaşı Şükrü Bey'le konuşmak için ben de bölmenin öbür tarafına geçtim. Arkasında iyi biçilmiş, kahverengi bir spor elbise, ipek gömlek ve kırmızı bir boyun bağı vardı. Sanki, bir ihtilâl piyesi oynamak için sahneye çıkmıştı. Elimi öptü. Şalımı tahta sıranın üstüne sererek beni oturttu. Önlerindeki mangalda yumurta ve et pişiyordu.

— Şimdi, yemeğimizi yeriz, sonra hemen hareket ederiz, hemşire.

— Nereye gidiyoruz?

— Köseler'e! Bizim sevgili Mesut Dayı ile korkunç Arslan Kaptan'ın merkezi. Buradakilerin ikisi –iki kahraman– sizi götürecek. Sekiz saat kadar sürer.

— Benim kahramanlardan hoşlanmadın mı, hemşire?

— Hayır, öyle değil. Yalnız gitsek olmaz mı?

— Olamaz. Bu adamlara tam emniyet etmelisiniz.[114] Bunlar bizim ordumuzdur.

Bunu söyledi, biraz düşündü, sonra seslendi:

— Buraya gel, Bekir! Bu Bekir benim yavrumdur. Bekir sizinle beraber Köseler'e kadar gidecek. Haydar'la, İhsan da önde yürüyecek. Gerekirse Hıristiyan çetelerle dövüşecekler.

Saman dolu çuvalın üstüne tırmanırken, yeni bir adam daha peyda oldu. Bu, Ahmed Halim adında bir tüccardı. Derhal arkasındaki yağmurluğu çıkararak bana giydirdi. Çünkü, yağmur hâlâ yağıyordu. Şükrü Bey bizi yolcu ettikten sonra, Mülâzım Bekir arabanın yanında

yürüdü. Omzunda bir tüfek, belinde tabanca vardı, kemerinden de iki bomba sallanıyordu. Şükrü Bey diyordu ki:

— Benden sonra en iyi atıcı, bu Bekir'dir. Evet, gerçekten, Binbaşı Şükrü Bey'in atıcılığı meşhurdu. Maltepe'deki Endaht[115] Mektebi'nin başında bulunuyordu.

Biz, tekrar, Anadolu'nun tepelerinden, arka yollarından ilerliyorduk.

İki yerde durduk. Birisi kahvehaneydi. Birer fincan kahve içtik. Şükrü Bey'in kahramanları Bekir'in belinde sallanan bombalara ağızları sulanarak bakıyorlardı. Çünkü orduya mensup olmayan Millî Müdafaacılara bomba verilmiyordu. Bu yolda hiç unutmadığım bir şey de, gül bahçeli bir yerden geçerken etrafa yayılan gül kokularıydı.

Kahramanlar bir zaman için gözden kayboldular. Sonra, onları bir kayanın arkasında bulduk. Artık, Köseler köyüne selâmetle gidebileceğimizi söylediler. Bundan sonra, atıcılıktaki marifetlerinden bahsetmeye başladılar. Mülâzım Bekir de durmuş, yüksek kayanın tepesine bakıyordu. Kahramanlardan biri tepedeki beyaz bir noktayı işaret ederek, Bekir'e onu vurup vuramayacağını soruyordu. Mülâzım Bekir derhal tüfeğini kaldırarak tetiği çekti. Beyaz, üstü yeşil bir kaya parçası önümüze düştü. Mülâzım Bekir, aynı zamanda, benim de ille tüfek atmayı öğrenmem gerektiğini söylüyordu.

Akşama doğru rüzgâr soğuk ve şiddetli esmeye başladı ve kalın bir karanlık perdesi etrafımızı sardı. Arkamdaki yağmurluk canımı kurtardı, diyebilirim. Çünkü, artık içime yağmur girmiyordu. Bir kırlıktan geçtikten sonra, Köseler'in kapısına geldik.

Köseler'in kapısına taşlı bir yoldan ve mezarlıktan geçilerek giriliyordu. Dört tarafı tepelerle sarılmıştı. Yokuştan inerken arabadan inmemi tavsiye ettiler. Çünkü, öküzlerin sırtına düşecek kadar araba eğilmişti. Fakat, ben o kadar hâlsizdim ki, hiç aldırmadan yerimde

kaldım. Nihayet, ötede beride evler göründü. Birkaç asker, ellerinde fenerle dolaşıyorlardı.

Araba, köyün nihayetinde, büyük bir bahçenin ortasındaki evin kapısında durdu. Bir asma altından geçerek eve girdik. Tam bir köy evi. Ahırı yanıbaşında. Erkekler başlarını kaldırmış bize hayretle bakıyorlar. Bizi eve götürenler orduya mensup askerlerdi. Temiz, geniş bir odaya girmiştik. Odanın orta yerinde bir halı, yan duvarında bir sürü yatak üstüste dizili duruyordu.

Mülâzım Bekir ateşin karşısındaki duvarın yanına bir yatak serdi. Ben de oturup arkamı dayadım duvara. Ötekiler de kendilerine şilteler serdiler. Mini mini bir iskemle üzerinde, küçük bir lâmba yanıyordu. Fakat ocaktaki ateşin ışığı kâfi geliyordu. Erkekler ayaklarını ocakta ısıttıktan sonra, şiltelerine oturarak sigaralarını yaktılar.

Askerlerden biri yoğurtla yumurta getirdi. Ben de bir parça peynirle ekmeğimi çıkardım. Tam biz oturup yemeğe başlarken dışarıdan bir ses duyduk:

— Ben de geleyim, sizinle yemek yiyeyim mi, Adnan?

Kapı açıldı, Binbaşı Şükrü, kolunda, uzun boylu, temiz giyinmiş fakat benim Nevres Bacı kadar siyah bir adamla içeri girdi.

Şükrü Bey:

— Mesut Dayı, diye bize onu tanıtırken sesinde hafif bir rikkat[116] ve sevgi hissediliyordu. Adamcağız benim elimi öptükten sonra, Şükrü Bey'in ona karşı hissettiği sevginin sebebini anladım. Mesut Dayı'nın hâlinde, davranışında ince bir şövalye edası vardı. Binbaşı Şükrü Bey, Mesut Dayı'nın bir çocuğu olduğunu anlatırken, ondan "sütlü kahve" diye bahsediyordu. Galiba, karısı beyazdı. Erkeklerin çubuklarını içtikleri bu sakin Anadolu odası, bana sonsuz bir huzur verdi. Fakat Cami Bey, o ebedî haritasını çıkarıp incelemeye başlayınca bu sükûn kayboldu.

— Bir kuyu dibinde gibi duran bu köye bizi getirmenin ne manâsı var. İngilizler dokuz kilometre ötemizde. Bir saate kadar gelir, bizi kapana kısılmış fareler gibi yakalayabilirler.

Söylediği doğruydu. Fakat, ben canlı olarak İngilizlerin esiri olmak istemiyordum. Sordum:

— Mesut Dayı, kuvvetiniz ne kadar?

— Otuz kişiyiz, hemşire.

Bunu söylerken, Mülâzım Bekir'in bombalarına gözüm dikilmişti.

— Eğer bizi sararlarsa ne yaparsınız, Mesut Dayı?

O gayet kararlı bir sesle:

— Dövüşürüz, hemşire, dediği zaman biraz sükûn buldum.

Şimdi, hepsi Cami Bey'in haritasının üstüne eğilmiş, yolumuzu münakaşa ediyorlardı. Yüzbaşı Esat'la Mülâzım Bekir, Şükrü Bey'e birer telgraf getirdiler. Bunları okurken, yüzü karardı. Anlaşılan bütün yolları İngiliz süvarisi tutmuştu. Aynı zamanda, İzmit kumandanından emin değildiler. Adapazarı'nda bizi vurmaya hazırlandığı söyleniyordu. Adapazarlıların eline geçmemek için üç gün içinde hareket etmemiz gerekti. Bunu yapabilmek için de Çal köyünden geçmek gerekiyordu. Bu ise, yeniden dağları aşmak demekti. Bu münakaşa esnasında, Gebze Jandarma Kumandanı, Binbaşı Şükrü Bey'e, bizi oradan ne kadar çabuk kaldırmak mümkünse kaldırmasını tavsiye ediyordu. İngilizler, her hareketimizi haber alabilecek durumdaydılar.

Tekrar kapı vuruldu. gözler kapıya çevrildi. Arslan Kaptan göründü. Selâmlaşınca dedim ki:

— Sen demek burada kaplanların şefisin!

Yüzü İsa'nın resimlerine benzeyen, kendisi mini mini bir adamdı. İnce, uzun bir çene, muntazam bir burun, çocuk gibi gözler. Bu kaplana benzeyen yüzün vücudu ne kadar başkaydı. Ayakları yere dokununca, derhal kaplanvari bir süratle yukarıya kalkıyor ve vücudu atılan bir ok yayı gibi hareket ediyordu. Üzerinde kahverengi bir

pantolon vardı. Beli fişeklerle dolu. Üzerinde bir ipek gömlek. Başının üzerinde kocaman, kırmızı ipekli bir şey sarılı. Elinde bir tüfek, belinde iki tabanca ve aralarında bir kama. Tüfeğini yere koyarak bana doğru geldi. Elimi iki defa öpüp başına koyduktan sonra:

— Safa geldin, hemşire hanım, dedi. Sonra tüfeğini alarak bir şiltenin üzerine bağdaş kurdu, tüfeğini de dizlerinin üstüne koydu.

Şükrü Bey, ona durumun ciddîliğinden ve at bulmak lüzumundan bahsetti ve bana dönerek:

— Ata binebilir misiniz, diye sordu.

Ben, her şeye hazırdım.

Arslan Kaptan, dudaklarında garip bir gülümseme ile sessizce dinledikten sonra, dedi ki:

— İngilizlerin bizi bu vaziyete sokmalarına şükredelim.

— Niçin, Arslan Kaptan?

— Çünkü, hemşire, biz çabuk inanan, yufka yürekli insanlarız. Bize iyi muamele etselerdi, onlara inanır, belki istiklâlimizi de kaybederdik. Fakat, sen endişe etme, hemşire. Benim Yelkentepe'de bir mağaram var. Eğer Adapazarı'na geçemezsek, ben sizi oraya saklarım. Altı aylık da yiyecek var. İşte o yeri İngiliz ordusu bulamaz.

O gece, başka bir şey yapmak imkânı olmadığını anlayınca, oturdular, Arslan Kaplan çetesiyle Hıristiyan çeteleri arasındaki kanlı savaşları anlattılar.

Arslan Kaptan dedi ki:

— İnşaallah muvaffak olursak, bir tek hevesim var, hemşire.

— Nedir o, Arslan Kaptan?

— Beyoğlu'nda Tokatlıyan'ın kapısında, elimde tüfek, bu kıyafetimle durup Yunan palyaçolarına çalım satmak.

Bunu o kadar çocukça o kadar içten söyledi ki, herkes gülmeye başladı.

Şükrü Bey, Köseler'e dönecekti. Erkekler oturdu. Fakat ben duvarın kenarında uyudum. Arada bir, uykumun arasında, Bekir'in ocağa odun attığını duyuyordum.

Sabahın erken saatinde, Bekir, o akşam Köseler'de daha başka mültecilerin beklendiğini haber verdi. Öğle vakti Şükrü Bey geldi. Arslan Kaptan'ın on üç kişilik çetesiyle bizi Adapazarı'na götüreceklerdi. Galiba, yol üç gün sürecekti.

Ben, Şükrü Bey'e sordum:

— Bizim yanımızda bir adam vardı, ona ne oldu?

Şükrü Bey cevap verdi:

— Bana şüpheli göründüğü için köyden bir yere kımıldanmamasını emrettim. Şayet kımıldarsa derhal vuracaklar.

Galiba, çok üzgün görünmüş olacak ki, Cami Bey:

— Merak etmeyin, bir yere kımıldanmaz, dedi.

Akşamüstü, yeni mülteciler geldi. Bunlar arasında Kaymakam[117] Hüsrev (Trabzon Mebusu), Miralay Kâzım (o zaman Ankara'da Erkân-ı Harbiye[118] İkinci Reisi), Kaymakam Naim Cevat (İstanbul'dan silâh kaçıranlardan biri) ve Hüsrev Bey'in kardeşi Kaymakam Besalet vardı. Ertesi sabah, yeni mültecilerin hepsini gördüm. Bu muntazam giyinmiş, eski İstanbullu tavırlı zabitlerle, Kaplan'a benzeyen örnekler arasında nasıl bir tezat vardı!

Ertesi sabah erkenden hazırlandığımız zaman, yerde kar nerdeyse bir metreyi bulmuştu. Odadan çıkmadan önce, bir er, mahcup bir tavırla, yanıma bir şey söylemek istiyormuş gibi, geldi:

— Ne diyeceksin, hemşerim, diye sordum.

Anlattıkları şunlardı: Mudurnulu bir ailenin altıncı oğluymuş. Kardeşlerinin hepsi harpte şehit olmuşlar. Kendisi İstanbul'da İtfaiye alayında imiş. Harbe katılmadan önce, bir defacık ihtiyar annesini görmek istiyor ve anlaşılan benim Şükrü Bey'den kendisi için izin

almamı ümit ediyordu, aynı zamanda tüfeğini de yanında götürmek istiyordu.

Şükrü Bey izin veriyor, fakat tüfeği bırakmıyordu. Zavallı adamcağızın cebinde kırk lirası vardı. Annesine götürecekti. Tüfeksiz giderse bunu çalabilirlerdi. Ben, Şükrü Bey gelince, adı Mehmed olan bu adamın benim atımın başını tutmasını istediğimi söyledim. Çünkü, uzun yıllardan beri ata binmiş değildim. Bu suretle tüfeğini de beraber alabildi.

Nihayet, gitmek vakti geldi. Bahçenin önündeki meydana bakan birkaç köy evi vardı. Orada, o zaman "Halide Edib Grubu" denilenler toplanmıştı. Kadınlar pencereden başlarını çıkarmış, hepsi gözleri yaşlı, bizi selâmetliyorlardı.

Atların hepsinin semerleri tahta, üzengileri de iptendi. O beyaz havada gidiş ne garipti. Şükrü Bey beni ata bindirdi. Miralay Seyfi semerin üzerine kendi paltosunu çıkarıp koydu. İçlerinden biri de boyun atkısını boynuma sardı. Nihayet, Arslan Kaptan da geldi, atına bindi. Binbaşı Şükrü şu emirleri verdi:

— Yarım saat önce buradan üç kişi hareket etti. Yirmi dakika yavaş gidiniz. Köyden uzaklaştıktan sonra, üç defa ateş edilmesini bekleyiniz. Bu, yolun emniyette olduğuna işarettir. Ondan sonra, Çal köyünün sırtını tırmanırsınız. Allah yardımcınız olsun. Allahaısmarladık!

Binbaşı Şükrü'nün sesinde hissedilen her zamanki alay, bu defa yoktu. Hatta sesi üzüntüsünden titriyordu.

Arslan Kaptan'la ben önde, ötekiler arkada olmak üzere dizi hâlindeydik. O kar fırtınasının içinde yürürken arkamızdan Mesut Dayı ile Şükrü Bey sesleniyorlardı:

— Allah selâmet versin, Allah yolunuzu açık etsin!

Kadınlar da ağlayarak aynı sözleri tekrar ediyorlardı. Mehmed, atımın yanında yürüyordu. Yirmi dakika sonra durduk, dinledik.

Nihayet, üç el silâh sesi duyunca dağa tırmanmaya başladık.

Sırt o kadar sarptı ki, iki elimle tahta semere sarılmak zorunda kalıyordum. Eminim ki, Anadolu'dan olmayan herhangi bir at hiçbir zaman o donmuş, taşlı sırtı tırmanamazdı. Soğuk dayanılmaz derecedeydi. Rüzgârsa hiç ara vermeden esiyordu. Vadilerden, kayalıklardan geçtik. Herkesin eli tabancasında. Arslan Kaptan gayet neşeli. Bana hangi noktalarda çete savaşı yaptığını anlatıyordu. Yaya gidenlerin bir tanesi yolda bayıldı. Onu ayıltmaya çalıştıktan sonra atlılardan birine emanet ederek yolumuza devam ettik. Şimdi, adamın yüzü gözlerimin önündedir. Bıyıkları, kirpikleri bembeyaz, uzun, ince bir genç. Vücudunun güçsüzlüğünden o kadar mahcup görünüyor ki! Öğleüstü bir köyün ağzında durduk. Ekmek, peynir aldık. Atların üstünde yedikten sonra, yolumuza devam ettik.

O akşam, Çal köyüne vardık. Oranın ağalarından birinin büyük, sıcak evinde kaldık. O akşam, hep dumanlı gelir bana. Bir yatağa uzanmış yatıyorum. Yüzüm ocağın ateşine çevrilmiş. Genç kadının ninni söyleyerek beşikte uyuttuğu çocuğu seyrediyorum. Biraz sonra, köy kadınları, ayaklarının ucuna basa basa odaya geldiler, yatağımın etrafını aldılar. Hepsi yeni bir savaş ihtimalinden korkuyor. Birçok sualler soruyorlar.

— Aman Allahım, inşaallah bu son olur, diyorlardı. Bütün ömürlerinde savaş belası içinde yaşamış olan bu kadınların hâlleri içimi paralıyordu. Âdeta bir mucize olarak yaşayabilmişlerdi. Bir tanesini iyi hatırlıyorum. Bir taraftan örgü örüyor, bir taraftan harpte şehit olan kocasından bahsediyor, aynı zamanda erkek sayısı azaldığı için, koca bulmanın zorluğundan söz ediyordu. Fakat, kimsenin kocasını da elinden almak istemiyordu.

Dedim ki:

— Bu genç milliyetçilerden bir tanesini kaçır, al.

Kahkahalarla güldü:

— Ben de düşündüm ama, hiçbirini beğenmedim, diye cevap verdi.

Nihayet arkamı örttüler, beni bir bir öptükten sonra, rahat uyumak için bıraktılar.

Ertesi sabah, kimin kafileye reislik edeceği konuşuluyordu. Biraz tartışmadan sonra, Miralay Kâzım'ı seçtiler. Hem rütbesi yüksekti, hem de kabiliyeti vardı. Miralay Kâzım, Arslan Kaptan'ın elini sıkarak onun maiyetine karışmayacağını söyledi. Kendisi yalnız zabitlerle meşgul olacaktı.

Miralay Kâzım, bana kendi kır atını teklif etti. Çok güzel bir attı bu. Fakat, ben benim küçük, tahta semerli ata alışmış olduğum için, teşekkür edip kabul etmedim. Galiba, bundan biraz memnun da oldu. Artık, Arslan Kaptan da adamları ile beraber beni ata bindirdiler, ayaklarıma ip üzengileri geçirdiler.

Mehmed yine yanımda yürüyordu. Kumandanın gerçek bir asker elinde olmasından gurur duyuyordu. Çünkü:

— Askerlere çeteler hükmedemez, diyordu.

Yerde kar yüksek olmakla beraber, hava kuruydu. Zaman zaman, güneş doğuyordu. O gün, bu asker olmayan çetelere karşı hislerim çok değişti. Çok dikkate değer psikolojileri vardı. Bir taraftan çok şiddetli ve kanlı, bir taraftan da çok insan hisli idiler. Hele verdikleri sözden hiç dönmüyorlardı. Hükûmet denilen şeye karşı büyük bir nefretleri vardı. Çünkü, hükûmetin kanun adına diye her türlü şeyi yaptığına emindiler. Fakat, Türkiye'nin sadık evlâtlarıydılar.

Öğleden sonra, Arslan Kaptan'ın adamlarından biri koşarak geldi ve İngiliz süvarisinin beş dakika önce geçmiş olduklarını, köyden bizim hakkımızda bilgi almaya çalıştıklarını söyledi.

Manalı bir sessizlik. Hissediyordum ki panik olmayacak. Çünkü, iyi kötü, herkes Miralay Kâzım'ın kararına boyun eğecekti. Dedi ki:

— Burası durmak için emin bir yer. Beş dakika önce oradan çıktılarsa epeyce zaman alır buraya gelmeleri. Hangi tarafa gittiklerini sordun mu?

Hayır, sormamıştı. Miralay Kâzım'ın buna canı sıkıldı, fakat Arslan Kaptan'ın adamlarına karışmamaya söz verdiği için, bir şey söylemedi. Nihayet, yakınımızdaki bir köyün önünde durduk. Biraz yoğurt, yumurta yedikten sonra, tekrar hareket ettik. Yol, daha kolaydı. Fakat İngilizlerin hangi yöne gittiklerini bilmek çok zordu.

O gün öğleden sonra, saat üçe doğru, bir köyden tüfek sesi geldi. Miralay Kâzım:

— Durunuz, dedi. Hep durduk. Erkekler hemen atlarından atlayarak tabancalarına sarıldılar. Ben, bunu cidden büyük bir ilgiyle seyrediyordum. Beni de attan indirmek istedikleri zaman reddettim. Önce, ayağıma bağlı olan ipleri çıkarmak zorluğu vardı. Sonra da, bu çatışmanın psikolojisini yakından görmek istiyordum. Aynı zamanda, Miralay Kâzım'ın nasıl hareket edeceğini de merak ediyordum. Etrafı gözden geçiriyordu. İkinci bir tüfek sesi gelince, yönünü anladı. Şimdi kurşunlar başımızın üstünden geçiyor, fakat kimseye değmiyordu. Bekir'i yanına çağırarak, dedi ki:

— Köye dört nalla git! Beş dakikadan fazla sürmez. Eğer tehlike varsa, üç defa ateş et. Eğer on beş dakika zarfında etmezsen, bir mesele olmadığını anlarım.

Mülâzım Bekir selâm vererek, tıpkı bir orduda imiş gibi, harekete geçti. Ateş durdu. Miralay Kâzım, bir taraftan vadiyi gözetliyor, bir taraftan da saatine bakıyordu. Anlaşıldığına göre, eğer bu ateş aşağıdan İngiliz süvarileri veya Yunanlılar tarafından geliyorsa, beni Arslan Kaptan'ın adamlarıyla birlikte uzaklaştıracaklar, kendileri durup kavga edeceklerdi. On, on beş dakika geçti. Mülâzım Bekir'in beyaz atı göründü. On dakikada bizim yanımızdaydı. Âdeta bir savaş manevrası yapıyor gibiydiler.

— İzmit Kumandanı bize yardım olsun diye on tane süvari göndermiş. Köyde bizi bekliyorlar. Dikkatimizi çekmek için ateş etmişler.

Biraz sonra, o on süvari göründü.

Hayat, sinemadan başka bir şey değil. Tek farkı, sinema adama daha fazla heyecan veriyor.

İşte, İzmit Kumandanı'nın bize ilk yardımı bu oldu. O günün geri kalan kısmı benim için vücudumun adalelerine bir intizam vermekle geçti. Her adale kendi başına hareket ediyor gibiydi. Bütün gün, inanılmaz derecede geçilmez sanılan yollardan geçtikten sonra, Küçük Kaymaz'a geldik. Çok çamurlu, cılk yollarda, çoğu kadın olan köylüler toplanmış, bizi seyrediyorlar. Miralay Kâzım gitti, bize bir ev temin etti. Kapısından içeri girdiğimiz zaman tek hatırladığım şey, bir hindi sürüsünün, korku ile glu glu yapması idi. Nihayet, yine büyük bir oda ve güzel ocak ateşi. Oda, karşıdaki tepeye ve altındaki ovaya bakıyordu. Üzerlerine tiftik derileri serili uzun sedirler vardı. İhtiyar bir kadın bizi odaya götürdü. Yumuşak bir tiftiğin üzerine diz çöktüm. Vücudumun ağrısından bağırmamak için kendimi zor tutuyordum. Birdenbire yere düşmüşüm. İhtiyar kadın koştu, bana yastık getirdi.

— Gençler ihtiyarlardan çabuk yorulur. Benim kızım bile senin gibi yoruluverir.

Erkekler başka odadaydılar. Onlardan sonra, bana da çorba getirdi. Çocukmuşum gibi, kaşıkla kendisi içirdi. Ondan sonra da biraz sıcak su getirerek elimi yüzümü yıkadı. Birdenbire, içimde, o ateşin yanında, o kadının ellerinden öpmek arzusu uyandı. Çünkü bundan sonraki yüzlerce kilometreyi gidecek hâlim kalmamış gibiydi. Kadın, köy imamının kaynanasıydı. İmam, anlaşılan, daima kitap okuyan, kendini ilme vermiş bir adamdı. Adamcağız bizim geleceğimizi haber alınca, köyden kaçmıştı. Çünkü, İngilizlerin, haber alırlarsa fenalık yapacaklarından korkuyordu.

Kadın, derinin altından, General Wilson'un milliyetçilere yardım edenlere ölüm cezası vereceğini bildiren ilânı çıkardı. Kadının kendisi korku nedir bilmiyordu. Birkaç defa geldi. Alnıma su sürerken yüzümü de öpüyordu. Ben de:

— Nineciğim, nineciğim, diye çocukluk günlerimdeki gibi onun boynuna sarılıyordum.

Ertesi gün, yolculuğun en uzunu olacaktı. Çünkü, Adapazarı'na yetmiş beş kilometre vardı.

Sabahleyin sokakta bir gürültü. Mülâzım Bekir, sebebini anlamak için koşuyor. Bizimkilerden birisi de:

— Eşşekoğlu eşşek, diye bağırıyor. Anlaşılan, köydeki Jandarma Karakolu'ndakiler, bizi İngiliz zannederek oradan kaçmışlar.

Nihayet, saat sekizde hareket ettik. Bizim atlardan üçü de kaybolmuştu. Öteki ata bindim, yola düzüldük.

Hava parlak ve güneş don üzerinde ışıldıyordu. Tekrar yan yollardan gitmek zorundaydık. İki saat sonra, Marmara ve İzmit körfezinin mavi suları görünen bir tepeye erişmiştik.

Bütün atlar durdu ve bütün gözler yeşilimtırak mavi su parçasına çevrildi. Hiç kimse, yanındakine bakmıyordu. Herkesin gözü, belki de ebediyen terk edeceği hayatının bu parçasına çevrilmişti. Herkes kendi içine çekilmiş gibiydi. Herkesten önce atımı tepeden aşağıya sürdüm. Deniz artık görünmüyordu... Arkamda kalanların uğultulu seslerini işitmez olmuştum artık. Bu, öyle bir ayrılıştı ki, iki defa insanın başına gelmezdi.

— Hanım Teyze, deniz ne kadar güzel, tarla ne kadar yeşil!

Bunu söyleyen, Arslan Kaptan'ın yâveri, tek gözlü İsmail'di.[119] Kendisi Gebzeli'ydi. Dudaklarının titremesinden buraya ne kadar bağlı olduğunu anladım.

— Buralara tekrar döneceğiz, İsmail, dedim.

Güçlüklerle dolu bir gündü. Bir Ermeni köyünün sınırından geçerken sazların arasından, bir insan çehresinin ürkek gözlerle bize baktığını gördük.

Arslan Kaptan'ın sesi gürledi:

— Kimsin sen?

— Artin.

— Ne köyüdür bu?

— Ermişe.

Arslan Kaptan'ın kafasından ne geçtiğini gayet iyi biliyordum. Ermeni, Hıristiyan çetelerin oraya, bizi gözetsin diye bıraktığı bir casus olabilirdi bu. Gözlerimiz karşılaştığı vakit, yüzünden, korkunç bir niyeti olduğunu okur gibi oldum. Bakışlarımdaki endişeyi gözünden kaçırmadı. Arslan Kaptan'a çok minnettarım. Yüzündeki o korkunç ifade silindi, yerini bir gülümseme aldı. Ermeni'ye nefretle ama hoş gören bir sesle:

— Olduğun yerden bir saat kımıldamayacaksın, dedi.

— Peki ağam.

Geçeceğimiz geçit çok berbattı. Arazi son derece bataklıktı. Atlar sık sık çamura saplanıyordu. Bazan bir atı veya üstündekini kurtarmak için hayli vakit kaybediyorduk. Öğleden sonra, saat ikide İkizce-i Osmaniye adında bir Çerkes köyüne vardık. Köyün orta yerinde, geniş, dört köşe bir meydanlık vardı. Burada bir cami, camiin ortasında da bir çeşme bulunuyordu. Hemen hemen kırmızıya boyanmış, yeşille kaplı, verandalı güzel evler sıralanmıştı. Çerkesler, sessiz ve sakin görünüyorlar, bize pek de dostça bakmıyorlardı.

Atlarımızdan aşağı inip kolumuzun, bacağımızın uyuşukluğunu gidermeye kalmadan, hayvanları sulamak için doğru çeşmeye gittiğimize bakarak, bu köyün pek güvenilir bir köy olmadığını anladım. Atlar, imkân nispetinde birbirine yaklaştırılmıştı. Arslan Kaptan'ın adamları, gözlerini dört açmışlar, dört bir yanı kolluyorlardı.

Miralay Kâzım, köyün dışındaki sık çalılıklı ormanı geçmek için kılavuz olarak kırmızı gömlekli bir Türk delikanlısı seçti. Ben, her zamanki gibi, herkesin önüne geçtim. Kırmızı gömlekli delikanlı benim önümde, sık ağaçlıklar arasında yürüyordu. Ormandan çıktığımız zaman, delikanlının çalılara takılan kırmızı gömleği, orasından burasından yırtılmıştı. Benim yanaklarım da diken içindeydi. Karanlık basmıştı bile ve gideceğimiz köyden hâlâ çok uzaklarda bulunuyorduk. Yollar daha da berbatlaşmıştı. Rutubetli bir soğuk yorgun kemiklerimize işliyor, herkesin yüzüne bitkin ve somurtkan bir ifade veriyordu. On evlik, ıssız bir köy yakınlarında süvariler durdular, ikişer üçerlik gruplar hâlinde toplanıp konuşmaya başladılar. Zavallı Miralay Kâzım! Adamlar daha öteye gitmek istemiyorlardı. Çok yorulmuşlardı. Miralay Kâzım'ın konuştuğunu, birtakım işaretler yaptığını gördüm. Onları yola getirmek düşüncesiyle atımı sürmeye devam ettim. Bütün o bölge daha da berbatlaşıyordu. Orada bir gün daha kalmak hepimiz için kötü olabilirdi.

Atımı yavaş yavaş sürüyordum. Kafam ağrılar, sızılarımla meşguldü. Arkamda nal seslerinin kesildiğini fark ettim. Atın gemini çektim, dönüp arkama baktım. Atlılar durmuşlardı. Hemen o anda Miralay atını bana doğru sürdü. Yüzü allak bullaktı.

— Kaymakam Hüsrev'le Dr. Adnan buradan öteye bir adım atmayız, diyorlar. Ötekiler de onlara uyup gitmeyeceğiz diye tutturacaklar! Bana kalırsa bir gayret daha gösterip bu gece Adapazarı'na varmalıyız. Siz ne dersiniz?

— Yola devam etmeliyiz, diye cevap verdim.

Miralay Kâzım kendini destekleyen birisini bulunduğuna çok sevindi. Arkaya dönüp kesin bir eda ile seslendi:

— Biz gidiyoruz. İsteyenler ardımızdan gelsin.

Bir daha dönmeden, atlarımızı ileriye doğru sürmeye başladık. Başımızı çevirdiğimiz zaman, arkamızdan kös kös geldiklerini gördük.

Hepsinin yüzünde son derece ümitsiz bir ifade vardı.

— Adapazarı'na daha ne kadar yol var, diye sordum.

Aldığım cevap:

— On iki kilometre, oldu.

Zifiri karanlık. Arada bir yağmur serpiştiriyordu. Kim bilir ne zamandan kalma taşlı, berbat bir yol. Durmadan tökezleyen atlar. Binlerce ağrı, binlerce sızı. Ölüm sessizliği içindeki bir avuç atlı. Bütün bunlar gecenin karanlığına karışıyor. Bütün bunlar yetmiyormuş gibi, bir de durmadan başım dönüyor. Her an attan düşebilirdim. Hayır, insan vücudu dediğimiz, şu et ve kemik külçesine yenilmeyecektim. Attan düşsem bile, karar vermiştim, sessiz sedasız düşecektim. Düştüğümü kimsecikler duymamalıydı. Yollarına devam edip Adapazarı'nı boylamalıydılar.

Etrafımda tek hayat belirtisi olarak arada bir yanıp sönen sigara ateşinden başka bir şey yoktu. Gideceğimiz köyün fersiz ışıkları göründüğü zaman, vakit gece yarısını bulmuş olmalıydı. Derin bir nefes alamayacak kadar ateşler içinde yanıyordum. Sanki sihirli bir el atımı yularından tutmuş, yürütüyordu.

— Dur, diye gürleyen bir ses, karanlıkları yırttı ve kudretli kollar beni tutarak yere indirdi. Ayaklarım toprağa değince bir tuhaf oldum. Sanki, bu ayaklar benim değildiler. Arkaya doğru sendeledim ve sanki, mucize kabilinden, sırtım sert bir taş duvara dayandı.

— Bittim, diye bağırdım. Yanı başımda, karanlıklar içinde, bir erkek sesi.

— Ben de ölü gibiyim, diye karşılık verdi. Bu, Kaymakam Hüsrev'in sesiydi. Dört beş adım ötemde, benim gibi bitkin bir insanın varlığını duymak ne kadar ferahlatıcıydı.

Bir kapıya vuruldu. Aralıktan, kirli, sarı bir ışık aktı. Köyün kahvesi önündeydik. İki adam, sessiz sessiz, beni büyük, dört köşe bir salona buyur etti. Salonun dört bir yanı tahta sıralarla çevriliydi. Tam orta

yerde büyük bir soba vardı. Sıralardan birinin üzerine oturdum, sırtımı duvara verdim. Bana rüya görüyormuşum gibi geldi. Esrarlı insanlar içeriye girip çıkıyor, sobaya kucak dolusu çalı çırpı atıyordu. Arslan Kaptan'ın adamları elden ele bir şişe gezdiriyor, bacaklarını uzatıp çekerek uyuşukluklarını gidermeye çalışıyorlardı. Zayıf, âdeta canından bezmiş hissini veren kahveci, elinde kirli bir lâmba, sağa sola seyirtiyordu. Lâmbanın o sarı ışığını hiç unutmayacağım. Kahveci bana kızının kızamığa tutulduğunu ve yukarıda yattığını söyledi Yarım saat sonra, hepimize köyde yer sağlamış olan Miralay Kâzım, tam zamanında, beni yerime götürmeye geldi. Ayağa kalkmam gerekiyordu. Eğilip kalkmak bana imkânsız geliyordu. Dişlerimi sıktım, Dr. Adnan'a dayanarak kalktım.

Bir yatak. Çıplak bir oda. Bir soba. Yatağa uzanmak da bir meseleydi. Uzandığım zaman, kımıldamamak için büyük bir gayret sarf etmem gerekiyordu. Ayaklarımı, kollarımı uzatırsam, adalelerim kopacakmış gibi geliyordu. Yaralı bir deve gibi inliyordum. Bereket versin, ateşim vardı. Kendimi bir kaybediyor, bir buluyordum. Kendi kendime, "Böyle giderse, vücudumu değiştiririm," diyordum. Bu, beni biraz avuttu. Hâlâ aklımdadır: Durmadan, "Bu vücudu değiştirmeliyim," diyor, hem de kendi kendime gülüyordum.

Nihayet sabah oldu. Vücudum ise hâlâ aynı durumdaydı.

Asıl Adapazarı, küçük köyden bir saat ötedeydi. Oraya gitmek için arabaya bindik. Adapazarı'na yaklaşırken, birkaç süvari bizi karşılamaya geldi. İçlerinden birisi dikkatimi çekti: Aramızda bir tanıdık arar gibiydi. Bu, Adapazarı'nın eski valisi Fuad Bey'di. Milliyetçilerin tarafına geçmişti. Cami Bey'in ahbabıydı. Aslen Çerkes olan Fuad Bey, son derece yakışıklı ve tahsilli bir kimseydi. Bizimle birlikte Ankara'ya gelip kendini tamamiyle millî gayeye vermek istiyordu.

Bu ara, şehrin dış mahallelerinden kıvrıla kıvrıla geçerken, kimseye görünmeden, istasyon civarındaki boş bir eve kapağı atmak istiyorduk. Bizim kafile adamakıllı kabarmıştı. Hava soğuktu. Bir hayli aradıktan sonra, barınacağımız evi bulduk. Birkaç iskemle getirdiler. Parlak ateşin karşısında oturunca, bütün dertlerimi unuttum. Vali Tahir Bey bizi görmeye geldi ve takip edeceğimiz yol üzerine konuştu. O kadar memurca ve resmî bir ifadesi vardı ki, istiklâl hareketine yakınlık gösterebileceğine aklım yatmıyordu. Adapazarı'nın gayet şüpheli bir durumda olduğunu, halkın ikiye ayrıldığını, her an birbirleriyle çarpışabileceklerini söyledi. Adapazarı, ahalisi en karışık olan bir yerdi: Çerkesler, Lazlar, Arnavutlar ve Türkler içinde milliyetçiler ve padişah taraftarları vardı.

Sakarya kıyılarında Arslan Kaptan ve adamlarından ayrıldık. Şehre girdik gireli, Arslan Kaptan'ın adamları ikinci planda kalmışlardı. Vali dört bir yanımızda koşuyordu. Fakat, ben her zamandan daha çok, onların varlığını arıyor, şehrin ve valisinin şüpheli hislerine rağmen, onların fedakârlıklarını insanüstü bir fedakârlık sayıyordum. Hükûmet makamları onlara şüpheli gözle bakıyorlardı. Fakat, ben biliyordum ki, bu şüphe karşısında, onlar, belki de, kendilerine hiç güvenmeyecek, inanmayacak olan insanlar için hür bir memleket kurmak istiyorlardı.

Nehri geçmek için sallara bindiğimiz zaman, her biriyle ayrı ayrı el sıkıştım. Biz geçerken, bize el salladılar. Bundan sonra Hendek'e kadar her şey yolundaydı. Adapazar'ın eski valisi bizimle beraber geliyordu. Onun misafiri olacaktık.

Karşımızdaki birkaç arabadan kulağıma bir çalgı sesi geldi. Arabanın etrafını Çerkesler almıştı. Biri:

— Çerkes düğünü, dedi. İki atlı arabamıza yaklaştı ve:

— Gelin arabasına binmek istemez misiniz, diye sordu. Benim arabalarına gitmemi o kadar candan istiyorlardı ki, dayanamadım, gittim. Gelinle ablası orta yaşlıydılar. İkisi de hâlleriyle, tavırlarıyla

güzeldiler. İki genç kız gibi fıkırdaşıyorlardı. Onlara karşı bir anne gibi davranmaya çalıştım. Bu, onların hoşuna gitti. Gelinin ablası durmadan laterna çalıyordu. Atlılar durmadan canbazca hareketler yapıyor, kadınlar da boyuna çığlık atıyorlardı. Her beş dakikada bir, iki atlı arabayı durduruyor ve mendil istiyordu. Gelinin hep laterna çalan ablası bana:

— Siz misafirsiniz, ne olursunuz söyleyin şunlara da gitsinler başımızdan. Siz söylerseniz, hatırınızı kırmazlar, dedi.

— Ne olursunuz, gelmeyin bir daha, dedim. Sözümü dinlediler, çekildiler. Böylece kadınlar sayısız mendil vermekten kurtuldular. Hendek minarelerinin seçilmeye başladığı bir yol dönemecinde onlardan ayrıldım. Şahane atlara binmiş iki adam bizi karşılamaya geldi. Bunlardan biri, Hendek'teki Anadolu ve Rumeli Millî Müdafaa Cemiyeti'nin başkanı Laz Rauf Bey'di. Bizim kafileden birkaç kişi ona misafir olacaktı. Bu sayede, kaçışımızın sekizinci günü, sahiden rahat bir yatak ve hamam yüzü gördüm. Kadınlar arasına katılabildim.

Endişeli bir zamandaydık. Hendek sokaklarında birçok insanlar buraya gelip toplanıyor, gizli gizli konuşuyorlardı. Kargaşalık ha çıktı, ha çıkacaktı. Bolu'dan gelen haberlerse hiç de iç açıcı değildi. Biz de bu şehirden geçecektik. Haritalara bakıldı, geçeceğimiz yol üzerinde uzun uzun konuşuldu. Sabah erkenden, tam hareket edeceğimiz zamanda Mustafa Kemal Paşa'dan bir telgraf aldık. Yürek hoplatacak haberler veriyordu. Ali Fuad Paşa'nın İngilizleri Eskişehir'den sürdüğünü, bizim de Geyve'ye kadar yolumuza trenle devam etmemizi istiyordu. Bu, Adapazarı'na geri dönmek demekti. Yine bir savaş divanı kurduk ve gece yarısı, Adapazarı'na dönmeye ve sabahleyin de hareket etmeye karar verdik. Dr. Adnan'la ben, Fuad Bey'in evinde kalacaktık. Diğerleri de tam takır evde yatıp uyumaya çalışacaklardı.

Fuad Bey'in annesi, son derece bilgili, sevimli, yaşlı bir Türk hanımıydı. Büyük oğlunun dul karısı ve güzel çocuklarıyla beraber oturuyordu. Hepsi bana çok yakınlık gösterdiler. Bana verdikleri nefis gecelikle, mavi kurdeleli gece başlığını hiç unutamam. Bunca güzel şeylerin bulunduğu âlemden çok uzaklarda kalmış gibiydim. Sabahleyin erkenden öteki eve gittik. Herkesi yerli yerinde bulduk. Vali de oradaydı. Çok üzgün bir hâli vardı. Galiba İngilizler İzmit'ten telgraf çekerek, gece yarısı Adapazarı'na giren bazı "şüpheli misafirler"in adlarını sormuşlardı. İngilizler her an gelebilirlerdi. Bizi, Millî Kuvvetlerin yeni karargâhı olan Doğançay'a götürecek olan arabalarsa hâlâ görünürde yoktu. Acaba zamanında hareket edebilecek miydik? Genç bir yüzbaşı sekiz süvariyle birlikte bizimle gelecekti. Yüzbaşı, Yüzbaşı Bekir'in sınıf arkadaşı çıktı ve ikisi de ölünceye kadar mukavemet edeceklerini söylediler. Böylece, Adapazarı'nı, her an ele geçmek korkusu altında terk ettik. Doğançay'a kadar yol üzüntülü ve güç geçti. Arabalar, birçok defa çamura saplandılar ve her seferinde büyük güçlüklerle kurtarılabildiler. Doğançay'da nehri görünce derin bir nefes aldık. Miralay Mahmut, bizi karşılamak için yüz milliyetçi göndermişti. Arkamızdan kimselerin bizi kovalamadığını bilmek, azıcık da olsa, kendimizi yurdumuzda hissedebilmek ne bulunmaz bir şeydi. Şurada burada rastladığımız milliyetçi kuvvetler büyük bir sayıda Doğançay'da toplanmışlardı. Temiz kalpli ve Arslan Kaptan gibi silâhlı yüz kadar başıbozuk asker sokaklarda gösteri yapıyorlardı. Muhakkak ki, Eskişehir zaferi bizim kafilenin maneviyatını son derece yükseltmişti. Miralay Mahmut yarım saat sonra yanımıza geldi. Kararlı bir hâli vardı. İhtilâlin âdeta bir sembolü gibiydi. Durmadan kahveler içtik, başımızdan geçenleri birbirimize anlattık.

O akşam Geyve'ye vardık ve geceyi valinin evinde geçirdik. Mustafa Kemal Paşa bütün Anadolu'ya bir tâmim göndermişti. Her

bölgeden iki mebus seçilmesini istiyordu. Bunlar Ankara'da toplanacak olan Millet Meclisi'ne katılacaklardı.

İstanbul'da kapanan Mebusân Meclisi'nden ne kadar mebusun Ankara'da bulunabileceğini kimse bilmediğinden, yurdun hür kısımlarından mümkün olduğu kadar mebus seçmenin doğru olacağı düşünülmüştü. Çünkü, Meclis bir Anayasa Meclisi olacak ve ciddî kararlar alacaktı. Yalnız Padişah değil, aynı zamanda Hükûmet de tamamen İngilizlerin hükmü altında olduğundan, zulme uğramış Türk milletinin hayatı ve hürriyeti uğrundaki bu mücadelesini idare etmek için Anadolu'da bir hükûmet kurma zarureti açıktı.

Geyve'de Heyet-i Nâsiha[120] üyeleriyle buluştuk. Heyette iki meşhur kimse vardı: Yusuf Kemal Bey'le Dr. Rıza Nur Bey.[121] Heyet, Anadolu'yu yatıştırmak için İstanbul Hükûmeti tarafından gönderilmişti. Halkı yatıştırmaya ve durumu kabule zorlamak o günlerde, tabiî, hoş görünmüyordu. Devlet hizmetinde bulunmuş olan bu tanınmış adamların İtilâf Kuvvetleri'nin istekleriyle hareket etmek durumuna düşmüş bir Hükûmet hesabına böyle bir vazifeyi kabul etmiş olmaları ne hazin bir şeydi! Anadolu'nun devlet adamlarına muhtaç olduğu böyle nazik bir zamanda, yapılacak en iyi hareket bu kimselere karşı dost davranmak ve onları kurtuluş hareketine katılmaya ikna etmekti. Hüsrev Bey ile Dr. Adnan onlara kurtuluş hareketini benimsetmeye çalıştılar ve zannedersem, Hüsrev Bey bu mesele için Mustafa Kemal Paşa ile muhabereye[122] girişti. Mustafa Kemal Paşa, şahsen ne fikirdeydi, bilmiyorum ama, her türlü uzlaşmayı kabule yanaşmadı. Böylece, en akıllı milliyetçiler onları kazanmaya çalıştılarsa da, onlar millete katılamadılar.

Ertesi sabah, bir saat Akhisar'da kaldıktan sonra, Lefke'ye vardık. Burada Yunus Nadi Bey'le[123] konuştum. Kendisi, İstanbul'da *Yeni Gün* gazetesini çıkarıyordu. Bir başka yoldan kaçıp gelmiş ve Geyve'de bizim kafileye katılmıştı.

Yolun tehlike ve güçlükleri azaldığından, beni Ankara'ya çağıran işi düşünmeye başladım. Anadolu'daki milliyet hareketinin en zayıf tarafı gazeteci ve propaganda yokluğuydu. Onun için Yunus Nadi Bey'i bir Hızır gibi karşıladım. İntibalarından, *Cumhuriyet* gazetesinde 1924'te çıkan bir seri makalede bahsetmektedir.[124] Ben tabiî, gazetecilik işi ve Millî Hareket'in sözcüsü olmak üzere bir ajans yayınına başlamanın lüzumu üzerinde kendisiyle konuştum.

Trenle Lefke'ye hareket ettik. Ertesi gün, Eskişehir'e ulaştık. İçimiz içimize sığmıyordu. Bir çarşı hamamı gözümde tütüyordu. Hepimizin üstüne bir yabanilik çökmüştü. Hiçbir zaman şık olmayan kılık kıyafetimiz, şimdi lime limeydi. Sabahleyin, Eskişehir'e bir saat kala, tren durdu. Herkesin canı sıkıldı. Demiryolunda ufak bir tamir yapmak gerekiyordu. Çok geçmeden bunun bir tertip olduğunu anladım ve Mustafa Kemal Paşa'nın kudretine hayran oldum. Onun düşüncesi, Eskişehir'de treni durdurup İstanbul mebuslarının ne söyleyeceklerini anlamaktı. Her zamanki gibi, altı saat duracak yerde, Eskişehir'de iki dakika kaldı. Sonra tren, Ankara'ya hareket etti.

Eskişehir'deki manzara yürekler acısıydı. "Tamam," sesi yükselip de tren keskin düdüğünü öttürdüğü zaman, halk bizi karşılamak için toplanmaya vakit bulamadı ve tren bu şüpheli şehirden var hızıyla uzaklaştı.

Durumu kabul etmekten başka yapacak bir şey yoktu.

Nisanın ikinci günü akşamı, alacakaranlıkta, Ankara'ya yaklaşıyorduk. Yunus Nadi Bey'in büyük bir heyecan içinde yanıma gelip:

— Halide Hanım, istasyon hıncahınç dolu. Orada birkaç söz söylemek gerekecek. Bizim adımıza konuşursunuz, değil mi, dediğini hatırlıyorum

Ne söyleyeceğimi pek bilemiyordum ama:

— Merak etmeyin, konuşurum, diye cevap verdim. Oldukça heyecanlıydım. Burası, Millî Hareket'in Kâbesi'ydi.

89. Sürekli.

90. Kızılay'ın.

91. Sevgi belirtisi.

92. Korunmuştuk.

93. Gözaltına.

94. Yazarlar ve yayıncılar.

95. Dizgici.

96. İsmet İnönü: Atatürk'ün silah arkadaşı, Kurtuluş Savaşı'nın önderlerinden, sonrasında Türkiye'nin ikinci cumhurbaşkanı.

97. Büyük.

98. Çerkes Edhem: Kurtuluş Savaşı sırasında Aznavur, Bolu, Yozgat isyanlarının bastırılmasında önemli görevlerde bulundu. Yeşil Ordu'yu kurdu. Daha sonra Yunanlılara sığındı; Kurtuluş Savaşı'ndan sonra Suriye'de öldü.

99. Cami Bey, en eski ve en gerçek Türk liberallerinden biriydi. Abdülhamid devrinde genç bir zabitken, Fizan çöllerine sürülmüş, bir hayli sergüzeşt [macera] geçirmişti. Nihayet, memleketin en büyük vatanseverlerinden olan Trablusgarp Valisi Recep Paşa onu yâver olarak almıştı. Cami Bey ilk önce, Abdülhamid'in tahtından indirilmesinde rol oynayanların arasında idi ve ilk Millet Meclisi'ne Fizan Mebusu olarak gelmişti. Bununla beraber, İttihat ve Terakki'nin iktidara geldikten sonraki bazı vaziyetleri karşısında hayal kırıklığına uğrayarak muhalefete geçmişti. Bununla beraber, muhalefetten de yüzünü çok çabuk çevirerek ayrılmıştı; siyaseti ebediyyen bırakmaya karar vermiş olmakla beraber, Türkiye'nin bu ölüm-kalım mücadelesine ister istemez katılmıştı. Bilhassa, Adana kıtallerinden ve İzmir'in işgalinden sonra, ona da İtilâf Kuvvetleri'nin Türkiye'yi ortadan kaldırmak istemeleri bu kararı verdirmişti. Evet, tek ihtimal bu mücadeleye bağlı idi. Cami Bey'in siyasette hiçbir zaman muvaffak olamaması, kısmen İttihat ve Terakki, hatta daha sonra millî rejimde, hiçbir ihtirası olmamasına bağlıydı. Bundan başka da, çok hassas, hareketi sevmez ve hitabetten kaçınır bir adam olduğu için, bir köşeye çekilip kafasının içinde inandığı esaslara bağlı kalmayı tercih ederdi. Ta ilk zamandan, tabiatındaki mistik cephe onu Mahatma Gandhi'nin pasif mukavemet esasına inandırmıştı. Belki siyasette bu, en iyi usuldü. İnsanların içindeki hayvan tarafı, ister müdafaa ister mücadele olsun, etraflarına daima zarar getirmiştir. Acaba bekanın tek ihtimali, pasif mukavemette değil miydi? İşte Cami Bey'in ileri sürdüğü deliller bunlardı. Kısa sürmekle beraber, Millî Mücadele devrindeki hizmetleri manidardır. Bunlara daha sonra geleceğim. (Y.N.)

100. Selam.

101. Galata Köprüsü'ne.

102. Taklit yapan.

103. (İt.) Paraşol, paraçol: *Bracciola*. Tek atla çekilen üzeri kapalı, yanları açık, dingilsiz asma araba.

104. Dayanıklı.

105. Gözden geçiriliyordu.

106. (Fr.) Heliyograf: *Héliographe*. Lescure'nin (1856) bulduğu, Güneş ışınlarından yararlanarak çalışan optik telgraf aleti.

107. Öndeyişi.

108. (Fr.) *Guêtre*: Bacağın alt bölümünü ve ayakkabının üstünü örten kumaş veya köseleden yapılmış bir tür tozluk.

109. Enver Paşa: Birinci Dünya Savaşı'na Almanya'nın yanında katılmamızda etkin rol oynayan Türk Komutanı. Batum'da Türkiye Şûraları Partisi'ni kurarak Türkistan'ı kurtarma hareketini başlattı. 42 yaşında, Orta Asya'daki (bugünkü Tacikistan) Çegan Tepesi'nde öldürüldü.

110. Eğilim.

111. İsmail Fazıl Paşa bir gece önce Korna'dan geçmiş, Mustafa Kemal Paşa'ya bizim yolda olduğumuzu söylemiş, her nasılsa bu haber de İngilizlerin eline geçmişti. (Y.N.)

112. Teğmen.

113. Zorluklar.

114. Güvenmelisiniz.

115. Atış.

116. İncelik.

117. Yarbay.

118. Genelkurmay.

119. Savaşın son yıllarında İsmail beni sık sık yoklar ve durmadan Gebze'nin mavi denizinden, yeşil tarlalarından, zeytinliklerinden deli gibi bahsederdi: "Şu Ankara da ne tozlu topraklı, çorak, susuz bir yer, Hanım Teyze," derdi. "Birlikte tekrar Gebze'ye gider, atla dolaşırız, olmaz mı?" Bundan emin olmak isterdi. Bu mert adam, şimdi, tek bacaklı ve tek gözlüdür. Ama Gebze'de oturmakta ve bütün gün mavi denizi doya doya seyretmektedir. (Y.N.)

120. Nasihatçılar: 1919'da, Padişah Vahideddin'in mesajını halka iletmek üzere kurulmuş, başlarında genellikle bir şehzadenin bulunduğu tanınmış kişilerden oluşan gruplar.

121. Rıza Nur: Meclis-i Mebusan'da İstanbul milletvekili. Sağlık bakanı oldu. Lozan'da Türkiye ikinci delegesi idi.

122. Haberleşmeye.

123. Yunus Nadi: Meclis-i Mebusan'da Aydın milletvekili, yazar ve *Cumhuriyet* gazetesinin kurucusudur.

124. *Cumhuriyet*, 27 Mayıs, 1924: "Ağaçlı köyü imamı durmadan tekrarlıyordu: Elli kişilik bir grup, atlı ve yayan ...." (Y.N.)

II. BÖLÜM

ANKARA'DA

Gitti Mecnun hane-i dehri bana ısmarladı
Bir harap evdir kalır divâneden divâneye

BEKTAŞİ NEFESİ

4

Ankara, Mustafa Kemal ve Millî Mücadele

Gün kararıyor, istasyonda toplanmış olan kalabalık fark edilemiyordu. Tren istasyonda durunca, biri trene yaklaştı. Asker üniformasıyla Babıâli civarında uzaktan görmüş olduğum Mustafa Kemal Paşa olduğunu tanımak güçtü.

Trenin kapısı açılınca, Mustafa Kemal Paşa yaklaştı. Bana merdivenlerden inerken yardım etti. Bu elin çevik hareketi ve kudreti, bana Mehmed Çavuş'la Millî Mücadele'nin, yolda arkadaşlık etmiş olduğum şahsiyetlerini hatırlattı. Fakat bu kudretli el, şekil itibariyle ötekilerden bambaşkaydı. Anadolulularınn elleri umumiyetle kocaman, geniş ve zalimleri gırtlağından yakalamaya kadir görünür; Mustafa Kemal'in gergin derili, uzun parmaklı, beyaz eli Türk'ün bütün hususiyetleriyle birlikte aynı zamanda hâkim bir vasfa da sahipti.

— Safa geldiniz Hanımefendi'den sonra, hatırımı sordu ve arkasında, ayakta duran uzun, siyah sakallı bir şahsı:

— Ankara Valisi, diye takdim etti.

İstasyonda duranlar arasında, biraz ötede Miralay Emin Bey'in karısı Didar gözüme ilişti. Kendisi, Mahmure Abla'nın görümcesinin kızıydı. Çocukluk, daha ziyade gençlik günlerimiz Sultantepesi'nde beraber geçmişti. Gariptir ki, geçmiş günlerden tamamen ayrıldığım bu günlerde onun yüzü beni geçmiş günlere götürdü. Bu gece onların evinde misafir kalacaktık. Boynuma sarılan kolları titriyor:

— Çok şükür, sağ salim geldin, diyordu.

Ondan sonra, zifiri karanlık sokaklardan onun evine arabayla gittik. Yollar bir taş ve çamur deryası. İki tarafta dizili, basit kulübelerin pencerelerindeki ışıklara bakıyordum. Koyunpazarı'nı geçtik. Atlar her

adımda tökezliyordu. Nihayet, dar bir sokağa vardık. Köşesindeki çeşmenin etrafında kadınlar dizilmiş, sıra ile su alıyorlardı. Aralarında koşuşan çocukların yalnız ayak seslerini duyuyor ve oraya mahsus bir oyunun kelimelerini işitiyordum:

Geliyor yavaş yavaş yavaş,
Patlıcan arkadaş.

Bütün bunlar hummalı bir hayal gibi. Kendi sesim de bana garip geliyor.

— Didar, sıcak su, çok sıcak su, sabun ve kese istiyorum.

O, gülerek:

— Hepsi hazır, diyor.

Yerde kırmızılı halı. Uzun bir sedir. Beyaz perdeler ve sobadaki alevler inanılmaz bir saadetti. Didar, derimi soymadan ne kadar keselemek kabilse beni öyle keseledi. Ayaklarımda fanilâ terlikler, saçım arkamda ve bir yemeni ile bağlı. Bana birdenbire cennete girmişim gibi geldi.

Sedirin üzerine yerleşir yerleşmez, kapı çalındı. Didar, perdenin aralığından bakınca hemen aceleyle arkama uzun bir hırka ve başıma da adamakıllı bir baş örtü getirdi:

— Mustafa Kemal Paşa'yla Adnan Bey geliyorlar, dedikten sonra odadan çıktı. İçeriye giren Paşa'yı lâmbanın sönük ışığında pek fark edemiyordum. Sedirin üzerine oturarak konuşmaya başladı. İlk görüşte onu anlamak güçtü. Mustafa Kemal Paşa deniz fenerlerini hatırlatıyordu. Işık saldığı zaman göz kamaştıracak kadar parlak, fakat ışık söndüğü zaman bir şey görmek ihtimali yok. Bu ilk konuşmada onu anlamak kabil değildi. Giderken:

— Yarın Ziraat Mektebi'ne gelin de konuşalım, dedi. O gittikten sonra, tek hatırladığım şey, lavanta çiçeği kokan temiz bir yatakta duyduğum hazdır.

Sabah olunca etrafımı daha iyi görüyordum. Evin arkasındaki yatak odamızdan, karşıdaki Cebeci sırtları görünüyordu. Sabahın sisi arasında yükselen bu sırtların etrafını garip bir eflâtun renk sarmış, uzaklardan sapsarı toprak yığınları ve yer yer yeşillikler görünüyordu. Bazan Ankara'dan "En kara" diye bahsederler. Fakat, şurası bir gerçektir ki, havası bu kadar saf olan yer çok azdır. Tepesindeki muazzam gökkubbe tarifi imkânsız, sayısız renklerle doludur.

Sabahleyin erkenden, Adnan, Celâleddin Arif Bey'le beraber Miralay İsmet Bey'i karşılamaya gitmişti. O, Bolu yolundan geliyordu. Kahvaltı ederken Didar'a bana mümkün olduğu kadar çabuk, hemen arkamdaki paçavralardan kurtulacak bir esvap temin etmesini söyledim.

Didar:

— Sen onu bana bırak, dedikten sonra, hemen pazara fırladı. Koyu renk bir yünlü kumaş alarak ve Sultantepesi'nde tanıdığı –o aralık Ankara'da bulunan– bir genç terziyi getirterek beraberce dikmeye başladılar. O sabah ben yalnızken birtakım Ankaralı kadınlar beni görmeye geldiler. Ankara çok bölgeciydi ve az istisna ile, İstanbullulara "yabancılar" derlerdi. Ben onlara çok minnettarım, çünkü, ilk gününden itibaren Dr. Adnan'la beni de bağırlarına bastılar. Didar'ın hizmetçisi kahve getirdikten sonra, bir tanesi, dışarıda kimse olup olmadığını gözledikten sonra, hepsi birden etrafımı aldılar. Benim ne kadar can pahasına Millî Mücadele'ye atılmış olduğumu bilmekle beraber, dertlerini bana açmalarına çok içlendim.

— Buraya bakın, biz de memleketimizin iyiliğini isteriz. Fakat niçin Ankara'da, İstanbul, İngilizlerin elindedir diye ümitsiz bir savaşa giriştik? Biz onları yenip dışarı atabilir miyiz? Ankara'nın yarısı Çanakkale'de şehit oldu. Ne faydasını gördük. Bırakın her yer kendi hesabına dövüşsün.

Bu, bölgeciliğin tam ifadesiydi. Etrafımız, komşularımız sefalet içinde yaşarken kendimizin barış ve dirlik içinde yaşayabileceğimize inanmak ne yazık ki eski dünyanın bir düşünüşüydü. Fakat, Ankara kadınları bunu sırf kendi menfaatleri için söylemiyorlardı. O zamana kadar yapılan fedakârlıkların bir netice vermediğini görerek bu düşünceye varmışlardı. Ben, onlara bu savaşın şimdiye kadar görülmemiş derecede güç olacağını söyledikten sonra, nihayet muvaffak olacağımıza emin bulunduğumu da ekledim. Ben onları kandırmak için bunları söylemiyordum. Ben, kendim de ne kadar büyük fedakârlığa bağlı olduğunu bilmekle beraber bu savaşta muvaffak olacağımıza iman etmiştim. Öğleden sonra beni karargâha götürmek için bir araba geldi. İşte bu yer, yeni bir hükûmeti ve yeni Cumhuriyeti yaratacak binaydı.

Bu bina, Ankara'nın kuzeyinde bir sürü sırtlardan birinin tepesinde yapılmış bir taş binaydı. Bunu vaktiyle İttihatçılar, Ankara'da Ziraat Mektebi olarak kurmuşlardı. Sol tarafındaki vadide de Nümune Çiftliği'ni ve ona gereken binaları yaptırmışlardı. Şimdi, mektep kullanılmadığı için çiftlikte kalan talebe yoktu. Ve bize orada yer vereceklerdi.

Araba güçlükle sırtın tepesine tırmandı. Binanın önünde iki asker nöbet bekliyordu. Loş antreye açılan koridorlar vardı. Beni yukarıya bir çavuş çıkardı. Geniş ve aydınlık bir odaya girdim. Kapıyı açınca, Mustafa Kemal Paşa ve diğer birkaç kişinin tarihî bir rol oynayacakları sahneye girdim gibi geldi. Mustafa Kemal Paşa, Adnan ve Cami Bey'le görüşüyordu. Kapının önüne kadar geldi, elimi öptükten sonra, sedire karşılıklı oturduk.

Konuşmaya, yoldaki intibalarımı[125] sormakla başladı. Ben gerek yoldaki, gerek o sabah kadınlarla konuşmamı hatırlayarak hemen Yunus Nadi Bey'le yolda konuştuğumuz ajans meselesini açtım. Ne haricî dünya ne memleketin içi Millî Hareket'in manâsını

anlamamışlardı. Çünkü, bu hususta haber alamıyorlardı. Bunu Yunus Nadi Bey ile Anadolu Ajansı olarak başlamayı konuştuğumuzu anlattım. Teklifimiz, bu ajans haberlerini telgrafhanesi olan her yerlere göndermek ve olmayan yerlerde de camilere ilân hâlinde yapıştırmaktı. Bundan başka da, dünya efkârını anlamak için İngilizce ve Fransızca gazetelerin en mühimlerini zamanında getirtmekti. Bu gazetelerin başında, *Manchester Guardian, Times* ve Lloyd George'un fikrini yayımlayan *Daily Chronicle* vardı.

Bu noktalar üzerinde anlaştıktan sonra, Yunus Nadi Bey'in orada hemen çıkarmaya hazırlandığı *Hâkimiyet-i Millîye* gazetesine de yardım etmek istediğini Mustafa Kemal Paşa söyledi. Ben, bir yazı makinesi lâzım olduğunu söylediğim zaman, bunu Osmanlı Bankası'ndan temin edeceğini vaad etti.

Biz konuşurken, siyahlar giyinmiş bir adamla arkasında bir genç zabit içeri girdi. Dr. Adnan hemen yerinden kalkıp onu Miralay İsmet diye takdim etti. Miralay İsmet'in ilk dikkatimi çeken noktası gözlerinin canlılığıydı. Bundan sonra da tavırlarının sadeliği ve Türkçesinin bütün sınıflara hitabedebilecek derecede geniş olmasıydı. İlk gördüğüm zaman, bana Kara Vasıf Bey'i hatırlattı. Yanındaki zabiti Binbaşı Salih[126] diye tanıttı. Anlaşılan, bu genç zabit İstanbul'da Bahriye Nezareti'nde, Mustafa Kemal Paşa ile hepimizin muhaberesini temin etmiş olan meçhul zattı. Ben, Mustafa Kemal Paşa'dan, Karargâh'ta işe başlamadan önce iki günlük bir mühlet istedim ve Didar'a döndüm. Oraya geldiğim sabah, aynı zamanda Nümune Çiftliği'ne yerleşmem gerekiyordu. Didar'ın evinden ayrılacağım sabah, Miralay Refet, beni görmeye geldi. Dr. Adnan'ı Karargâh'ta bulmuş, onun vasıtasıyla beni ziyaret etmek istemişti.

Evde, Didar'ın uzun sedirinde oturduk, konuşmaya başladık. İlk sözü Gaza Harbi'nde okumuş olduğu *Handan* romanına ait hisleri oldu. Miralay Refet Bey, sade sinir ve adaleden ibaret, ipince bir

adamdı. O da ötekiler gibi pırıl pırıl yanan üniformasıyla görünüyordu. Ben, ona İzmir dağlarındaki mücadelede Demirci Efe ile geçen hayatı hakkında sualler sordum. Bir romancı gibi onların hayatını canlandırdı. Çok eziyet çekmiş, türlü güçlüklere katlanmış olan bu adam, mizaç itibariyle medenî ve içtimaî hayata çok düşkündü. İstanbul'a "Aydın Efe" adı altında gelmiş ve İngilizlerin eline düşmemişti. Miralay Refet Bey de Mustafa Kemal Paşa kadar anlaşılması güç bir şahsiyetti. Ankara'ya geldiğimizin üçüncü akşamı Nümune Çiftliği'nde bize ayrılan bir odayı işgal ettik. Burası, merkez binanın ikinci katında vaktiyle talebeye yatakhane vazifesi görmüştü. Adnan ile işgal ettiğimiz odanın Ankara'ya bakan güzel bir balkonu vardı. Bina, akasya ağaçlarının ortasındaydı. Önünden Çiftlik arazisini sulayan Çubuk Çayı geçerdi. Çayın öbür tarafında iki büyük tepe vardı. Öndeki yeşil, nisbeten alçak, öteki ise yüksek ve çıplaktı. Üzerinde, etrafında dört sütunlu, orta yeri küçük kubbeli, eski bir Türk kuyusunu hatırlatan bir şey vardı. Ben, küçük sırta Cennet Dağı, ötekisine de Cehennem Dağı adını verdim. Çünkü, bir tanesi ne kadar yeşil ve hoş ise öteki de üstündeki o garip kuyu ağzıyla o kadar korkunçtu, Cehennem'i hatırlatıyordu. *Hâkimiyet-i Millîye*'ye "Cennet Dağı ve Cehennem Dağı" adı altında yazılarımı bunların üzerinde yazmıştım. Ankara okuyucuları çok ilgilenmiş olacaklar ki, aralarında oraya "Cehennem Vadisi" derler.

Bahar yaklaştığı için akasyalar açıyor, bütün etraf yeşilleniyordu. Bununla beraber, çevresi bu kadar hoş olan yeni evimizin içi tasavvur edilemeyecek kadar kir pas içindeydi. Binanın alt katında Çiftlik hocası otururdu. Etrafında da ahırlar vardı. Hanımına başvurup evi temizletmek için ne yapacağımı sordum. Derhal, Çiftlik'in çamaşırcısı olan ve karşıdaki Kalaba köyünde oturan Emine Hanım'ı bana gönderdi. O da, dört köylü kadınla gelerek, yerleri ovdu. Bu dört

kadın arasında, her hâlde, on beşinden yukarı olmayan, sevimli, temiz yüzlü bir kız vardı.

Adını sordum:

— Adım Fatma'dır, ama bana Fatiş derler, dedi.

— Sen de Kalaba'dan mısın?

— Hayır, biz muhaciriz. Amcam, Mehmed Ağa Çiftliği'nde bahçıvanbaşıdır. Benim anam, babam yok.

Fatiş'i teyzesinden derhal alarak yanımda alıkoydum. Karargâh bize Süleyman adında bir de er vermişti. Fatiş onunla beraber bütün hizmetimizi görürdü. Cami Bey'in odası bizim odaların arkasındaydı. Bu zeki kız, âdeta Ankara'da tarihî bir sima oldu. Bize lâzım olan bütün eşyayı Dr. Refik ile[127] Ankaralılar temin ettiler.

Bu canlı, fakat karışık hava içinde, Dr. Refik aramızda bir aile hissi yaratmaya muvaffak olmuştu. Kendisi Karargâh'ta otururdu. Odası daima derli toplu, âdeta bir kadın odası gibiydi. İlgilendiği insanlara karşı, dostlarına karşı çok fedakâr bir adamdı. Bundan başka da, insan onunla bu acayip günlerde alelâde meselelerden de bahsedebilirdi. Kadife Hanım adlı, gayet güzel, sarı bir kedisi vardı. Bu mahlûk ona tamamiyle hâkimdi. Yavruladığı zaman, hepimize şerbet ikram eder, yavrulara karşı gerçek ve büyük bir sevgi gösterirdi.

Ankara'ya geldiğimin beşinci günü, büyük sofaya açılan dar ve uzun odalardan birini bana ayırdı. Burasını bir nevi büro hâline sokmuştu. Buranın eşyası büyük bir yazıhane, dosya rafları, sandalye ile beraber iki masa, bir de eski bir yazı makinesinden ibaretti. Ben İngilizce gazetelerin siyasete kaçan kısımlarını tercüme eder, Mustafa Kemal Paşa'nın kâtibi Hayati Bey'in getirdiği telgraflar arasından Anadolu Ajansı veya *Hâkimiyet-i Millîye* gazetesi için lâzım olan parçaları keser, bundan başka da, Mustafa Kemal Paşa'nın diğer muhaberatına ait yazıları hazırlardım. Burada Afganistan'dan bize gelmiş olan Abdürrahman adında bir genç Afganlı da bana yardım

ederdi. Abdürrahman, Balkan Harbi esnasında Türkiye'ye gelmiş, tâbiiyetimize girmiş, Birinci Dünya Savaşı'nda bizim orduda hizmet etmişti. Ondan sonra da Rauf Bey ile beraber Erzurum'a gitmiş ve artık Mustafa Kemal Paşa'nın karargâhından ayrılmaz olmuştu.

Bir parmağıyla fakat başarıyla, yazı makinesini kullanır, bundan başka da iş görmezdi. Bununla beraber, çok idealist, aynı zamanda Pan-İslâmist olduğu için, her şeyi o bakımdan muhakeme ederdi. Benim için onu tetkik faydalı oldu. Çünkü, Hindistan'da Aligar Üniversitesi' nin mahsulü olan bu adam, bana Hint psikolojisinin nasıl bir sabit fikir hâlinde her şeye Müslümanlık noktasından baktığını öğretti.

O günlerde, Karargâh'ta bulunan Miralay İsmet ve Binbaşı Salih beylerden başka bir de Yüzbaşı Recep Bey bulunuyordu. Sonra Millî Müdafaa Vekili olan Recep Bey Sivas'ta Mustafa Kemal Paşa'nın askerî kâtipliğini yapmıştı. Bu ilk ay, Celaleddin Arif Bey de aramıza katıldı.

Yemeklerimizi Karargâh'ta yiyorduk. Öğle yemeği çok basit ve çabuk geçerdi. Hemen sonra da Mustafa Kemal Paşa, Dr. Adnan, Cami Bey ve Miralay İsmet Bey Ankara'ya inerler, yeni Meclis'in hazırlığı ile meşgul olurlardı. Akşam yemekleri daha uzun geçerdi. At nalı şeklinde bir masanın etrafında otururduk. İyice konuşulurdu. Bilhassa, Mustafa Kemal Paşa geçmiş günlerden uzun uzun bahseder, hemen herkesi acı, fakat parlak bir surette tenkit ederdi. Onu dinlerken, memlekete yarayacak hiçbir şahsiyet olup olmadığı hakkında insanda şüphe uyanırdı. Buna karşılık, Miralay İsmet Bey, ince bir görüşle onları müdafaa ederdi.

Yemekten sonra, büyük odada toplanılır ve iş konuşulurdu. O günler, ölüm kalım savaşı geçirdiğimiz için, işler çok ciddiydi. Güçlük ve kargaşalık bu ilk günlerde durumu yıkacak bir hâldeydi. Konya iyiden iyiye karışıktı, açıktan açığa olmasa da mücadelemizi tutmuyordu. Söylenenlere göre, Konya'da Miralay Fahreddin Bey

İstanbul'la Ankara arasında kararsızdı. Bolu, Adapazarı civarı ve İzmit savaş hâlindeydi. Her ne kadar Ankara tarafsız görünüyorsa da, onun da ne zaman harekete geçeceği belli değildi. Tek emniyet noktası, Kâzım Karabekir'in Doğu'daki ordusundan ibaretti. Fakat o da bizden 800 km. uzaktaydı. Bulunduğu yer dağlarla çevriliydi ve oraya tren yoktu. Bundan başka Kâzım Karabekir sınırda olduğu için yerinden kımıldanamazdı.

1920 yılının Nisan ayı başlarında durum kötüleşmişti. Bilhassa, Fahreddin Paşa'dan ürkülüyordu. Orayı tetkik için Refet Bey, yâveri ile gönderildi.

Bundan iki gün sonra, Karargâh'a geldiğim sabah, Miralay Refet'i etrafa neşe saçarken gördüm. Konya'dan bütün eşraf, Fahreddin Paşa'yla birlikte gelmişti. Bu, âdeta, kurnazca yapılmış bir kaçırma neticesinde olmuştu. Trenini biraz ötede bırakarak Kumandan'a ve eşrafa gelip kendisiyle görüşmeleri için nazik bir haber göndermiş. Onlar biner binmez tren olanca hızıyla hareket etmiş. Trende olanlar durumu tartışmak istedikleri zaman, Miralay Refet bütün bunları Mustafa Kemal Paşa ile konuşmalarını söylemiş. Eşraf hemen bize katılmış; fakat Fahreddin Paşa iki gün düşünmek için müsaade istemişti.

Mustafa Kemal Paşa, Konya'yı tetkik için Miralay İsmet'i göndermeye karar vermişti. Beraberlerinde Miralay Refet de gidecek, orada Millî Hareket hakkında nutuklar vereceklerdi.

İki gün sonra, yine Karargâh'a gittiğim vakit, İsmet Bey'i orada buldum. Diyordu ki:

— Döndük. Fahreddin Paşa İstanbul'u terk edip bizimle beraber olmaya karar verdi.

Bu günlerde, Dr. Adnan ile Miralay İsmet'in her görüştükleri zaman, birbirlerine nasıl sevgiyle sarıldıklarını iyi hatırlarım. Bu kanlı ve tehlikeli günlerde iki şey büyük ümit veriyordu. Birincisi, Mustafa

Kemal Paşa ile İsmet Bey'in yakınlıkları. Çünkü, İsmet Bey'in yumuşatıcı bir tesiri vardı. İkincisi de, hayatlarını savaş yolunda fedaya karar vermişlerin arasında hayli sıkı dostluk vardı.

Konya meselesi hâlledilince Yusuf Kemal Bey ile Dr. Rıza Nur (Heyet-i Nâsiha'dan) Ankara'ya gelip çalışmak kararını aldılar. Onlar ilk kabineye giren azalar arasına karışacaklardı.

Bundan sonra, Hamdullah Suphi Bey[128] ile Bekir Sami hayli güçlükle İstanbul'dan geldiler. Bekir Sami Bey,[129] Sivas Kongresi'nin tanınmış bir siması olduğu gibi, Türkiye'nin de en değerli devlet adamlarındandı. Hamdullah Suphi Bey bizimle Çiftlik'te kalır, Bekir Sami Bey'se Karargâh'ta yatar kalkardı. Bunların ikisi de hazırlanmakta olan yeni hükûmete ait meselelerin tartışılmasına katılırlardı.

O günlerde alınacak olan herhangi bir karar Türkiye'nin bütün geleceğine tesir edecekti.

1920 yılının Mart ayında Kara Vasıf, Mustafa Kemal Paşa'ya İngilizlerin bir hükûmet darbesi hazırladıklarını yazmış, aynı zamanda İstanbul'daki Meclis'i dağıtacaklarını, bundan dolayı Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığında Anadolu'da bir hükûmet hazırlanması lüzumunu bildirmişti. Kendisinden İstanbul meclisinden istediği kimselerin isimlerini sormuş, onları Anadolu'ya kaçırmayı vaad etmişti.

Mustafa Kemal Paşa cevap vermeden, martta hükûmet darbesi oldu. Tabiî, Ankara'da kurulması gereken hükûmetin şekli hakkında tartışmalar nisanın başında şiddetlendi. Başta, İstanbul'da anayasa profesörü olan Celâleddin Arif olmak üzere, fikirleri Batı'ya açık olanlar şöyle bir şey istiyorlardı:

Bir teşrî-i meclis,[130] bir kabine, bir de icra heyeti[131] kurmak ve bunun başına da meclis reisi getirmek istiyorlardı.

Mustafa Kemal Paşa önce buna itiraz etti. Bunu bir cumhuriyete benzetti. Bunun halkı ürkütmesinden korkuyordu. Tamamen Jean-Jacques Rousseau gibi konuştuğunu iyi hatırlarım:

— Bütün kudret halkındır. Kudret bölünmez, icraî ve teşriî diye birbirinden ayrılmaz.

Kudretin bölünememesi ve halkın elinde olması meselesi üzerinde uzun uzun tartışmalardan sonra varılan karar bir çeşit *convention*[132] şekliydi. Bunu şöyle özetleyebiliriz: Bütün icra ve teşrî kuvveti Meclis'in elinde olacak ve kabine üyelerini onlar seçecek. Onlar sadece Meclis'e karşı sorumlu olacaklar. Bu suretle kabineye karşı sorumlulukları olmayacak. Yani, kabine Meclis'in bir nevi memur heyeti olacak. Bunların başında Meclis reisi bulunacak, fakat şahsî sorumluluğu olmayacak.

İşte, bu şekilde Mustafa Kemal Paşa bunu teklif etti. Arkadaşlarının bir kısmı bunu Sovyetler'in şekline benzettikleri için hayli itiraza uğradı. Fakat her şeyden önce Mustafa Kemal Paşa'yla anlaşmak gerekiyordu.

Bu münakaşalar yemekten sonra başlar, saat dokuza, hatta bazan sabahın beşine kadar sürerdi. Mustafa Kemal Paşa ve diğerleri nihayet, bu teklifleri kabul ettiler. Aralarında hiçbir fikir anlaşmazlığı olamazdı. Çünkü muhit tehlike içindeydi.

Bu tartışmalar, o zamana kadar okuduğum kitaplardaki fikirlere benzediği için beni ilgilendiriyordu. Bence, şeklin de çok önemi yoktu. Bu meselede Mustafa Kemal Paşa'nın şahsiyetinin büyük rol oynadığını sezmemek kabil değildi. Mustafa Kemal Paşa fikirlerini telkinden hiç yorulmaz, etrafını nihayet kendi düşüncelerine sürüklerdi. İnanıyorum ki, tarihin dramatik ve anî değişmeleri, çok zaman, dinamik fertlerin eseridir.

Mustafa Kemal Paşa, tekliflerinin kabulünden sonra, Millet Meclisi için nutkunu hazırlamaya başladı. Meclis, 23 Nisan 1920'de açılacaktı.

Bu nutku odasında, Hakkı Behiç ile bana baştan başa okudu. Her ne olursa olsun, Mustafa Kemal Paşa'nın, kudreti milletin eline bırakmak isteği, herhangi bir diktatör veya sultan istemediği görünüyordu. Bana, o günlerde, Mustafa Kemal Paşa, George Washington gibi bir kimse görünüyordu.

O aralık, Ankara'ya *Chicago Tribune*'ün muhabiri William adında biri gelmişti. Bizim resimlerimizi aldı. Bunlar muhtelif Amerikan gazetelerinde basıldı.

Aynı gün, öğleden sonra, İstanbul'dan Saffet Bey isminde ve Anadolu'ya silâh kaçıran bir adam geldi, beni görmek istedi. Dedi ki:

— Size büyük bir haberim var. Türk tarihinde tek mevki işgal eden bir kadın oldunuz. Aynı zamanda, İstanbul'da, Nakiye Hanım'ı görüp ailemden de haber getirdi. Elime uzattığı *Peyam-ı Sabah* gazetesinde Kürt Mustafa Paşa mahkemesinin verdiği idam ilâmı ile fetva vardı. İdama mahkûm olan yedi kişi arasında sıra ile Mustafa Kemal Paşa, Bekir Sami Bey, Dr. Adnan, Ali Fuad, Ahmed Rüstem, Kara Vasıf ve Halide Edib vardı.

Halide Edib namına uzunca bir bahis geçiyor, İstanbul Üniversitesi'nde Batı edebiyatı profesörü olan bu hatunun bütün kötülükleri sayıp dökülüyordu. Fetvada herhangimizi öldürmenin bütün Müslümanların dinî bir vazifesi olduğu yazılıydı. Aynı zamanda, İstanbul'da evimin Hükûmet tarafından işgal edildiğini, başımızı getirene mükâfat verileceğini de yazıyordu.

Bütün bunlar bana Mahmure Abla'yı ve çocuklarımı hatırlattı. Acaba bu hükmü nasıl karşılıyorlardı? Acaba evi nasıl bırakmışlardı? Bilhassa, yıllarca emek sarfederek topladığım kitapları da düşündüm. Bununla beraber, Malta'ya götürülmüş olan Kara Vasıf'ı İstanbul'a getirip idam edip etmeyecekleri de endişeyi mucip oluyordu. Bundan başka da bu kararın Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları üzerinde ne tesir yaptığını merak ediyordum.

Büyük odaya gittiğim zaman, Mustafa Kemal Paşa ile Dr. Adnan elele yazıhanenin yanında oturuyorlar, Miralay İsmet de yazıhaneye dayanmış, ayakta duruyordu.

Dr. Adnan'a bu yeni şerefi nasıl telâkki ettiğini sorduğum zaman, Mustafa Kemal Paşa, Adnan'a dönerek:

— Bizi mahkûm edenlerin hiçbir siyasî kıymeti yok. İdama mahkûm olmak hoşuma gitmedi. Sen ne düşünüyorsun, diye sordu.

Adnan da:

— Benim de hoşuma gitmedi, dedi. Ben tekrar:

— Bu karar şöhretimizi arttıracaktır, dedim.

Miralay İsmet dedi ki:

— Bilakis, onların memlekette siyasî kıymeti vardır. İstanbul ve İzmir gibi vilâyetlerde bize karşı muhabbet[133] artarsa da, henüz kararlarını vermemiş olan halk arasında fena tesir yapar. Bilhassa ihtilâl hâlinde olan yerlerde. Padişahın ve İngilizlerin teveccühünü kazanmak isteyenler hücuma geçeceklerdir. Biz, İstanbul gazetelerinin bu günlerde Anadolu'ya girmesine mâni olmalıyız.

Ertesi gün, Meclis ve yeni Hükûmet teşekkül edecekti. O akşam, yeni meclis isminin Kurultay olmasını Hamdullah Suphi teklif etti. Buna karşılık Celâleddin Arif Bey Meclis-i Kebir-i Millî[134] diyelim, diyordu. Fakat, nihayet, Büyük Millet Meclisi adı verilmesi kararına varıldı. Yeni kabine aşağıdaki isimlerden kuruldu:

Hariciye Vekili	Bekir Sami Bey
Dahiliye Vekili	Cami Bey
Millî Müdafaa Vekili	Fevzi Paşa
Sıhhiye Vekili	Dr. Adnan
Maarif Vekili	Dr. Rıza Nur
Ziraat Vekili	Yusuf Kemal Bey

Adliye Vekili	Celâleddin Arif Bey
Şeriye Vekili	Mustafa Fehmi Efendi
Maliye Vekili	Hakkı Behiç Bey
Nafia Vekili	İsmail Fazıl Paşa
Erkân-ı Harbiye Reisi	Miralay İsmet Bey

Erkân-ı Harbiye Başkanlığı ilk defa olarak kabineye alınıyordu.

Mustafa Kemal Paşa, Meclis Reisi olacaktı ve aynı zamanda da Hükûmet'in başı. O akşam, Çiftlik'e biraz daha erken indik. Garip bir ruh hâleti içindeydik. Başımızdan bir kurşun geçmesini bekliyorduk. Bizi büyük çoban köpeği Karabaş'ın havlaması karşıladı. Ben önde gider, onunla konuşur, onu yatıştırırdım. Çünkü çok dosttuk. Karabaş çok vahşî bir hayvandı.

Yüksek akasyaların arkasından yarım ay görünüyordu. O gece, yatakta hep beyaz gömlekle Bayezid'de idam sehpasına gittiğimi hayal ediyor ve bir nutuk hazırlıyordum. Hep aklımdan, Bâbilerin[135] meşhur kadını Kurretül'ayn'ın idam edilmeden önce Farsça söylediği cümle geçiyordu:

— Ayaklarımı yerden kaldırın ki, yüksekten dünyayı daha iyi göreyim.

Nihayet, 23 Nisan 1920'de Büyük Millet Meclisi açıldı. Mustafa Kemal Paşa nutkunu okudu ve büyük bir tesir yaptı. Büyük, eski gelenekler ve şekiller uzlaşmıştı. Milletvekilleri orada bütün sorumluluğu omuzlarının üzerinde taşıyorlardı. Meclis, Padişah'ın İtilâf Devletleri'nin elinde bir esir olduğunu, bütün teşriî ve icra kuvvetini kendi ellerinde tuttuğunu ifade eden bir beyanname neşrettiler. Buna Mustafa Kemal Paşa imzasını koydu. Birkaç gün sonra yeni kabine de kabul edildi. Çünkü aralarında vekil olabilecek çok adam yoktu. Meclis'te oturacak kadar sandalye bile yoktu. Erkân-ı Harbiye Reisliği Karargâh'ta açıldı. Bu, vaktiyle Ziraat Mektebi

talebesinin jimnastik salonuydu. İnsan, Dr. Refik'in odasına gitmek için, oradan geçmek mecburiyetindeydi. Oradan geçerken, Binbaşı Salih Bey'in muazzam bir masa üzerinde kâğıt ve haritalar arasında çalıştığını gördüm. Orasının kendi odası olup olmadığını sorduğum vakit, Erkân-ı Harbiye Teşkilâtı olduğunu söyledi. Yanında uzun boylu bir zabit oturuyordu. Bu, bir jandarma zabiti olan Kemal Bey'di. İstanbul'dan diğer unsurlar gelinceye kadar Erkân-ı Harbiye bunlardan ibaret olacaktı. Büyük zorluk, yazı makinesindeydi. Çünkü, parça parça ve kırıktı. Ben de yalnız bir tek parmakla yazabiliyordum. Vesikaları makineyle yazmak çok güçtü. Bazan, altı sayfayı sekiz saatte yazabiliyordum. Arkam da son derece ağrır dururdu.

Bu azaplı günlerden birinin akşamı, büyük sofaya giderek bir sandalyeye oturdum. Mustafa Kemal Paşa, önündeki gazeteden gözünü kaldırarak:

— Niçin olmasın, deyip gülümsedi. Ben bunun bir hücum olduğunu fark ettim. Fakat Hamdullah Suphi, gazetedeki bu pasajı okuduğu zaman gülmeye başladım. Anlaşılan benim Maarif Vekili olduğumu yazıyordu. Tabiî, gazete, kanun dışı böyle âsi kadına hücum ediyor ve din taassubunu tahrike çalışıyordu. Bundan memnun olmadım. Çünkü, ben hiçbir maddî şeref, yahut mükâfat peşinde değildim.

Memleketimizde Erzurum'dan, İzmir'e kadar kanlı bir yol vardır. Orada ölenlerin her biri isimsiz ve memleketlerini esirlikten kurtarıp hür ve müstakil[136] bir yurt yaratmak için canlarını vermişlerdir. Onlardan biri olmak ve o yolda can vermek benim için daima kâfi bir mükâfattı.

İstanbul gazeteleri, aynı zamanda benim yeşil bir cübbe giyerek halk arasında propaganda yaptığımı yazıyorlardı. Gerçi, yeşil renk Bolşevik Müslümanların aldığı bir renkse de, halk bu noktaya önem vermedi. Onlar için yeşil, sadece mukaddes bir renkti.

Bu aralık, Mahmure Abla, İstanbul'dan gelen bir adam vasıtasıyla yolladığı mektupta, evimizin nasıl Hükûmet tarafından işgal edilmiş olduğunu anlatıyordu. O mektupta bize sıhhat ve afiyet diledikten sonra, halkın bu idam kararından sonra bizi daha çok sevdiğini yazıyor, *Peyam-ı Sabah* gazetesine bir mektup gönderdiğini, fakat çocuklarının bunu yollamadıklarını söylüyordu. Diyor ki:

"Eve geldikleri zaman, ben Feride ile oradaydım. Benim ne kadar hiddetli olduğumu bildiği için, Feride beni onlarla konuşturmadı. Aralarında Şeriye Mahkemesi'nden bir adam sana ait olan şeylerin bir listesini yaptı. Bu aralık orada bulunan bir zabit, Feride'nin yanına gelerek size bu hareketi yapanların arasında bulunmaktan utandığını ve ilk fırsatta Anadolu'ya kaçacağını söyledi. Hoca, Gustave Dore'nin Kitab-ı Mukaddes'e ait resimlerini görünce fena hâlde kızmış. 'İdama mahkûm olmayı hak etmiş,' demiş. Fakat, orada Kuran'a ait yazıları görünce de biraz yumuşamış. Ev, polis tarafından çevrilmişti. Ben, mutfakta heyecan içinde aşağı yukarı dolaşıyordum. Bir tanesi kapıyı vurarak dedi ki: 'Kuzum Hanımefendi, bu evde bu hareketi yapmaktan utanıyorum. Her ne hizmet isterseniz hazırım. Eğer yukarıdaki heriflerden saklamak veya kaçırmak istediğiniz bir kitap veya başka bir şey varsa ben görmezlikten gelirim.'"

Nisanın sonlarında, İngiliz gazetelerinin birinde bir devlet adamının *Big Stick Policy*[137] adlı beyanatını okuduğum zaman fena hâlde isyan ettim. Bir imparatorluk kurmuş bir millet sıfatıyla böyle bir beyanat on yıl önce hiçbir tesir yapmazdı. Mustafa Kemal Paşa büroma geldiği zaman, bu nutkun tercümesini önüne koydum. Mustafa Kemal Paşa hiçbir zaman bu kadar öfkelenmemişti. Âdeta sesi kısıldı. Bizim de onlar derecesinde olduğumuz gün anlayacaklarını ve bize baş eğeceklerini söyledikten sonra, en son insana kadar onların medeniyetlerini başlarında parçalamak için can vereceğimizi ilâve etti.

Bana öyle geldi ki, bütün şerefimiz, Mustafa Kemal Paşa'nın bu ifadesinde ve sesinde dile geliyordu.

O zaman, bunun bana yaptığı tesir, İtilâf Kuvvetleri' nin İstanbul'u işgalinden fazla oldu. Bana öyle geliyor ki, insanlar arasında herhangi anlaşmazlık ve düşmanlık zamanla geçebilir ama bir tanesi kalır. O da, karşıdakinin yükseklik iddiası. O gün düşündüm ki, eğer Doğu ile Batı herhangi bir zaman birbirlerinin boğazına sarılırlarsa, bunun en büyük sebebi bu yukarıdan bakma olacaktır.

Sınıflar ve milletler arasındaki mücadele, insanların haysiyetlerindeki müsavilik ve haklar tanınıncaya kadar devam edecektir.

125. İzlenimlerimi.

126. Binbaşı Salih (Salih Bozok): Atatürk'ün çocukluk, gençlik arkadaşı ve sonraki görevlerde de yâveri. *Yâveri Atatürk'ü Anlatıyor* adlı bir kitabı var.

127. Refik Saydam (Doktor Refik): Kurtuluş Savaşı yıllarında Erzurum ve Sivas kongrelerine katıldı, sonrasında TBMM'de İstanbul milletvekili oldu. Türkiye Cumhuriyeti'nin dördüncü başbakanı.

128. Hamdullah Suphi Tanrıöver: Yazar ve devlet adamı. TBMM'de Saruhan milletvekilliği yaptı. Millî Mücadele'ye yazı ve konuşmalarıyla katkıda bulundu.

129. Bekir Sami Bey: 3 Mayıs 1920'de ilk İcra Vekilleri Heyeti'nde Dışişleri Bakanı seçilinceye kadar Dışişleri'nde çeşitli görevlerde bulundu. İstanbul Hükümeti tarafından Mustafa Kemal'le birlikte idam kararı alınanlardan biridir.

130. Yasama meclisi.

131. Yürütme kurulu.

132. Anlaşma.

133. Sevgi.

134. Millî Büyük Meclis.

135. Şirazlı Ali Muhammed Bâb (1819-1850) tarafından kurulan din.

136. Özgür.

137. Sopa siyaseti.

5
İç savaşın önemli safhaları

Bundan sonraki birkaç ay içinde geçen iç savaşları izah etmek biraz güçtür. Bu, kaynaşma hâlindeki bir insan kalabalığının başka başka yönlerde birbirlerini çekememeleri gibi bir şeydir. Her yerde, kardeşler arasında kan dökülüyordu. Her yerde, henüz sabit bir şekil almamış fikirler arasında mücadele devam ediyordu. Bu devrin yükselen bazı şahsiyetlerinin portrelerini vermek kolay değildir. Hepimizin hayatı tehlike ve anî karar almak mecburiyeti ile karşı karşıyaydı. Ankara'daki bizler, o günlerde Mustafa Kemal Paşa'yı bu hareketin en canlı bir kılavuzu ve şahsiyeti telâkki ediyorduk. Çalışır, konuşur, etrafa dağılan kuvvetleri bir araya toplamak için durmadan gayret sarfederdi.

Bana öyle geliyor ki, âdeta görünmeyen bir el Türk milletine yeni bir veçhe vermeye çalışıyor gibiydi. Fakat, o günkü gayemiz istilâcılardan kurtulmaktı. Milletin varacağı yeni yön herkesin, hatta Mustafa Kemal Paşa'nın kafasında bile açıkça bir şekil almış değildi. Başarı, şüphesiz, ona en yüksek payeyi verecek idi. Fakat, mesuliyet herkes tarafından paylaşılmaktaydı.

Ankara'ya yerleştiğimiz ilk günlerde, Anzavur[138] hareketi başladı. Bu, okumak, yazmak bilmeyen, basit bir Çerkes'ti. Millî Hareket'e karşı koysun diye Padişah tarafından kendisine paşalık unvanı verilmişti. Bandırma'da harekete geçti. Çarçabuk Bursa'ya yaklaştı. Ondan sonra da, İzmit'e doğru yöneldi.

Bandırma ve Bursa'da ona karşı gelen hareketlerin başında Ethem ve İzmit'te de Ali Fuad Paşa vardı. Ethem de Çerkes'ti. Fakat, cahil bir insan olmasına rağmen, daha çok genç ve cesurdu. Salihli'de, İzmir'in işgalinden sonra başıbozuk kuvvetlerin reisi olarak kendini göstermişti.

Onun kuvveti en kalabalık olanıydı. Aralarında zabitler de vardı. Ağabeyleri Reşit ve Tevfik de Erkân-ı Harp zabitleriydiler ve ona direktif verebiliyorlardı. Tabiî, kuvvetlerinin selâmeti, Salihli halkının vatanseverliğine dayanıyordu. Fakat halktan bir sürü para çekmişti. Her hâlde, Anzavur'u yenmek şerefi ona aittir. Gerçi, Millî Müdafaacılar'ın çok güvendiği ve dayandığı bir kuvvet ise de, hiç kimse onun fazla kuvvet kazanmasını ve başa geçmesini istemezdi. Çok şükür, Ali Fuad Paşa, çok küçük olsa da, muntazam kuvvetleriyle Eskişehir ve İzmit'e hâkimdi. Ve etrafta dövüşen küçük birlikleri idare edecek kabiliyete de sahip bulunuyordu.

Ali Fuad Paşa ile Çerkes Edhem, Bursa ile İzmit sahalarını hilâfet kuvvetlerinden (Bütün Millî Mücadele'ye karşı dövüşen birliklere Sadakat Ordusu adı verilirdi) temizledikleri anda, Bolu ve Düzce'de Çerkes şefleri ve Gerede'de de Türkler hilâfet adına harekete geçtiler. Birkaç hafta içinde, âdeta yangın gibi, bu hareket Yabanâbad'a kadar geldi. Yani Ankara'ya 28 km. uzakta olan bir merkeze kadar. Hareket, şayet yalnız Çerkesler arasında olsaydı, o kadar tehlikeli olmazdı. Türkler de buna karıştığı için mesele büyük bir önem aldı.

Bolu hareketinin başında, halkı aydınlatmak ve tarafımıza çekmek için Gerede mebusları bulunan Binbaşı Hüsrev Bey ile Osman Bey oraya gönderildiler. Bu hareket, bilhassa İstanbul'daki dinî fetvanın tesirinden ve bazı söylentilere göre de, İngilizlerin parasından doğmuştu. Bu isyan Millî Mücadele'de aleyhimize kabaran kanlı isyanlardan biriydi. Ne yazık ki, bizim tarafımızdan harekete geçen şeflerin bazılarının halka karşı aldıkları şiddet siyaseti ve onlardan para çekmeleri, işi ciddî bir şekle soktu. Bunların başında olan Kırşehirli Arif, çadırında meçhul bir el tarafından vurulmuştu. Bu haberi bize getiren bir genç doktorun anlattıklarını hiç unutmam. Kendisi de dahil, hiç kimse, hangi anda bir adam tarafından öldürüleceğini bilmez bir durumdaymış. İşte o zaman, ihtilâlin birtakım kan dökmek

iptilâsı[139] uyandırdığının farkına vardım. Binbaşı Hüsrev, Ali Fuad Paşa ve Miralay Mahmut beylerin bu meseleyi bastıracaklarına inanıyordu. Bilhassa, Miralay Mahmut vatanseverliği, kudreti ile birlikte insanlık hisleri de bulunan bir idealistti.

Birbirini takip eden bozgunlar karşısında bulunuyorduk. Ne yazık ki, ihtilâl alelâde harpten çok başka hususiyetler taşıyordu. Sadece cesur ve sadık olmak bir ihtilâli başarmaya yetmiyor. Mukaddes bir gaye için de olsa, ihtilâl ilerledikçe içindeki küçük unsurlar tepeye çıkıyor, canlarını gaye uğrunda feda edenleri bertaraf ediyorlar.

Binbaşı Hüsrev, yanındaki yirmi atlıyla Gerede'ye gitmişti. Köprünün başında, öbür taraftan bir alay insanın kendisine bayrak ve el salladığını görmüştü. Bunu barış ve dostluk belirtisi telâkki ederek köprüden geçmişti. Geçer geçmez, halk onu attan indirerek taşlamaya ve dövmeye başlamış. Garip olarak canını kurtaran şey, sırf çok yakışıklı bir adam olmasıydı. Kalabalık arasından ihtiyar bir kişi Binbaşı Hüsrev'in üstüne kapanarak:

— Bu kadar cesur ve güzel adamı nasıl öldürebilirsiniz? Ben ömrümün sonuna geldim, Allah ve Peygamber aşkına öldürmeyin, diye feryat etmiş. Garip olarak bir an için kalabalık durmuş, Binbaşı Hüsrev ile Osman Bey'in boyunlarına ve ellerine zincirler takılarak, bir taraftan taşlanarak, bir taraftan da yüzlerine tükürülerek hapishaneye götürülmüşlerdi. O günlerde kasaba hapishaneleri demir parmaklıklı bir kapı arkasında ufak bir yerdi. Halk demir parmaklığın arkasından, ellerindeki kamaları sallayarak kapıyı taşlamış ve onları tehdit etmişlerdi. Hilâfetçilerin arasında, Sefer adını taşıyan bir Çerkes şef sayesinde canlarını kurtarmışlardı. Bu adam, her nasılsa Millî Mücadele'nin kazanması ihtimalini dikkate alarak onları kurtarmıştı. Biz onların İstanbul'a götürülerek idam edilecekleri haberini alınca, aramıza bomba düşmüş gibi şaşkına döndük.

Aynı zamanda, Miralay Mahmud Bey de Hendek'ten Bolu üzerine yürüyordu. İnsanca hareketi sayesinde, halkın sevgisini kazanmıştı. Hilâfetçiler, bunu görünce, Mahmut Bey'in adamlarını kendi taraflarına çekmek için her türlü teşebbüse girişmişlerdi. Onlar Hendek'ten geçerken, minarelerden:

— Kardeş kanına nasıl gireceksiniz, diye sesler duyulmaya başlamıştı. Burada dikkate değer bir nokta, muntazam asker birliklerinin sivillere nisbeten daha çok insan olmalarıdır. Onlar, harp safları dışında kan dökmeyi sevmezler. Her hâlde, Miralay Mahmud'un telkin ettiği güven, kendisinin etrafında topladığı emniyet ve sevgi ile beraber, kuvvetlerinin muntazam askerlerden olmasına bağlıydı. Miralay Mahmut'un öbür taraftan atılan kurşunlardan biri ile şehit olması, bizi çok şaşkına çevirdi. Çünkü, o aralık en çok dayandığımız kuvvetlerden biriydi.

Bundan sonra, çok ciddî bir duruma girdik. Muntazam kuvvetler çok azalmıştı ve bütün dayanağımız bizim tarafımızda bulunan sivil ihtilâlcilerden ibaretti. Onlarsa vatanseverlikleri yanında, paraya ve yağmaya da düşkün oldukları için, halk arasında sevilmiyorlardı. Aralarında en iyileri bile, muntazam kuvvetlere muarızdılar.[140] Garip olarak, o aralık, muntazam kuvvet teşkiline aleyhdar olan askerler bile vardı. Tek pratik yol, çete harbine devam etmek olduğunu Miralay Kâzım Bey de müdafaa ediyordu.

İşte bundan dolayı, sivil ve başıbozuk askerler kullanmaktan başka elimizde çare kalmamıştı.

O aralık, Ethem tek kuvvet olduğu için, onu Bolu'ya göndermiştik. Anzavur'u yenmişti. Demirci Efe'den de yardım istiyorduk. Bu küçük kuvvetlerin dışında Miralay Refet ve Binbaşı Nâzım bulunuyordu. Bunlar da Mudurnu'da toplanarak Hilâfet Ordusu'nun Bolu'ya girmesine mâni olmaya çalışıyorlardı. İşte, haziran ve temmuz

aylarında Ankara'daki Büyük Millet Meclisi'nin karşı karşıya kaldığı durum buydu.

Bir akşam, yemekten sonra, Bolu'ya girmiş olan Ethem'den bir telgraf aldık. Mustafa Kemal Paşa'dan, kendisinin idama mahkûm ettiği kimselerin listesine imzasını koymasını istiyordu. Ne yazık ki, listede Binbaşı Hüsrev'le Osman beyleri kurtaran Sefer ve arkadaşlarının isimleri de vardı. Ankara onları affettiğini bildirmiş olduğu için, bizler onların öldürülmesi aleyhindeydik. Mustafa Kemal Paşa, etrafındaki bir avuç insanın fikirlerini sorarken, benim fikrimi de sorardı. Fakat şurasını söyleyeyim ki, ben bu münakaşalara hemen hemen hiç karışmazdım. Yalnız bu meselede fikrimi çok açıkça söyledim ve affetmiş olduğumuz bu adamların idamının aleyhinde bulundum. Yeni teşekkül edecek bir hükûmetin sözünden dönmesini fena buluyordum. Fakat, bu meselede, Mustafa Kemal Paşa, Ethem'in arzusunu yerine getirmek gerektiğini söylüyor, bizim vaziyetimizdeki adamların merhamet göstermesinin zaaf teşkil edeceğini ileri sürüyordu. Düşman ele geçirildiği zaman, ne vaad edilmiş olursa olsun, mutlak öldürülmeliydi. Etrafıma bakındığım zaman, Miralay İsmet Bey'le göz göze geldim. Bir koltukta oturuyordu. Ayağa kalktı, Mustafa Kemal Paşa' nın karşısına gelerek, yazıhanesine dayandı ve konuşmaya başladı. Bu satırları yazarken, o sahnenin bütün teferruatını görür gibiyim. Bir tabiat kudreti gibi görünen kurşunî kalpaklı Mustafa Kemal Paşa'nın karşısında Miralay İsmet konuşuyordu. Hiçbir zaman bana onun Türkçesi bu kadar sade, bu kadar makûl ve insaniyetle dolu gelmedi. O zaman söyledikleri için ona içimden hâlâ dua ederim. O, bir hükûmetin verdiği sözde daima durması gerektiğini ve ancak bu sayede halkın güvenini kazanabileceğini iddia ediyordu. Fakat, uzun bir münakaşa oldu. Ertesi güne bırakmaya karar verdiler. Mustafa Kemal Paşa da bir kâğıda, Ethem'e hitaben Sefer'i ve arkadaşlarını affetmeyi vaad ettiğimizi,

onun için onları öldürmemesini yazmıştı. İsmet Bey'in bir çocuk gibi gözlerinin parladığını gördüm. Ertesi sabah, büromda çalışırken, Hayati Bey, Anadolu Ajansı için hazırlamış olduğu kâğıtları getirdi. Bolu'dan ne haber olduğunu sorduğum zaman, Mustafa Kemal Paşa'nın kâğıdı Bolu'ya varmadan evvel hepsinin idam edilmiş olduğunu söyledi.

Belki, Mustafa Kemal Paşa, Ethem'in kendine söylerse, mutlak bu adamları öldürmeyeceğine kani bulunuyordu. Ne garip bir durumdaydık. Bir taraftan Hilâfet Kuvvetleri halka musallat olmuştu. Bir tarafta Kilikya'da Fransız Kuvvetleri halkı öldürtüyor, diğer taraftan Yunanlılar etrafı yakıp yıkıyor, adam öldürüyordu. Nihayet, İstanbul'daki İtilâf Kuvvetleri de halkı eziyordu. Âdeta, Garb'ın, hakikat hâlde, Şark'a "Sopa Siyaseti" tatbik ettiklerini ve "Kahrolsun Türkler!" diye bağırdıklarını duyuyor gibiydim. Türklerin kendileri de aralarında boğuştukları için, milletin ateşle imtihanının en korkunç anlarını yaşıyorduk.

Karargâh'ta da dıştan sakin görünmekle beraber, güç anlar yaşıyorduk. Ben, daima büromda tercüme ve makine ile meşguldüm. Bazan Mustafa Kemal Paşa gelir, bir kahve ısmarlar, azıcık otururdu. O günlerde, bütün enerjisiyle maksat uğruna çalışan dağınık kuvvetleri idare etmeye çalışıyordu. Aynı zamanda, ateşi vardı ve hastaydı. Bu günlerde Dr. Refik ile Dr. Adnan âdeta endişeyle etrafında dolaşır, onunla meşgul olurlardı.

Büyük odadaki manzara gözlerimin önündedir. Mustafa Kemal Paşa, lâmbasının ışığı altında kâğıtları karıştırır. Miralay İsmet Bey mütemadiyen dolaşır. Cami Bey dizinde kâğıtlarla konuşmak fırsatını beklerdi. İç işlerinde meseleler gittikçe çoğalıyordu. Her yarım saatte bir Hayati Bey gelir, telgraflar getirirdi. Bunların arasında şöyleleri vardı: "Ben Hilâfet Ordusu'nun yaklaştığını görüyorum. Halkın onlara

iltihakından[141] endişe ediyorum. Onlar girip telgraf tellerini kesmeden evvel emirlerinizi bekliyorum."

Bunlardan biri okunduktan sonra, Hayati Bey askerî selâm vererek:

— Teller kesilmiştir, dedi. İşte, ihtilâlin manzaralarından biri.

Diğer bir telgraf: "Ben kasabanın dışında muhabere merkezi tesis ettim. Kaymakam, Hilâfetçiler ile anlaşmak üzeredir. O, bir vatan hainidir."

Her gece, etrafımızdaki merkezler ve kasabalardan böyle telgraflar alırdık. Bu ihtilâl günlerinde zavallı ve fakir telgrafçıların cesaret ve vatanseverliklerini, yaptıkları hizmeti takdir etmemek imkân dışındadır.

Bu durum, her gece şafak sökünceye kadar devam eder, hepimiz yorgunluktan bitkin bir hâle gelirdik. Mustafa Kemal Paşa'nın o günlerdeki kadar yorgun ve bazan da ümitsiz olduğunu görmüş değildim.

Umumiyetle birkaç saat uyuyabilmek için sabahın erken saatlerinde aşağıya inerdik. Fakat, rahat uyumak da pek mümkün olmazdı. Çünkü, Hilâfet Ordusu mensuplarının ne zaman bizim yerimizi de basıp yatağımızda bizi boğazlayacaklarını tahmin edemiyorduk. Bu günlerde, bu vatan hainleri Bolu hastahanesinde yatan bazı subayları da yataklarından sürükleyip hastahanenin önünde kafalarını taşla ezmişlerdi.

Yine bu sabahların birinde, Çiftlik'e girerken Karabaş'ın sesini duymadım. Ertesi sabah, meçhul bir adam tarafından kurşunla öldürülmüş olduğunu öğrendik. Aynı hafta içinde altı aylık yavrusunu da meçhul bir adam zehirlemiş. Tabiî, bizim durumumuzun da ne olacağı belli değildi.

Mücadele Kuvvetleri'nin tek güçlü olduğu yer, bu ara, Mudurnu idi. Orada, Bolu'dan gelen hücumlara Binbaşı Nâzım idaresindeki kuvvet karşı koyuyordu. Binbaşı Nâzım'a, Selânik'ten eski İttihâtçı

Binbaşı İbrahim de katılmıştı. Çok vatansever ve alçakgönüllü bir adama benziyordu. Mudurnu köylülerini bizim lehimize çevirmeye muvaffak olabilmişti. İşte, tek ümit noktamız buydu. Ama taarruzlar dinmedi, Bolu ile Ankara arasındaki köyler birer birer ayaklanmaya başladılar. Bunlar, hep öldüren, yakan ve savaşan küçük güruhlardan ibaretti.

Bir sabah, kendimi hasta hissettiğimden, Karargâh' tan erken ayrıldım. Dr. Adnan geldiği zaman dedi ki:

— En tehlikeli geceyi geçirdik. Hemen bütün teller kesildi. Yakından silâh sesleri geliyordu. Ortalıkta bir panik havası var.

O günlerde, Karargâh'ın etrafına bir sürü at getirildiğini gördüm. Bunların ne için olduğunu sorduğum zaman:

— Belki Ankara'yı terk etmek ve Sivas'a gitmek zorunda kalırız. Senin için bir araba hazırlatıyoruz, dediler. Ben araba istemediğimi ve gitmeyeceğimi söyledim. Ama bu, sırf cesaretten ibaret değildi. Bütün vaziyeti düşünmüştüm. Eğer yüzde bir şansımız varsa, o da Ankara'daydı. Orada kalmakla sadece ölümden kurtulabilirdik.

O akşam, Dr. Adnan, Mustafa Kemal Paşa'nın kendisine, beni araba ile göndermek teklifinde bulunduğunu söyledi. Ben:

— Halk tarafından parçalanmaktansa, zehir alır ölürüm, dedim. Dr. Adnan, üstünde, bu günlerde, daima kuvvetli bir zehir taşıyordu. Yine o günlerde kardeşimden aldığım bir mektuptan, oğullarımın Ekim ayında Amerika'ya gitmelerinin temin edildiğini öğrendim. Biraz memnun oldum.

Bir sabah Karargâh'tan çıkarken, Binbaşı Şükrü Bey' le Mülâzım Bekir'i gördüm. Odama geldiler. Onlar İzmit'ten gelip bize katılmışlardı. Binbaşı Şükrü, tabancam olup olmadığını sordu. Ben, tabancanın sesine bile tahammül edemeyeceğimi ve o günlerde kurşun bulmanın mümkün olmadığını, yalnız, Karargâh'tan bir mavzer edinebileceğimi, fakat onun da yerinden kaldırılması güç olduğunu

söyledim. Binbaşı Şükrü güldü, cebinden bir Parabellum çıkararak uzattı ve o günden itibaren Çiftlik'in arkasında silâh sesine alışmam için atış talimleri yapmamı söyledi.

Çiftlik'ten birkaç yüz metre ötede, talimlere başladık. Orada bir küçük kulübe vardı. Kulübe çökmüş ve kapısının yarısı meydanda kalmış olduğu için, içinde kimse yoktu. Kapıyı nişangâh yaptık. Silâh sesinden sıçrayan ben, bu sese alıştım. Eğer, bugün Çiftlik'in arkasında hâlâ o kulübe varsa bizim kurşunların izlerini görmek kabildir.

Binbaşı Şükrü, kapıya bir beş kuruşluk para yapıştırdı. Paraya nişan alıyor, ateş ediyordum. Dostlar da bana o günlerde epeyce kurşun getirdiler. Cami Bey'le oturduğumuz küçük yerin stratejik noktalarını konuşurduk. Cami Bey mavzeri ile merdiveni tutacak, ben de pencereden ateş edecektim. Yani bir hücuma uğrarsak.

Miralay Refet de İzmir dağlarından üç yüz zeybek ile geldi. Bir müddet sonra Mudurnu'ya gidecekti. Halk arasında aleyhimize cereyan her hâlde vardı. Bizleri öldürmek istedikleri muhakkaktı. Aynı zamanda, bütün tıraşlı ve gömleklilere de kâfir nazarıyla bakıyorlardı. Bir akşam yemekten sonra, büyük odada otururken, Miralay Refet'le sakin sakin konuşuyorduk. Kendisine Kalaba kadınlarının zeybeklerden şikâyet ettiklerini anlatıyordum. Kalaba köyünün önündeki derede kadınlar çamaşır yıkarken, zeybekler gelip kızlara bakıyorlarmış. Her hâlde zeybeklerin kılıkları acayipti ve hepsi silâhlıydı. Kadınlara, bunu Miralay Refet Bey'e söylemeyi vaad etmiştim.

O aralık, Hayati Bey tekrar o kötü haberlerle geldi. Miralay Refet, oraya gitmemelerini emrederim, dediği zaman, Hayati Bey tekrar geldi. Askerî selâmını verdikten sonra:

— Bütün teller kesildi, dedi. Bunu söyler söylemez, dışarıdan tüfek sesleri gelmeye başladı. Önce, herkes heyecanlandı. Mustafa Kemal

Paşa ayakta dolaşarak emirler veriyor, hemen herkes ömrünün son dakikasını yaşadığına inanıyordu.

Garip olarak o dakika bende büyük bir merak uyandı. Siviller beni ilgilendirmiyordu. Çünkü hepsinin korktuğu belliydi. İki büyük asker, Kemal Paşa ile Miralay Refet Bey'di. Miralay Refet yerinden kımıldamadı. Sükûnla sigarasını içmeye devam etti. Mustafa Kemal Paşa daima tehlikeye marûz kalmış büyük bir askerdir. Fakat, o da şuursuz kalabalıktan hoşlanmıyordu. Ama, o dakika, selâmetin Millî Hareket'in başarısında olduğunu hissediyordu. Ben, kalktım, odadan yavaş yavaş çıktım. Odanın dışında, zabitler müdafaa hazırlıkları yapıyorlardı. Sakindiler. Bir tanesi telefon ediyordu. Diyordu ki:

— Ne dediniz? Ateşin zeybekler tarafından atıldığını mı söylüyorsunuz? Söyleyin cephaneyi israf etmesinler. Ankara'yı korkutabilirler.

Ondan sonra zabit odaya gelerek ateşin cepheye gitmek için hazırlanan zeybekler tarafından edilmiş olduğunu söyledi.

Ertesi gün de, son defa olarak Ankara'yı terk etmek münakaşası yapıldı. Fakat, kendimizi biraz daha emniyet içinde hissediyorduk. Miralay Refet, azgın zeybekleriyle ertesi günü Ankara'yı terk etti. Bolu isyanı biraz yatışmıştı. Ethem de Ankara'ya gelecekti.

Ethem, Ankara'ya silâhlı kuvvetleriyle girdiği zaman, halk sokakları doldurmuştu. Adamları arasında kadınlar da vardı. Dikkati çeken Ethem büyük bir şevkle karşılandı. Mustafa Kemal Paşa otomobilini ona tahsis etti. Bu, Ankara'da bulunan tek otomobildi. Ethem, Büyük Millet Meclisi'ne geldiği zaman şiddetle alkışlandı.

Ben onu ilk defa Karargâh'ta gördüm. Bir gün, büyük odaya girerken bir sürü silâhlı adamın arasında kendimi buldum. Tabiî, bunlar Ethem'in adamlarıydı. Mustafa Kemal Paşa'ya bazı raporlar götürüyordum. Ethem'i Paşa'nın karşısında bir sandalyede buldum. Ayağa kalktı, elimi öptü. Alelâdeden uzun boyu vardı. Hiç eti

olmayan kudretli vücudu canlı bir iskelete benziyordu. Tam Çerkes yapısıydı. Geniş omuzlar, ince bel, uzun bacak ve kollar, kocaman sarışın bir kafa, kısa bir burun ve gayet solgun gözler. Teni hiçbir hava tesiriyle değişmemişti. Kısa burnu Anglikan bir mizah ifade ediyordu. O odada, istinasız bu kocaman Çerkes herkesi gölgede bırakmakla meşgul görünüyordu. Odada etrafı tetkik ediyordum. Mustafa Kemal Paşa da meşgul görünüyordu. Önünde İslâm tarihinin ilk sayfaları, yani demokrasiye en yakın olan ve yirmi dört seneyi ihtiva eden kısmı okuyordu. Emeviye hükûmetinin kudretli nüfuzunu tetkik ederken, belki Ankara'daki din unsurlarını nasıl elde edeceğini düşünüyordu.

O günler, 1920 yazının ortalarına rastlar. Karargâh' ta âdeta bir manastır hayatının riyazeti[142] içinde yaşıyorduk. Yakup Kadri bu devirden bahsederken:

— Siz manastır hayatı yaşıyorsunuz, derdi. Mustafa Kemal Paşa, âdeta rahip gibi yaşıyordu. Fakat, bazı akşamlar öbür taraftaki bir eve gider, başka bir muhitte bulunurdu. Bazan, bir çocuk safiyeti ile din münakaşasında bir hocayı yere vurduğunu söylerdi. Bana:

— Hanımefendi, hocaların görünüşlerine inanmayınız. Açıktan içki aleyhindedirler, fakat herkesten çok içerler, derdi. Bu akşamlar, Mustafa Kemal Paşa, hocaları elde tutmak için onları, o hususî evinde, anlaşılan, koltuklardı.[143]

Mustafa Kemal Paşa, bu ilk aylarda, hatta daha sonraları, nazik anlarda, kendisiyle çalıştığım zaman, daima dürüst, daima içkiye karşı nefsine hâkimdi (içkiye iptilâsı rivayet edildiği hâlde ağzına bir damla alkol almamıştı. Aynı zamanda hiçbir şeye körü körüne inanmazdı. Herhangi bir ülküye tamamen bağlanmış olanları kullanmayı da iyi bilirdi).

Bundan başka da samimî olmayan gösterişler veya inançlarla çok iyi alay etmesini bilirdi. Her hâlde, bu bir paradokslu durumdu. Kendisi gayesine varabilmek için sıra ile birbirine tamamen zıt

görünen herhangi bir ülküyü ele alırdı. Hulâsa, varmak istediği neticeden kendisini alıkoyabilecek hiçbir hisse tâbi olmazdı.[144] Kehanete, bilhassa rüyaya çok inanırdı. Yazıhanesinin arkasında, bilmem hangi bir hoca veya kâhin tarafından yazılmış, yeşil zemin üzerinde, Arapça acayip yazılar vardı. Her sabah, muhitindekilere,[145] o gece rüya görüp görmediklerini sorardı. Kurnazlar da, tabiî, onun muvaffakiyetini ifade eden rüyalar anlatırlardı.

Hariciye Vekili Bekir Sami Bey ile Maliye Vekili Yusuf Kemal Bey, bu aralık, Rusya ile yapacağımız bir anlaşmayı tetkik için Moskova'ya hareket ettiler. Türkiye'yi insan topluluğundan hariç tutan Batı'ya karşılık, durumu çok zayıf olan Rusya, Türkiye ile anlaşmak istiyordu. Fransızlar da (bazıları) hissen bizi tuttukları için, zaman zaman Ankara'ya gelir, konuşurlardı.

İşte, Rusya'nın bize taarruz edebilecek durumda olamaması ve Batı memleketlerinin Türkiye'yi yok etmeye karar vermiş olmaları, Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'ni yarattı. Bu, Büyük Millet Meclisi'ne bağlı iki türlü mefkûre[146] mücadele hâlindeydi. Bunlardan birine "Garp Mefkûresi", ötekine "Şark Mefkûresi" denirdi.

Garp Mefkûresi'ne dayanmış olanlar, Büyük Millet Meclisi'ne şekil vermekte daha fazla muvaffak olmuş olmalarına rağmen, tamamen iktisadî, sosyal ve maarif[147] meselelerinde 1839'da başlayan Garp örneğine doğru giden yolu tamamen tutamamışlardı. Bunlar, Garp Mefkûresi'ne bağlı olmakla beraber, dış siyasette Şark ve bilhassa Rusya'ya mütemayil idiler. Fakat, Rusya'nın iç şeklini katiyen Türkiye'ye tatbik etmek istemiyorlardı. O zaman Ankara'da bulunanların yüksek tahsilli ve ilim kafalıları, pek az olmakla beraber, hepsi Batı'ya bağlı adamlardı. Bunlar, şiddetle Sovyet şekline aleyhtar idiler. Bilhassa, muntazam olmayan kuvvetlerin orduya müdahalesine aleyhtar idiler. Çünkü, tek dayanabileceğimiz kuvvet, orduydu.

Bu aralık, Şark Mefkûresi'ni tahlil etmek gayet güçtü. Çünkü, çok karışıktı. Bu, Şark Mefkûresi'nin muhtelif safhalarından biri de komünizmdi. Bunun en mühim taraftarı, belki Hakkı Behiç'ti. Bu adam, İttihat ve Terakki'nin idealist azalarından ve aynı zamanda maliye ile meşgul simalarındandı. Ruhen çok samimî bir insandı. Türklüğe çok bağlı olmakla beraber, sınıf, servet ve din gibi şeylerin aleyhinde idi. Biraz da kafasında anormallik vardı.

Kendisi, Karargâh'ın karşı tarafındaki küçük bir sırtta otururdu. Orada, daima her nevi insana rastladığınız gibi, kendi çocuklarından başka, bir sürü de köpeği vardı. Bununla beraber fikir meseleleri üzerinde münakaşadan ısrarla üstünde durduğu tek nokta, Batı medeniyetinin sona ermiş olması idi. Garp Mefkûresi'ne taraftar olanlara bundan dolayı şiddetle aleyhtardı. Mustafa Kemal Paşa da, bu günlerde, Sovyet sistemini merakla takip etmesine rağmen, ondaki bu his, bir idealden ziyade, her nevi ihtimali tetkik etmeye dayanıyordu.

Bu günlerde İstanbul'dan gelen Hikmet (Bayur) Bey de Sorbonne'da okumuş, Fransızcası fevkalâde, bilhassa riyaziyesi[148] kuvvetli, Bolşevizme fikren taraftar bir adamdı. Hilâl-i Ahmer'de, İstanbul'da Dr. Adnan'ın yanında çalışmış olduğu için, ona çok bağlıydı. Ankara'ya gelince de, bizim yanımızda, Çiftlik'te oturdu.

O geldikten sonra, Hariciye Vekâleti onun kabiliyeti sayesinde normal bir şekil almaya başladı. 1920 yılı Ağustosu'nun sonunda Sevr Muahedesi[149] Türkiye'nin yok edilmesini kasdeden şekilde imzalandıktan sonra, bu adam çok hizmet etti. Kendisi, komünist fikirlere taraftar olmakla beraber, Türkiye'nin her iki tarafa karşı da müstakil[150] kalmasını isteyenlerdendi.

Bu aralık, Batı'nın siyesetinden dolayı şaşırmış olan halk da, Doğu siyasetini, muhtelif şekillerde ve kendilerine göre tefsir ediyorlardı.[151] Mesela, gayri muntazam kuvvetlerin şefleri. Bunlar, "Yeşil Ordu" adı

altında bir teşekkülü Hakkı Behiç'in riyasetinde[152] vücuda getirdiler. Ethem de bunlara katılınca *Yeni Dünya* ismi altında bir gazete çıkarmaya başladılar. Fakat, Mustafa Kemal Paşa bundan kuşkulanarak Yeşil Ordu'yu ortadan kaldırdı.

Bunun dışında bir de ulema sınıfı vardı ki, bunlar da Şark Mefkûresi'ni eski İslâm demokrasisi hâlinde diriltmek istiyorlardı. İşte bunlar, Mustafa Kemal Paşa'yı eski İslâmî şekilleri gözden geçirmeye sevk etmişlerdi. Bu iki mefkûre arasındaki mücadele esnasında, Mustafa Kemal Paşa'nın emri ve arzusuyla Komünist Partisi kuruldu. Buna kendini sevk eden şey, kanaatimce, Rusya'da bulunan Türkler arasındaki komünist unsurlara karşı vaziyet almaktı. Aynı zamanda, o günlerde, komünist sistemi de âdeta bir harita hâlinde tesbit eden bir tetkik ile meşguldü. Ben şahsen, bunlardan bir şey anlamış değilim.

Bakü'deki Türk Komünist Partisi'nin başında Mustafa Suphi adında, Bolşeviklerin çok tuttuğu bir adam vardı. Ankara'daki Komünist Partisi'nin faaliyeti hakkında pek bir şey hatırlamıyorum. Aralarında yakından tanıdığım bir Hakkı Behiç vardı. Bu aralık, Rus Sefareti de henüz tamamen teşekkül etmiş değildi. Fakat, kendilerine Bolşevik denilen birtakım adamlar Rusya'dan gelip gidiyorlardı. İlk gelenler Türkler ve Müslümanlardı. Sonradan, Ruslar da bunlara katılmaya başladılar. Her hâlde, Rusların çok şeytanca hazırlanmış bir propaganda sistemi olduğu açıktı. Bunların arasında evvelâ Yeşil Ordu'ya girmiş olan Diyarbakırlı Vakkas adında pek garip bir adam vardı. Onu bana Hikmet Bey getirdi.

Önce, anlaşacağımızdan emin gibi görünerek hemen propagandaya başlamıştı. Açıklarda vaaz eden bir hoca gibi yere bağdaş kurup oturur, Rus propagandasının alfabesini başından sonuna kadar tekrar ederdi. En çok ele aldığı mesele zenginlik ve fakirlik meselesiydi. Sınıfların kaldırılması üzerinde uzun uzun durur, gayet manâsız konuştuğu zaman bile, samimî görünürdü. Hulasâ, Rus propaganda

alfabesini ezberlemişti ve bunu baştan başa her yerde tekrar eder dururdu. O konuşurken Türk rençberlerinin ellerinde kazma kürek, bütün ev veya mal mülk sahiplerine hücum etmeleri tehlikesini insan gözleriyle görür gibi olurdu.

Rus komünistleri arasında, dikkati çeken bir adam Verloff idi. Ufak tefek, küçük yüzlü, kocaman kafalı bir adamdı. İnce, uzun bir sakalı vardı. Gözleri mütemadiyen parlardı. Daima siyahlar giyerdi. Belinde bir kemer, ayaklarında da, dizlerine kadar çıkan bir çizme vardı. Ukraynalıydı. Beni görmeye geldiği zaman yanında bir de tercüman getirirdi. Burada şunu tekrar etmek isterim ki, Mustafa Paşa, Komünist Parti'yi kurdurduğu zaman, evvelâ Dr. Adnan'ın başa geçmesini istemişti. Fakat, Dr. Adnan, dış siyasete muhalif olmakla beraber, Garp Mefkûresi'nin ebedî bir taraftarı olduğu için bunu reddetti. İşte, benim vaziyetim de aşağı yukarı böyleydi.

Şimdi geçelim Verloff'a:

Verloff söylemek istediği şeyleri bir deftere kaydederek gelirdi. Fakat, ben tercümanın söylediklerinden ziyade, adamın kendisini tetkik ederdim. Verloff, eski bir nalbantın ve Lenin'in en yakın çıraklarındandı. Fakat, iman etmiş olduğu bu yeni sisteme bağlılığı sırf insanlığı kurtaracağına inanacak kadar safdil olmasından ileri geliyordu. Ekseriyetle:

— Rusya da batsın, fakat insanlık kurtulsun, derdi. Bu, onda âdeta sabit bir fikir hâlini almıştı. Bütün kadınlardan kız kardeşlerim, erkeklerden de erkek kardeşlerim diye bahsederdi.

O da benim yüzümü dikkatle tetkik ettikten sonra, gayet fena bir Fransızca ile konuşmaya başladı. Ondan sonra sık sık gelir, beni imanına çelmeye çalışırdı.

Ben, bir gün, ona Bolşevik rejimde vaki olan cinayetler ve şiddet hareketlerinden bahsettiğim zaman, inkâr etmedi. Fakat, pek de aldırmadı. Garip olarak, o Djerjinsky gibi insanların kanına girmekten

haz duyulan günlerde, Verlofflar gibi insanlığı sevenler olduğu gibi, vahşiler ve Vakkas gibi Bolşevizm vasıtasıyla hayatını kazanmak isteyen insanlar eksik değildi. Verloff'un da, nihayet, Ruslar tarafından daha sonraları fırına atılarak yakıldığını haber aldık.

Sovyet sisteminin de, eski zamanda, din mutaasıplarının herhangi vasıtasıyla insanların kanına girmek, onlara eza etmek kabiliyetini taşıdığına emindim. Bu aralık, Verloff, beni kendi fikirlerine çeviremeyeceğini görmekle beraber, sayısız Sovyet propaganda broşürü getirdi, bilhassa Üçüncü Enternasyonal'den sonraya ait.

Şuna inanmak gerek ki, komünizm bile insanlar arasında ayrılık yaratan, din, ırk bakımlarından olmasa da, başka bakımlardan, insanlara zulmeden bir sistemdir. Verloff'un mevkii resmî değildi. İlk resmî mümessil Upmal yoldaştı.

İlk gelen komünistler gibi, o da sade ve temiz bir adamdı. Fakat aptaldı. Bunların hepsi bana tercümanlarıyla gelirdi. Çünkü, hiçbiri adamakıllı bir başka dil bilmezdi.

Bunlardan biri, beni Madam Trikova'nın eserlerinden tanıdığını söylemişti. Bu kadın, 1910'da İstanbul'a gelmiş Rus muhacirlerinden biriydi. Madam Trikova, Rusya'ya âşık olmakla beraber, kötü hareketlerinden çok şikâyet ederdi. Fakat biz pek siyasetten konuşmamıştık. Anlaşılan, *La Jeune Turquie* adlı kitabında bana da epeyce yer vermişti. Fakat, daha sonraları, Beyaz Ruslar arasında İstanbul'a gelip gelmediğini öğrenemedim.

Nihayet yaz geldi. Ben sıcağa pek dayanamam. Bu yüzden Karargâh'taki işim beni çok yoruyordu. Mustafa Kemal Paşa'nın kendisi bu günlerde pek titizdi. Anlaşılan, Büyük Millet Meclisi'ni istediği gibi kullanamıyordu. Bununla beraber, yüksek tabakadan kendisini tutan epeyce adam vardı. Çünkü, yeni bir hükûmeti bütün teşkilâtıyla kurmak çok güçtü. Herkes, Mustafa Kemal Paşa'ya ehemmiyet vermekle beraber, onun yeni teessüs eden Anayasa'ya

aykırı hareket etmesine mâni olmaya çalışıyorlardı. Ankara eşrafının Büyük Millet Meclisi'ndeki mümessilleri arasında bir İkinci Grup adı altında muhalefet teşekkül etmişti. Bundan başka da, bir Müstakiller grubu vardı. Bunların sayısı az olmakla beraber, iki taraf arasındaki muvazeneyi tutabiliyorlardı.

Mustafa Kemal Paşa da Meclis'i elinde tutabilmek için, kendisine başından beri taraftar olmuş olanların bazılarını feda etmeyi tercih ediyordu.

İlk feda edilen Cami Bey oldu. Dahiliye Vekili sıfatıyla Meclis'te daima Mustafa Kemal Paşa'yı tutmuştu. Fakat, Meclis, Dahiliye Vekâleti'ni şiddetle tenkit ettiği zaman, Mustafa Kemal Paşa, Cami Bey'i tutmadı. Bunlara Cami Bey'in kendisinin cevap vermesini söyledi. Verdiği cevaplar alkışla karşılanmış olmasına rağmen, Cami Bey istifa etmişti.

Bundan biraz sonra, Cami Bey, Roma'ya ilk mümessilimiz olarak gitti. Kendisi aleyhinde birçok propaganda yapılıyordu. Bunların asılsız olduğu anlaşıldıktan sonra bile Cami Bey siyaset hayatından çekilerek kendi şahsî ve mütevazı yaşayışına döndü.

Mustafa Kemal Paşa, fikrini yürütmek için her nevi sistemi kullanıyor, zaman zaman, bir George Washington tavrı alıyor, bazan da Napoléon havası yaratıyordu. Fakat, ilim sahasında çok yüksek olanlar bile onun kudretine yaklaşamazlardı. İnsan tabiatının en zeki bir mümessili olan Mustafa Kemal Paşa daima mevkiini muhafaza edebildi.

O günlerde, bütün akşamlar bu meseleleri konuşmakla geçerdi. Karargâh'ta, bir taraftan âdeta bir manastır hayatı yaşarken, diğer taraftan Büyük Millet Meclisi' nin müşkül vaziyeti Mustafa Kemal Paşa'yı yoruyordu. Cami Bey meselesinden sonra, bir akşam Hamdullah Suphi Bey'e sataştı ve ona yalancı dedi. Hamdullah Suphi,

sözünü geri almasını istediği zaman, Mustafa Kemal Paşa derhal geri aldı, fakat Hamdullah Suphi aleyhtarlığı devam etti.

Bu devirde, Dr. Adnan, Sıhhiye Vekili olmakla beraber, Cami Bey'den boş kalan Dahiliye'ye de vekâlet ediyordu. Mustafa Kemal Paşa, Dr. Adnan'ın hiçbir şahsî ihtirası olmadığını anlamıştı. Cami Bey ve Hamdullah Suphi, Dr. Adnan'ın dostları oldukları için, Mustafa Kemal Paşa ile aralarındaki uçurumu kapatmaya çalıştı ve nihayet muvaffak da oldu. Hamdullah Suphi, 1920'de Maarif Vekili oldu. Dr. Adnan bu itidalinden dolayı, bir taraftan muhalifler tenkit ettikleri gibi, diğer taraftan Mustafa Kemal Paşa'yı muhalefetlerine karşı şiddet politikasından alıkoyduğu için birçokları yine onu tenkit ederdi.

Ağustosun sonlarına doğru, Kâzım Karabekir Paşa, Mustafa Kemal Paşa'ya yazarak Kars'a girmesi meselesini bildirdi. Bu, geceleri uzun münakaşalara sebep oldu. Fakat, askerî meselelere benim aklım ermediği için, bu nokta üzerinde duracak değilim.

Yazın sonlarına doğru, işim biter bitmez, Çiftlik'e çekiliyordum. Yeşil akasyalar artık altın rengini almışlardı. Çay, daima akıp geçiyor, ağustos böcekleri ötüp duruyorlardı.

O günlerde bir akşam, Mustafa Kemal Paşa Çiftlik'e geldi. Uzun uzun konuştuk. Pek dediğini anlamadım. Bana sordu:

— Doğru değil mi, Hanımefendi?

— Dediğinizi pek anlayamadım, Paşam.

— Yanıma geliniz, anlatayım.

Yanındaki sandalyeye oturdum. O da, bu defa fikrini çok açık olarak anlattı ve bunu şu kelimelerle ifade etti:

— Şunu demek istiyorum: Herkes benim verdiğim emri yapmalıdır.

— Şimdiye kadar Türkiye'nin selâmeti ve hayrı için böyle yapmamışlar mı?

— Ben hiçbir tenkit, hiçbir fikir istemiyorum. Yalnız emirlerimin ifasını.[154]

— Benden de mi, Paşam?

— Sizden de.

Çok açık bir şekilde cevap verdim:

— Millî maksada hizmet ettiğiniz müddetçe size itaat edeceğim.

— Benim emrime daima itaat edeceksiniz!

Ben yine açık cevap verdim:

— Bu, bir tehdit mi, Paşam?

Birden tavrını değiştirdi:

— Teessüf ederim, dedi. Ben, sizi hiçbir zaman tehdit etmem.

Gerçi, Mustafa Kemal Paşa'nın istediğini tehditle isteyeceğini biliyorsam da, bunu beni tehdit için söylemediğine emindim.

Bundan sonra, tabiî bir surette konuşmaya başladık.

İşte, Mustafa Kemal Paşa ile münakaşaya benzer tek münasebetimiz budur.

O akşam çok düşündüm. Hep aklımdan Mustafa Kemal Paşa'nın vaktiyle kudretin bölünemeyeceği hakkındaki sözleri geçiyordu. Fakat, kudret eline geçerse istediğini yapacağından da emindim. Bununla beraber, onun ne kadar önemli ve elzem[155] bir mevkii olduğunu bildiğim için, bu hissimi bertaraf etmeye karar verdim.

Mustafa Kemal Paşa'nın memleketi kurtaracağına inanıyordum.

Ben, bu küçük hadiseyi Mustafa Kemal Paşa'nın unutmayacağına emin olmakla beraber, bir gün, İngilizce olarak yazmaya karar vermiştim.

138. Anzavur İsyanı: Kurtuluş Savaşı sırasında İstanbul Hükümeti yanlısı çetecilerin başlattığı isyan. Çerkes Edhem kuvvetleri tarafından bastırılmıştır.

139. Düşkünlüğü, tiryakiliği.

140. Karşıydılar.

141. Katılmasından.

142. Çekilmişliği.

143. Pohpohlardı.

144. Uymazdı.

145. Çevresindekilere.

146. İdeal, ülkü.

147. Eğitim.

148. Matematiği.

149. Antlaşması.

150. Bağımsız.

151. Yorumluyorlardı.

152. Başkanlığında.

153. Kurulan.

154. Yerine getirilmesini.

155. Çok gerekli.

6

Kalaba köyü ve hayvan dostlarım

Ertesi gün, yazı masamı oturduğum odadan yattığımız odaya geçirerek, hatıralarımı İngilizce olarak yazmaya başladım. Buna "Son Perde" adını vermek ve çok garip olarak bilhassa, çocukluğumun, ta kendimi bildiğim andan itibaren ifade eden tarafını yazmak istiyordum.

Hatıralarımın birinci cildine ait bütün notlar bu günlerde hazırlanmıştır. Bunların İngilizcesi İngiltere'de basılmış, Türkçesi de üç yıl önce *Yeni İstanbul* gazetesinde tefrika edilmiştir.

Öğleden sonraları ata binmeyi öğreniyordum. Bir tanıdığın gönderdiği beyaz bir at vardı. Karargâh'ın bize vermiş olduğu Süleyman'la (onun da atı vardı) Ankara civarını tetkike başladım. Gerçi, mektep çağında ata binmeyi öğrenmiştim ama, adamakıllı bir binici olamamıştım. Cami Bey, vaktiyle usta binici olduğu için, Hamdullah Suphi Bey'le bana ders vermeye başladı. Fakat, birkaç gün sonra Roma'ya gitti. Ben de kendi kendime binmeye devam ettim. Bütün civar köyleri dolaştım. Bu günlerde Ankara'nın harikulâde tabiat güzelliklerine de hayran oluyordum. Hemen her gün Çankırı yoluna kadar gider, akşamları da Kalaba'ya döner, orada köylülerle konuşurdum. Yeşillikler, sapsarı topraklar, koyun sürüleri ve kaval sesleri!

Bu dolaşmalarda bir gün, biraz ötelerde iki ev dikkatimi çekti. Bir tanesi kocaman, yeşil bir bahçe içinde, kavak ağaçlarının ortasında minicik bir yuvaydı. Öteki, onun tam karşısında, üstü kırmızı, tavan arası odasıyla daha büyücekti. İkisi de harabe hâlindeydi. Yerlilerden birisine aitti. Fakat, ben, içimden bunlardan birinde mutlak oturmaya

karar verdim. Dr. Adnan'ı tanıyan sahipleri o evlerden hangisini istersem bize tahsis etmeye söz verdikten sonra, tamire başladılar. Bu gezintiler esnasında, Binbaşı Salih Bey'e rastladıktan sonra, çok zaman onunla daha uzaklara giderdik. Seyislerimiz de bizimle beraber gelirdi.

Binbaşı Salih Bey'in altında, yürüyüşü ahenkli, son derece güzel bir doru at vardı. Başının haşmeti, kuyruğunun güzelliği baştan başa kalbimi kazandı ve onu edinmeye karar verdim. Binbaşı Salih'in dediğine göre, bu çok değerli bir attı, fakat iyi terbiye edilmediği için biraz tehlikeliydi. Kendisinin İstanbul'daki beyaz atı yolda olduğu için bunu ondan alabilecektim. İyi terbiye edilmemiş olmasına, kaprisli ve dolayısıyla tehlikeli olmasına rağmen onu mutlak edinmek istedim ve edindim.

Yine bu günlerde, Mülâzım Abdürrahman bana bir kutu içinde mini mini bir siyah köpek yavrusu gönderdi. Bunu Ankara sokaklarında bulmuştu. Bana hayvancağızın garip hâllerini anlattığı zaman, bu köpeği de edinmek istemiştim. Mülâzım Abdürrahman, onu aramış, sonunda bulup bana göndermişti.

Adını Cin koydum. Çay vakitleri aramızda oturur, kırık bir fincandan çay içer, bahçenin armutlarını, bir insan gibi lezzet alarak yerdi. Bu mahlûka çocukluğumda rastlamış olsaydım, onu ecinnilerin insanken hayvan kılığına soktukları bir mahlûk sanırdım. Akşamları aramızda oturur, hepimizin elini yalar, konuşmak hariç, bütün hayatımıza katılırdı.

Dr. Adnan, köpeklerde tenya olduğu için onu koynuma almaktan beni men etmişti. Bu yüzden, köpekçik ayak ucumda bir minderin üzerinde yatardı. Fakat, garip olarak uyur gibi göründüğü hâlde, Dr. Adnan'ın uykuya daldığını sezer sezmez, hemen yatağıma atlayarak koynuma girerdi. Bu köpeği bir küçük evlât gibi sevmiştim.

Bu devirde, Dr. Adnan, Mustafa Kemal Paşa'nın yanında gece geç vakitlere kadar kalırdı. Askerî durum çok vahim bir şekil almaktaydı.

Bize karşı son isyanların en önemlisi Konya'da, 1920 Ekimi'nde olmuş, şehir ve bütün kasaba ve köyler ayaklanmıştı. Buna, biraz da, başıbozuk askerlerin hareketleri sebep olmuştu. Konya, birkaç gün için, bir köylü hükûmeti kurmuştu. Bu vakayı o zaman, orada bulunan Miss Billings ile Miss Allan bizzat görmüş, çok acı sahnelere şahit olmuşlardı. Bilhassa, bir genç doktoru öldürüp öldürmemek hususunda köylü hükûmetinin aldığı vaziyet onları üzmüştü. Ben, kendim, sıtma yüzünden yatağa düşmüş olduğum için, bu durumu pek tetkik edemiyordum. O zaman, Ankara'da âdeta bir istilâ hâlinde olan tehlikeli bir sıtmaya hiçbirimiz tutulmadık diye seviniyorduk. Fakat, ben Suriye'de en kötü şekilde sıtmalara tutulmamış olmama rağmen, burada, en tehlikelisine yakalanmıştım.

Sokağa çıktığım zaman, bana ayağımın altında toprak ve etrafındaki ağaçlar sallanır gibi gelirdi. Yatağa yattığım zaman, çarpıntı ve yüksek ateşten bitik bir hâle düşerdim. Tuhaftır, bu hastalık esnasında hep Viyana ve oradaki muzıkalar[156] kafamı doldururdu. Gözlerimin önünde, âdeta, kırmızı saçlı bir güzel kadın, yüzünde maske, şarkı söylerdi. Mefistofeles'in[157] bir kadına eziyet ettiğini görür gibi olurdum ve *Carmen* operası[158] ve *Parsifal*[159] baştan başa kafamı ve kulaklarımı işgal ederdi. Bu ateşli akşamlarda, çok acı çektiğim zamanlar, yanımda bir adam isterken karşımda kuyruğunu sallayarak oturan Cin'i görürdüm. Bazan da Fatiş, yatağımın başucunda diz çöküp bana masal anlatırdı. Dr. Adnan o günlerde ancak gece yarısından sonra gelebiliyordu. Durumum kötüleştiği zamanlar, bazan erken gelir, benimle meşgul olurdu. Bazan da, onun pencereden, oraya gelip vaziyetimi soran Miralay İsmet Bey'e hastalığım hakkında bilgi verdiğini duyar gibi olurdum. Bütün Karargâh hastalığımla çok yakından ilgilenmişti. Nihayet, odamın duvarları artık sallanmaz olmuş, cibinlik de benim için bir hapishane olmaktan çıkmış gibiydi.

Biraz iyileştiğim zaman, vaziyetin çok kötü olduğunu gördüm. 1920 Haziranı sonlarında, Yunan taarruzu başlamıştı. Hatta bu taarruz Sevr Antlaşması'nın sınırlarını da aşmıştı. Balıkesir ve Marmara Denizi'nin bir kısmı işgal edilmiş, Bandırma, İzmit ellerine düşmüş, Uşak da zaptedilmişti. Bursa'nın işgal edildiğini, Afyon Karahisar'ın alınmak üzere olduğunu haber aldığım zaman çok üzüldüm. Bizim ordu esasen sayıca çok zayıf olduğu gibi, içerideki isyanlarla da eli kolu bağlı kalmıştı. Bu savaşlarda iki kadın asker de şehit olmuştu.

Bilhassa Bursa'nın düşmesi beni şahsen çok ilgilendiriyordu. Çünkü babam ve Bursalı bir şeyhle evli olan kardeşim Nilüfer, Eskişehir'e sığınmışlardı. Ayaklarımın üzerine basabilecek hâle gelince, Dr. Adnan ile beraber oraya gidip onları Antalya'ya götürmeye karar verdik.

Eskişehir'de boş bir mektebe sığınmışlardı. Onları Afyon'a giden bir trene koyarak Antalya'ya gönderdik.

Mustafa Kemal Paşa da Eskişehir civarında dolaşıyordu. Vaziyetimiz, hakikat, en tehlikeli bir hâl almış bulunuyordu. Ankara'ya muvazi[160] olan tren hattı Yunanlıların eline düşmüş, biz de Orta Anadolu'da kapalı kalmıştık. Artık, başıbozuk kuvvetlere son vererek, muntazam ordu kurmak hayatî bir zaruret hâlini almıştı.

Eskişehir'den trenle dönerken, Miss Billings ile Miss Allan'a rastladım. Onlar Amerika'nın Yakın Doğu Yardım Heyeti'nin mümessilleriydiler. Miss Allan, Harput' ta bulunan bir misyonerin kızı olduğu için Türkçeyi anadili gibi biliyordu. Tabiî olarak, Hıristiyanlara çok düşkün olmakla beraber, onların da hareketlerini beğenmiyor ve vazifesi onu misyonerlikten çekilmeye mecbur ediyordu. İşte, bu günlerde bu iki Amerikalı kadın, bütün mücadele boyunca Ankara'da, Türklerin arasında pek dostça yaşadılar. Miss Allan İstanbul'a gittiği zaman, benim aile durumunu da bana bildirebiliyordu. Bu iki kadının

evi Ankara'da bir toplantı merkeziydi, paşalar da dahil, bütün baştakiler oraya giderlerdi.

Eskişehir'den döndüğüm zaman, Çifteler Çiftliği harasının bizim çiftliğe nakledilmiş olduğunu gördüm. Korkunç derecede azgın atlar ve onlara bakan çok garip kıyafetli bir sürü Kürt vardı.

Nihayet çiftlikte mektep tekrar açılacağı için, ben Kalaba Köyü'nün karşısındaki vadide bulunan o küçük evlerden birine geçmeye mecbur oldum. Üstü kırmızı olan ev tamir edilmekte olduğu için biz küçüğüne geçtik. Ev iki odalıydı. Bunlardan birini Dr. Adnan ile ben, ötekini de Hamdullah Suphi Bey'le Hikmet Bey işgal ederlerdi. Atlarımız ve seyislerimiz ahırda yatarlardı. Fatiş'in yatak odası da küçük mutfaktı. Bu aralık, İstanbul'da bana on yıl hizmet etmiş ve çocuklarımı kucağında taşımış olan eski aşçım Şevket Bolu'dan geldi ve bize çok şeyler anlattı. Bana dedi ki:

— Muhtar Resul Ağa'yı bir Bolşevik hatunu evinde tuttu, diye fena hâlde dövdüler. Mehmed Çavuş da bizden ayrıldı.

Mustafa Kemal Paşa, artık Karargâh'tan ayrılarak İstasyon'da bir ev edinmişti. İsmet Bey, ben iyileşir iyileşmez, Karargâh'a gelmemde ısrar ediyordu. Babasının ölmüş olduğunu haber aldığım zaman, onu taziyeye gittim. Beni orada alıkoyarak tekrar vazifeme başlattılar.

Vaktiyle Binbaşı Salih'in işgal ettiği büyük oda on üç küçük bölmeye ayrılmıştı. Bunlardan biri de benimdi. Gözlüklü, şişman bir adam karşıma çıkarak dedi ki:

— Safa geldiniz, uğur getirdiniz, Şark'tan şimdi aldığımız bir telgrafa göre Kâzım Karabekir Kars'a girmiş.

Bundan sonra, küçük bölmelerde oturan zabitlere seslenerek:

— Şark kısmını idare edenler bu akşam tatlı yiyecekler, Garp kısmında olanlar pırasa yiyecekler, dedi. Etrafını yirmi kadar Erkân-ı Harp Zabiti aldı. Bunlar, ben hastayken gelmiş olanlardı. Neşeli, şişman zabit, Mustafa Kemal Paşa'nın yanında hizmet eden Yüzbaşı

Tevfik idi (soyadı: Bıyıklı). Kars'ın işgali bizim ümitsiz vaziyetimizde tek ışık olmuştu. Miralay İsmet de çok sevinmişti. Geldi, hemen oturup:

— Kâzım Karabekir'i tebrik edelim, dedi. Derhal bir tebrik telgrafı yazdık. Duyduğuma göre, Miralay İsmet, Mustafa Kemal Paşa ile çalışmadan önce, Kâzım Karabekir'in en yakın arkadaşıymış. Bu sebepten çok memnun görünüyordu.

Karabekir'in bu başarısı, muntazam ordu kurma işiyle uğraşanlara kuvvet verdi. Bu aralık, Ali Fuad Paşa aleyhinde geniş bir propaganda dönüyordu. Onun Mustafa Kemal Paşa'ya rakip olduğunu ileri sürenler vardı. Belki bu yüzden, Mustafa Kemal Paşa da onun çok aleyhinde bulunuyordu. Bu da Ali Fuad'ın çok dostu olan Dr. Adnan'ı ziyadesiyle üzüyordu.

Bütün bu badire arasında Kalaba Köyü ile münasebetim de çok sıkı bir şekil aldı. Kadınları derede çamaşır yıkarken daima görürdüm. Bir tanesinin çok hasta bir çocuğu vardı. Kadın çok üzgündü. Dr. Adnan'a getirip göstermesini söyledim. Çocuk iyileşince bütün köy bize bağlandı. Aynı zamanda, köyde romana benzeyen bir vaka cereyan ediyordu.

Orada bir genç dul kadın evlenmek üzereydi. Nişanlısı Hasan adında Erzurum'dan gelmiş bir gençti. Çiftlikte çalışıyordu. Ben, bu dul kadını çok hayrete değer bir şahsiyet diye düşünüyordum. Anlaşıldığına göre, ev yakan, erkeklerin kalbini parçalayan bir kadındı. Bir yıl önce bir adamı vurmuşlardı. İki kişi, yine bu kadın yüzünden Hasan'ı da vurmak için üzerine hücum etmişler. Hasan çok kuvvetli olduğu için adamların ellerinden bıçaklarını almış ve onları bir güzel dövmüş. Bu dayaktan sonra adamlardan biri hastahanede ölmüş. Bu yüzden, Hasan az daha hapse giriyormuş.

Bana bir gün, omuzlarında oraklarla dönen iki kadın heyecan içinde:

— İşte, geliyor, diye dul kadını gösterdikleri zaman şaşırdım, kaldım. Çirkin bir kadındı. Geniş kalçalı, biçimsiz vücutlu idi. Gayet esmer bir teni ve çatık kaşları vardı. Fakat konuştuğu zaman, çok tatlı bir sesi vardı. Aynı zamanda, yeşil gözlerindeki kudret belki bu cazibesini teşkil ediyordu. Bu tehlikeli, dul hatun Hasan'la evlendikten bir hafta sonra, ikinci bir düğün daha oldu. Köylü dostlar, benim mutlak düğüne gitmemi istiyorlardı. Gittim. Hasan'ın karısının odasına kabul ettiler. Burası, halılarla döşeli, sedirleri muntazam bir odaydı. Dul kadın artık köy kıyafetini bırakmış, eski usul İstanbul kıyafetine girmişti. Dışarıda davul zurna çalınıyor, Ayşem türküsü söyleniyordu. Orada bir kahpe vardı. Kadınlar bana:

— Kahpe yalnız erkeklere göbek atar ama, senin yanına gelip çiftetelli oynayacak, dediler. Bu kadını nereden bulduklarını sorduğum zaman, Kırmızı Fener Sokağı'ndan getirdiklerini söylediler. Henüz Hükûmet yeter derecede kuvvetlenmemiş olduğu için Kırmızı Fener Sokağı'nı şehir dışına çıkarmamışlardı. Bu sebepten, Ankara'ya gittiğim zaman daima bu sokaktan geçer, kulübelerin önünde rastıklı, yanakları sunî benli, kırmızı şalvarlı genç kadınlar görürdüm. Bu sokağa ait bir olay hatırımda kalmış. Bir akşam, karşı tarafta oturan Didar'a gidiyordum. Akşamın geç olmasından dolayı iki zabit arkadaş beni oraya götürdü. Sokaktan geçerken, bir kadın ince sesi ile ağlaya yalvara yardım istiyordu. Etrafa göz gezdirdiğimiz zaman, kulübelerin birinin önünde ihtiyar bir kadının ellerini kaldırmış, ayakta, kulübeye zorla girmek isteyen aznavur[161] gibi bir adama mâni olmaya çalıştığını gördük. Arkadaşlarım, tabiî olarak, yardım etmek istiyorlar, ama beni de yalnız bırakamıyorlardı. Ben hemen atı durdurdum. Arkadaşlardan biri attan atlayarak koştu, herifi yakaladı:

— Kadını bırak, buradan defol git, dedi. Adam çekildi. Zabit de o ihtiyar kadına:

— Haydi ana, artık evine gir, korkma, dedi. Fakat, kadın ellerini açtı:

— Allah razı olsun, diye durmadan dua ediyordu.

İşte, düğünde oynayacak kadın, belki de bunlardan biriydi. Oturduğumuz odaya girdiği zaman, gözleri büyük bir hınç ve açlıkla doluydu:

— Gel otur da biraz ısın, dedim.

— Ben oynamaya geldim, dedi.

Ben de ayağa kalkıp:

— Gideceğim, dediğim zaman, fena hâlde gururuna dokundu, kapıyı yüzümüze kapayarak çıktı gitti. Oradaki kadınlar, âdeta ellerinden oyuncakları alınmış çocuklar gibi hayal kırıklığına uğradılar.

Çiftliğe dönerken, yalnız bizim köylerdeki değil, bütün dünyadaki kötülükleri düşünüyordum. Bu düğünden iki hafta sonra, Emine Kadın'ın bizim ahıra girip bir şeyler aradığını gördüm. Ne aradığını sorduğum zaman, Hasan'ı aradığını ve karısından haber getirdiğini söyledi. Anlaşılan, Hasan'la karısı bozuşmuş. İki akşamdır evine gitmiyormuş. Anlattığına göre, kıskançlık yüzünden karısını sabaha kadar dövmüş, kadını öldürmesine ramak kalmış. Karısı yataktan kalkamıyor, fakat mutlaka kocasını istiyormuş ve:

— Onun vurduğu yerde gül biter, kocamı isterim kocamı, diye bağırıyormuş. Halbuki, dayak yediği yerler gül rengi değil, simsiyahmış.

İşte, köyde tesadüf ettiğim aşk dramı budur. İki hafta sonra, karısını tekrar dövdükten sonra, Hasan dört gün dışarıda kalmış. Bu defa, kayınbabası gelerek karısının hasretten öldüğünü söylemiş. Fakat, Hasan ise, bir çavuşla fingirderken yakaladığı için dövdüğü karısı için:

— Artık sevmiyorum, çok çirkin, diyormuş. Bütün kadınlar, kadının tarafını tutuyorlardı.

Kasım ayında, küçük evimizde benim Cin çok fena hastalandı. Tek bağlı olduğum mahlûk o olduğu için bu, benim kalbimi kırdı. Bacakları tutulmuş, yerinden kımıldanamıyor, durmadan inliyordu. Getirttiğim baytar, mutlaka vurulması gerektiğini söyledi. İyi hatırlarım, onu vurmaya götürdükleri zaman, yere yüzükoyun yatmış, kulaklarımı tıkamış, bir çocuk gibi ağlamıştım.

Genç, ihtiyar bütün dostlar, Cin'in ölümünden üzgün göründüler ve beni taziye ettiler. Hepsi bana bir köpek vermek istiyordu. Ben kabul etmiyordum. Bir daha köpek beslememeye karar vermiştim. Şimdi, artık, boş vakitlerimde, Binbaşı Salih'ten aldığım Doru'ya binip dolaşıyordum. Doru ile anlaşmamız bir hafta kadar sürdü. Ondan sonra, bir kuzu gibi oldu. Onunla dostluğum Cin'in dostluğu kadar yürektendi. Bütün kalbimle ona bağlanmıştım. O aralık, İstanbul'dan gelen bir zabit, Doru'nun da bana tamamen bağlandığını ve benden başka kim üzerine binse, istemediğini söyledi.

Cin'in ölümünden sonra, bir hayli akşamlar büyük bir üzüntü içinde, onu arıyor, ata bile binmek istemiyordum. Bir gün bir nefer, kapıma gelerek Ethem tarafından bana bir köpek getirdi. Muhteşem ve kocaman bir mahlûktu. Korkunç ve büyük gözleri vardı. Yüzü bir üçgen şeklindeydi. Sırtı siyahtı, aşağıya doğru kahverengi ve bembeyaz bir göğsü vardı. Pençeleri beyazdı. Tam alnında beyaz bir nokta vardı. Gözleri etrafta dolaşıyordu. Ben:

— Buraya gel, Yoldaş, der demez, yaklaştı. Yoldaş, Makedonya'nın ev köpeklerindendi. Birdenbire Cin kadar ona ısınamadım. Ama, zaman geçtikçe, onun da bir çok insanların üstünde iyi tarafları olduğunu hissettim.

Yıllarca Yoldaş'la beraber yaşadık.

Evime geldikleri zaman, vaktiyle Cin ile oynaşan dostlar, Yoldaş'tan korkarlardı. Bilhassa Refik Bey, onu bağlamamı söylerdi. Hepsi güzelliğini takdir ediyor, fakat onu okşamaya cesaret

edemiyordu. Onu okşamaya cesaret eden tek kimse Hariciye Vekili Bekir Sami Bey'dir. Ama, o da az kalsın parçalanacaktı.

Dr. Adnan:

— Gece bu korkunç hayvanı yatağına alamazsın, dedi. Biz başka başka sedirlerde yatıyorduk. Fakat Yoldaş derhal yatağımın üstüne sıçrayarak muhteşem bir vaziyet aldı. Ondan sonra yıllarca ayaklarımın üstünde uyudu.

Ertesi sabah uyandığım zaman, Yoldaş yere oturmuş, yanı başımda ses çıkarmadan havlıyordu. Dr. Adnan yatağında oturdu ve güldü:

— Âdeta senin uyuduğunu hissediyor bu hayvan, dedi. Her sabah, hatta açık yerlerde yattığım zaman bile, ben uyurken hiç sesli havlamazdı.

Artık bundan sonra, Yoldaş'la bütün etrafı dolaşırdık. Sırtlar inip çıkarken, her ne zaman bir sürü görse, sevinçle havlamaya başlar hayvanlar da dağılırdı.

Yoldaş'ın geldiğinden on gün sonra, Hakkı Behiç Bey de bana bir köpek gönderdi. Bu, gayet zarif ve güzel, siyah bir tazıydı. Eğer, insanların bilhassa dişilerin tabiatı hayvanların içine girmişse, bu hayvanı da, erkek köpeklerin kalbini yakan bir kahpe diye düşünmek mümkündü. İnsana pençesini öyle bir uzatışı vardı ki, âdeta Fransız saraylarındaki inceliği hatırlatıyordu. Tabiatı da cazibesine uygundu. Sevdiği şeyleri çalmaktan hiçbir zaman çekinmezdi. Bir taraftan, Yoldaş açlıktan ölse bir şeye dokunmazken, öbür taraftan bu köpek canı ne isterse onu yapardı.

Bu mahlûk bütün hareketleriyle insanı cezbeder, hayatı olduğu gibi kabul ederdi. Âdeta Arnold'un "Her Şeyi Çalan Kadın" adlı karakterinin bir köpek örneğiydi.

Adını Sevda koydum. Yoldaş'ı herhangi bir kadının binde bir muvaffak olabileceği tarzda elde etmişti. Bunların aşk hikâyesini çok

yazmak isterdim. Çünkü, benim zavallı Yoldaşım'ın herhangi bir erkekten fazla bu aşktan eza[162] çektiğini anlıyordum.

Yoldaş bundan başka da köyde dolaşır, dişi köpeklere sataşırdı. Erkek köpekler onu görünce hemen bir ağızdan hırlamaya başlarlardı. Hatta ona saldırarak yaralarlardı. O da eve dönünce oturup yaralarını yalardı. Bir sene sonra, Kalaba Köyü'nde Yoldaş cinsinden köpek yavruları belirmeye başladı. Yoldaş'ın Kalaba haremlerine tecavüzü erkek köpekleri bir araya getirmişti. Bunlar, nihayet tehlikeli bir hücuma geçtiler.

Bir gün, Yoldaş'la dönerken, birdenbire Kalaba'nın altı çoban köpeği, saklanmış oldukları ağaçların arkasından çıkarak Yoldaş'a saldırdılar. Burada âdeta bir Rumeli ile Anadolu kavgası başladı. Yoldaş'ın gırtlağını ısırıp onu öldürmeye çalışan bir köpeği benim seyis nihayet vurmaya mecbur oldu. Yoldaş'ın göğsü parça parça ve kan içindeydi. Onu benim yatak odasına çıkardık. İki günlük hastalıktan sonra iyileşmeye başladı.

Köydeki aşklar geçici, fakat Sevda'ya olan aşkı daimiydi. Kimsenin Sevda'ya hırsızlık ettiği zamanlar hücumuna müsaade etmezdi. Sevda ise, Yoldaş'a hiç yüz vermez, ona karşı Kalaba'nın bir erkek köpeği ile mehtap gezintilerine çıkardı. Buna karşı Yoldaş bir şey yapamıyordu. Çünkü, Sevda derhal sevgilisini müdafaa ediyor, Yoldaş da ona karşı çok âciz kalıyordu.

Nihayet Sevda'yı çaldıkları zaman, Yoldaş, bir insan gibi tam altı ay yas tuttu. Garip olarak, herhangi bir kimse onun yanında Sevda'nın adını ansa, insanın yüreğini parçalayacak şekilde acı acı havlardı.

Aralık ayında, Kalaba'da çocuklar bir ishal hastalığına tutuldular. Büyüklerse, umumiyetle, zatürreeye tutuluyorlardı. O ay, esasen, Anadolu mücadelesinde acı olaylar birbirini takip ediyordu. Dr. Adnan, bu aralık, Meclis'e İkinci Başkan olarak seçilmişti ki, bu da iki cami arasında kalmış bir beynamaz mevkiinden başka bir şey değildi.

Çünkü, Mustafa Kemal Paşa ile muhalifleri arasında çok şiddetli bir mücadele olmaktaydı. Bütün kabine toplantılarında bulunmaya mecbur oluyor, bundan başka da Mustafa Kemal Paşa'nın çağırdığı hususî toplantılara gidiyordu. Bu günlerde, nadiren gece yarısından önce gelir, bazan da sabahın beşlerine kadar dışarıda kalırdı. Mustafa Kemal Paşa'nın anormal denilecek bir enerjisi olduğu için, sabahleyin uyurdu. Fakat, Dr. Adnan saat sekizde vazifeye gitmeye mecburdu. Bu vaziyet, sıhhatini çok tehlikeli bir hâle sokmuştu. Kalaba'nın hastaları da peşini bırakmazlardı. Sabahleyin evden çıktığı vakit ya da geceyarısına doğru döndüğü zaman, mutlaka onu Kalaba'nın hastaları beklerdi. Cuma günleri tek dinlenme günü olmakla beraber, saat sekizden önce kalkar, odayı ısıtır ve Kalaba'nın hastalarını kabul ederdi. Kadınlar, sofada birikir, erkekler de kapı önünde beklerlerdi.

Bir cuma günü, her zamandan daha kalabalık idi. Emine Hanım hastaların hepsini birer birer takdim etti ve kızları ellerinden tutup içeri getirdi. Hepsi ateşi yüksek olmakla beraber, dayanıklı insanlardı. Dr. Adnan onlara âdeta sihirli bir hoca gibi bakardı. Çocuklu kadınlar sedirin üzerine dizildiler. Onların muayenesi bittikten sonra, koridordaki kadınları Emine Hanım içeri aldı. Sedirde oturanlardan birisi dikkatimi çekti. Çünkü fevkalâde güzeldi ve aynı zamanda çok hasta görünüyordu. Hiç de köylü kadın bünyesi yoktu. Üçgen gibi ince bir yüzü, siyah kirpikleri arasında parlayan yeşil gözleri vardı. Yanında altı yaşlarında bir çocuğu bulunuyordu. Çocuk, kimseyi annesine dokundurmak istemediği için, Emine Hanım gelip onu tutmak zorunda kaldı. Ben de çocuğu oyalamaya çalışıyordum. Üstü başı partal içindeydi. Her hâlde çok yoksul olmalıydı. Dr. Adnan'ın sorduğu suallere kadınlar cevap vermeyi pek bilmedikleri için, bu işi de Emine Hanım yapıyordu.

O günlerde, her damla su bir buz hâlini almış ve Dr. Adnan da bu kadını böyle bir havada nasıl dışarı çıkardıklarını sormuştu. Doktor'un

vaziyetinden, kadının tehlikeli bir durumda olduğunu anladım. İçeriye giren ikinci kadın, Dr. Adnan'ın yanında yüzünü örtmeye çalışan ilk mahlûktu. Çünkü, kadınlar Dr. Adnan'a bir kardeş, bir baba gözüyle bakarlardı. Kadın, şişman, şalvarlı, eski biçim mor kadife ceketliydi. Yüzünün rengi ve görünüşünün kudretiyle ötekilerinden ayrılıyordu. Aynı zamanda çok da temizdi. Kim olduğunu sorduğum zaman, aile hikâyesini anlatmaya başladı. Halime adlı olan hasta kadın, Deli Mehmed'in karısıydı. Bu adam, anlaşılan şeytandan daha korkunç bir kimseydi. Bütün köy ondan korkardı.

Yirmi yıl önce, kendisinden yirmi yaş büyük bir kadınla evlenmişti. Yedi yıl sonra da on dört yaşında olan Halime'yi almıştı. Halbuki, Kalaba'da iki kadın almak o zamana kadar görülmemiş bir şeydi. Bu adam, bu kırmızı yanaklı şişman kadını da bir yıl önce almış. Önce birinci karısıyla ikinci karısı iyi geçiniyorlarmış. Fakat, üçüncüsü ailenin huzurunu kaçırmış. Bu üçüncü kadın Deli Mehmed'in hayatında en çok tesir yapmış bir mahlûktu. Birinci karısı öldükten sonra, Halime'yi evde bir hizmetçi gibi kullanmışlardı. Halime hasta olunca (belki içinden hâlâ bir zaaf duyan) Deli Mehmed onun Dr. Adnan'a gönderilmesinde ısrar etmişti.

Dr. Adnan ateşin yanında, uykusuz geçen bir geceden sonra, titreyerek oturuyor, kadınlar ona Orta Çağ'ın bir azizi gibi bakıyorlardı. Dr. Adnan'a göre Halime'nin hastalığı âdeta ümitsizdi.

Dr. Adnan'ın ısrarı üzerine, bundan sonra, ilâçların ve tedavinin adamakıllı yapılabilmesi için, Ankara'dan hastabakıcılar çağırtmak gerekiyordu. Fakat ben, öğlelerden sonra muntazaman köye gidiyor, hastalara bakıyordum. O gün, öğleden sonra köye gittiğim zaman, beni evin üst katındaki odaya çıkardılar. Oda son derece pisti ve sobasında da bir tek odun yoktu. Çocukları derhal odun toplamaya gönderdikten sonra, odayı kadınlarla birlikte temizledim. Halime'nin çocuğu Sırma odadan ayrılmıyor, durmadan ağlıyordu. Onun da elini

yüzünü yıkadıktan sonra, saçlarını taradım. Halime'nin arkasına lapa[163] koymak için soyunca, bütün ömrümde gördüğüm en güzel kadın vücuduyla karşılaştım. Bu lapa onun acısını biraz dindirdi. Kendi kendime Hollywood'dan birisi onu görse, derhal alıp götürürdü, diye düşündüm. Dudakları mosmordu. Çok metanet gösterdi. Fakat, bütün tedaviyi sessiz kabul eden Halime'ye bir kaşık çorba içiremedik. Derecesini aldıktan sonra, onu ve küçük kızını köyde orta yaşlı bir kadına bırakarak eve döndüm. Yaşaması hayli şüpheliydi. Oradayken sormuştum:

— Kuması ile Deli Mehmed nerede? Bu, Deli Mehmed'in evi mi?

Kadın, garip bir gülümseme ve gözlerinde yaşla, cevap vermişti:

— Kuması onu evden kovdu. Pis ve hırsız diye istemiyor. Burası Halime'nin ölen babasının kulübesidir. Kuması ona yemek veriyor. Bu yatağı da o verdi. Deli Mehmed'in elinden bir şey gelmiyor. Çünkü, karısı büyü yapmış.

Ondan sonraki köy ziyaretlerimde çok tehlikeli vakalara tesadüf etmedim. Analar, Doktor'un tavsiyesini yerine getiriyorlar, çocuklarına yalnız ılık su içiriyorlardı. Buna biraz hayret ettim. Çünkü şehirdekiler çocuklarına mutlaka bulama yediriyorlardı.

Halime iyileşti. Fakat ayakta yarı ölü gibi dolaşıyordu. Bu defa Emine Hanım da Halime'nin hırsızlık ettiğini, pis olduğunu ve köyün ondan şikâyet ettiğini söyledi. Her hâlde, Halime'ye arada yemek veren kocasının teveccühü hâsıl olmuştu. Kuma da bir kahpe olmasına rağmen köyün teveccühünü yavaş yavaş kazanıyordu. Anlaşılan, kadın, ezberden âyetler okuduğu için köyün gözüne hayli girmişti. İşte kahpelikten ve erkeklere göbek atmaktan sonra köye gelen bu kuma, köyün anlattığına nazaran, iyi bir kadındı.

Emine Kadın, aynı zamanda, bana Deli Mehmed'den haber getirmişti. Halime'yi eve alabilmesi için, kuması üzerine tesir yapmamı rica etmişti. Ben, bunu kendisinin niçin yapmadığını

sorduğum zaman, Emine Hanım böyle bir hareketin kumayı bütün bütün çileden çıkartacağını, bu işin benim tarafımdan yapılması Halime'yi kurtaracağını söyledi. Fakat ben, aile meselelerine karışmak istemiyordum. Kuma da beni gördüğü zaman, yüzünü örter ve uzaklaşırdı.

Son zamanlarda, Mustafa Kemal Paşa'nın da sıhhati iyi değildi. Evinde ona bakacak bir kadın olmadığı için Dr. Adnan endişeliydi. Nihayet, akrabasından bir kadının gelip ona baktığını memnuniyetle haber aldık. Ben, Ankara'nın öbür tarafına nadiren geçtiğim için, nerede oturduğunu bilmiyordum. Artık Karargâh'ta da pek az bulunuyordu. Mustafa Kemal Paşa'nın iki atlı bir arabası vardı. Fakat buna nadiren binerdi. Bir gün, onu arabasında Fikriye Hanım adındaki yeğeni ile gördüm. Çok güzel, mahzun yüzlü bir kadındı. Anlaşılan sıhhati de o kadar iyi değildi.

Bu ayın sonlarında, ordu epeyce heyecan içindeydi. Başıbozuk kuvvetleri dağıtmak istiyor, aynı zamanda Ali Fuad Paşa'nın aleyhinde hareket kuvvetleniyor, onun başıbozuklara yüz verdiği ileri sürülüyor ve Ali Fuad'ın Garp cephesinden uzaklaştırılması isteniyordu.

Bütün bunlara rağmen, Ali Fuad Paşa muntazam ordunun başlangıcını büyük bir gayretle hazırlamaktaydı. Miralay Arif Bey[164] hatıralarında, 6., 11., 23. ve 24. fırkaların Ali Fuad Paşa zamanında kurulduğunu yazar. İşte bundan dolayı, onu Garp cephesinden uzaklaştırmak o kadar kolay değildi. Yalnız, Moskova'ya mühim bir adam göndermek lüzumu hâsıl olunca, Garp cephesinden ayrıldı. Bu cephenin güney kısmı Miralay Refet Bey'e, batı kısmı da Miralay İsmet Bey'e verildi. Miralay Refet aynı zamanda Dahiliye Vekili olduğu için bu mevkii de vekâleten Dr. Adnan idare etmeye mecbur oldu.

Ali Fuad Paşa'nın babası İsmail Fazıl Paşa'yla çok dosttuk. Bana canlı bir tarih gibi gelirdi. Fakat Ali Fuad Paşa'yı tanımıyordum. Ali Fuad Paşa bu mevkii kabul ettikten bir hafta sonra, Moskova elçiliğine

beraberinde gidecek adamları seçme işini kendisine havale etmişlerdi. Bir gün bizim eve gelerek benimle uzun konuşmaya başladı.

Rus ihtilâlinin göründüğünden daha derin bir manâsı olduğunu, bizim bunu yalnız Rus ajanlarından dinlediğimizi veyahut da Marx'ın nazariyelerinden öğrendiğimizi söylüyordu. Bundan dolayı, emniyete değer, kafası olgun bir insanın Moskova'ya gönderilmesi gerektiğini söylüyordu.

Ali Fuad fevkalâde bir kumandandı. Başka meziyetleri de olduğu için, onun seçilmesini doğru buldum. Her hâlde, Şark ve Garp mefkûrelerinin hususiyetlerini anlamıştı. Ben, o günlerde, Karargâh'taki işlerim, hayvanlarla köylüler arasında kaldığım için dünya ile ilgim âdeta kesilmiş gibiydi.

Ali Fuad Paşa, benim kendileriyle birlikte Rusya'ya gitmemi teklif ve rica etti. Aynı zamanda, bana orada çok iyi bakılacağımı da söylüyordu. Bu teklifler üzerine iki gün düşünmek için müsaade istedim. İki gün sonra gidemeyeceğimi söyledim.

Miralay İsmet'in Karargâh'tan ayrılması herkesin üzerinde fena tesir yaptı. Bilhassa yemeklerde onu çok arıyorduk. Çünkü konuşması, tavır ve hareketiyle, hatta bilgisiyle akşam yemeklerine hayat veriyordu.

Bundan sonraki vaka, Dördüncü Fırka'dan Binbaşı Nâzım'ın gelişidir. Onun etrafında bir sürü kahramanlık macerası vardı. Her hâlde orijinal bir adamdı. Askerler içinde, askerliğin en çok aleyhinde olan oydu. Onu biraz başıbozuklara taraftar olduğundan dolayı tenkit ederlerdi. Topçu alayına mensuptu. Kendisinde yaşlı bir adam olgunluğu vardı. Aynı zamanda eski dünyanın işe yaramaz taraflarını da iyi biliyordu. Gelir gelmez, en dikkati çeken sima o oldu. Bilhassa, maceralarını anlattığı zaman, büyük bir ilgiyle dinleniyordu. Yeni bir Türkiye'nin, hatta dünyanın şekli için bir formül edinmişti. O da

şuydu: Evvelâ bütün zabitleri öldürmek, sonra da zabitleri öldürenleri öldürmek, nihayet Türkiye'yi mesut ve yeni bir hayata kavuşturmak.

Arkadaşlar arasında, söylediklerinin bir şaka olduğunu söyleyenler olduğu zaman:

— Vallahi değil, derdi. Ona göre, dünyayı altüst eden iktisadî faktörler değil, ordulardı. Halbuki kendisi ordunun en cesur ve muktedir fertlerinden biriydi. Çok zaman öğleden sonra Karargâh'ta çalışırken Nâzım'ın bir neferi, elinde bir tavşanla gelir, onu Nâzım'a vurmuş olduğunu söylerdi.

Yağmurlu günlerde, öğleden sonra, Binbaşı Salih'le bizim eve gelirlerdi. Orada atış yarışı yapardık. Oturduğumuz küçük evin karşısında, yüz metre kadar ötede küçük kayalıklar vardı. Kayanın üstüne kovanları dizer, balkondan onları vurmaya çalışırdık. Havalar iyi olduğu zamanlar, uzun at gezintilerine çıkardık. Bize, on, on iki kadar zabit de katılırdı. Bir sabah, Binbaşı Nâzım, büyük bir üzüntüyle:

— İki kaçak askeri vurmaya mecbur oldum. İçim yanıyor, dedi. Bir başka akşam da, ordudaki vaziyeti bana uzun uzun anlattı. Kendi fırkası kadar Anadolu'da dostluk ve arkadaşlığa dayanan bir fırka olmadığını, kendisinin askerlere ağabey muamelesi yaptığını söyledi. Hasta oldukları zaman, yataklarının başından ayrılmazmış. Tam bir eşitlik sağlamış olduğunu söyledikten sonra, bir gün çalıların arkasında iki askerin birbirine:

— Bize çok iyi bakıyorlar, mutlaka bunun arkasında bir şey var. Bize çok zor bir iş yükletecekler, dediklerini işitmiş.

Bundan sonra, Kemaleddin Sami'nin gelişi de mühim bir olay teşkil eder. Kendisi İngilizler tarafından Malta'ya sürülmüştü. Fakat, oradan nasılsa kurtularak İnebolu'ya vapurla gelmiş. Ankara'ya geleceği gün, kalabalık bir şekilde atlarımızla onu karşılamaya çıktık.

O günlerde, benim Doru çok vahşîleşmişti. Binbaşı Nâzım'ın büyük beyaz atıyla yarışa girmek, onu fazla heyecana düşürmüştü. Gezmeye çıktığımız zaman, köprünün öbür tarafındaki Sarıkışla'ya giden köprüyü geçinceye kadar zaptedebildim. Fakat geçer geçmez, dört nala kalktı. Ayağımın birindeki üzengi fırladı, çıktı. Ben de yere yuvarlandım. Anlaşılan uzakta, yerde bir kırmızı bez parçası görmüş, ona doğru koşmuştu. Ben kendimi tamamen kaybetmiştim. Gözümü açtığım zaman, kendimi yerde oturur buldum. Ağzımdan burnumdan kan boşanıyordu. Zabit arkadaşlar, iyi bir binici olmadan önce en az dört defa düşmek gerektiğini söylediler. Fakat ben, galiba, iyi bir binici olmadığım için, o bir defadan başka attan düşmedim. Bacağımın tutulmuş, gözümün biri kapanmış olmasına rağmen, iki değneğe dayanarak eve dönebildim. O akşam, hep beraber yemek yedik. Fakat ondan sonra, bir hafta yatakta kalmaya mecbur oldum.

Kaymakam Kemaleddin Sami, yemekten sonra, İstanbul'dan Mustafa Sagir adında Hindistan'dan gelme bir Hintlinin geldiğini söyledi. Mustafa Sagir, Ankara'da bir ay kaldıktan sonra, İngilizlerin hafiyesi olduğu anlaşıldı ve idam edildi. Ölmeden önce, son arzusu, bir Müslüman olarak Müslüman ordusuna hiyânetinin vatandaşlarına duyurulmaması oldu ve adı ilân olunmadı.

156. Müzikler.

157. Goethe'nin *Faust* eserinde şeytanın karşılığı.

158. Mérimée'nin aynı adlı romanından konusunu alan George Bizet'nin bestelediği dört perdelik opera.

159. Wolfram von Eschenbach'ın epik şiirinden konusunu alan Richard Wagner' in bestelediği üç perdelik opera.

160. Paralel.

161. İriyarı.

162. Acı.

163. Keten tohumu gibi maddelerin lapa kıvamında kaynatılması ile elde edilen, sıcak olarak tülbent içinde bedenin şiş yerine konulan ilaç; yakı.

164. Arif Bey (Mehmed Arif Bey, Miralay, Ayıcı): 1919'da Mustafa Kemal'le Samsun'a çıkanlardan biridir. İzmir Suikastı davasında yargılanarak idam edilmiştir.

7
Başıbozukların sonu ve yeni ordu

Aralık ayında, başıbozuk kuvvetlerin durumu daha da karıştı. Birçokları yeni orduya geçti; fakat Ethem'in etrafında hâlâ kuvvetli bir kısım bulunuyordu. Miralay Arif, Anadolu İhtilâli hakkındaki hatıralarında bundan epeyce bahseder. Yazdığına göre, Ethem'in üç bin kişilik kuvveti, ayrıca yüz makineli tüfeği ve dört topu varmış. Onların fikir vasıtası olan *Yeni Dünya*, Eskişehir'de durmadan ordu aleyhine yazılar yayınlıyordu. Onların merkezi Kütahya idi ve Ankara ile muhaberedeydiler. Askerleri ayda on beşten otuz liraya kadar aylık alırlardı. Yani resmî ordudakinden hemen hemen üç defa fazla. Bu sebepten resmî ordudaki askerlerin bir kısmı da o tarafa geçiyordu.

Bütün bunlar, Ethem başta oldukça, başıbozukların hakkından gelmenin güçlüğünü gösteriyordu. Ethem, Miralay İsmet'i tanımıyor, kendisinin doğrudan doğruya Ankara'daki Büyük Millet Meclisi'ne bağlı olduğunu söylüyordu. Ordu efradı ise buna nisbeten daha azdı ve Yunanlılar da bundan faydalanmaya hazırlanıyorlardı. Büyük Millet Meclisi'nde, başıbozuklarla anlaşmak temayülü vardı. Ethem'le konuşmak için bir delegasyon da göndermek istiyorlardı.

Bu aralık, Mustafa Kemal Paşa, durumu dikkatle gözden geçiriyor ve bizzat Eskişehir'e kadar gidip tetkikler yapıyordu. Miralay Refet, başıbozukların imhasına taraftardı. Kendisine Miralay İzzeddin (sonra Paşa) ve Miralay Arif de taraftardılar. Miralay Kâzım Köprülü bir delegasyon başında olmak üzere Ethem'le konuşmak için gönderildi. Bütün bu karışık durum esnasında İstanbul Hükûmeti de Ankara ile anlaşmak için teşebbüse geçti. Bu, Tevfik Paşa'nın ikinci kabinesi zamanında oldu. Bu kabinede vatanseverliklerinden hiç şüphe

edilmeyecek olan İzzet Paşa ve Salih Paşa gibi adamlar da vardı. Ferit Paşa kabinesinin düşmesi İstanbul'u gevşetmişti ve o zaman, Anadolu'ya zabitlerin geçmesi ve mühimmat gönderilmesi daha kolaylaşmıştı.

İstanbul'da Dahiliye Nazırı olan İzzet Paşa ile Bahriye Nazırı Salih Paşa Anadolu'ya gelmek istediler. Anlaşıldığına göre, meseleyi barış yoluyla hâlletmek istiyorlar ve İngilizlerin Yunanlıları Anadolu'dan çıkaracağını zannediyorlardı.

Bu paşalar, Bilecik'e birtakım tanınmış şahıslarla geldiler ve Mustafa Kemal Paşa oradan onları Ankara'ya kadar getirtti. Barış ihtimali büyük bir heyecan uyandırmıştı. Fakat, paşaların teklifleri kabule değer olmazsa, durum, tabiî, daha da güçleşecekti. İzzet Paşa'nın aralarında bulunması ayrıca bir mesele teşkil ediyordu. Kendisi 1897'de Abdülhamid zamanında Yunanlıları Domekos'tan çıkaran ordunun başındaydı. Bundan başka da, 1909'dan 1912'ye kadar Yemen'de dövüşmüş, çok cazip, itimada değer, ciddî bir adamdı.

Teklifleri kabule lâyık görülmedi. Çünkü, İstanbul' daki Padişah'a boyun eğilmesini, ondan sonra da İtilâf ordularıyla konuşulmasını tavsiye ediyordu. Zavallı İzzet Paşa, İngilizlerin önemli olmayan şahsiyetleri tarafından aldatılmıştı. Her hâlde, birçok İngiliz, Lloyd George'un İngiltere'ye Doğu'da kaybettirdiği itibarı yeniden iade ettirmek istiyorlardı. Buna karşılık, L. George, Yakın Doğu'da Türk hâkimiyetine son verip onların yerine Yunan İmparatorluğu'nu kurmak istiyordu.

Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları, bunu derhal sezdiler ve aynı zamanda, bu adamların Ankara'ya gelmelerinin bütün memleket için zararlı olacağını hissettiler. Ankara'ya geldikleri akşam, ben Karargâh'taydım. Kaymakamlığa yükselmiş olan Nâzım Bey'le Salih Bey, Yemen'de İzzet Paşa'nın yanında bulunmuşlardı. Hepsi İzzet Paşa'nın şahsî dostu olmakla beraber, hareketinin bir tehlike teşkil

edeceğini de biliyorlardı. Ben ne zaman geleceklerini sorunca, yemekten sonra geleceklerini ve bunun Anadolu Ajansı ile ilân edilmesi gerektiğini söylediler. Bu ilânın esaslarını Mustafa Kemal Paşa büyük bir ustalıkla hazırlamıştı. Burada, İzzet Paşa katî teminat vermezse, teklifinin kabulünün bir tehlike teşkil edeceğini söylüyordu. Çünkü, mukavemet kuvveti zayıflayacak ve Millî Mücadele'deki simalar arasındaki anlaşmazlık ciddî bir şekil alacaktı. Halbuki, İzzet Paşa'nın Anadolu'ya Millî Mücadele için geldikleri yazılmış olsa, tabiî, iş bambaşka olacaktı. İşte, Mustafa Kemal Paşa, bu son tez üzerine ilânın esaslarını hazırlamıştı. Gerçi, bu ilân çok sürmezse de, her hâlde zaman kazandıracak, biz de Padişah'ın oyuncakları olmaktan kurtulacaktık. İzzet Paşa ile arkadaşlarının Ankara'ya misafir geldikleri kabul ediliyordu ve Dr. Adnan tarafından kendileri için Ankara'nın en rahat ve büyük evi hazırlanıyordu.

Fakat, İzzet Paşa'nın Ankara'nın söyleyeceklerine memnun olup olmayacağı belli değildi. Onun ne kadar titiz ve haysiyet sahibi bir adam olduğunu bildiğim için, kendisine haber verilmeden böyle bir vaziyet almanın onu üzeceğini sanıyordum. Her hâlde, İstanbul Hükûmeti ile anlaşmış olduktan sonra, Ankara'ya böyle bir teşebbüsle gelmesi bir "yanlış adım" idi. Mustafa Kemal Paşa başka türlü düşünüyordu. Ona göre, umumun nefretini uyandırmış olan İstanbul Hükûmeti ve Padişah'ı böyle adamakıllı bir kabine kurarlarsa itibarlarını yükseltmiş olurlardı.

Ertesi gün İzzet Paşa, misyonu ile birlikte vadideki küçük evimde beni ziyarete geldi. Bilhassa iki defa sadrazamlık etmiş ve daima bir nezaret işgal etmiş olan çok uzun boylu ve son derece itina ile giyinmiş olan bu adamın benim dar merdivenlerimden çıkarken çok müteessir olduğunu biliyorum. İzzet Paşa ve diğerleri sükûn ve vekarla benim küçük odamın alçak kapısından girerken, iki kat olduktan sonra içlerinde bana karşı uyanan merhameti:

— Zavallı Hanımefendi, ah zavallı Hanımefendi, diye izhar ettiler.[165] Seslerindeki bu acıma bana biraz fena geldi, çünkü, benim Anadolu'ya gelişim ve bu harekete katılışım, mukaddes bir gaye için ateşte yanmaya razı olanların zihniyetine uyuyordu. Benim için, içinde bulunduğumuz tehlikeler ve çektiğimiz zahmetler acınacak değil, şeref verecek bir vaziyetti. Fakat samimiyetlerine inandığım için hislerimi belli etmeden:

— Lütfen bana acımayınız, bu hayatı kendim seçtim, dedim.

İstanbul'dan bana bisküviler, çikolatalar, kolonyalar ve beyabana[166] çekilmiş olan medenî bir kadına verilecek şeyler getirmişlerdi.

İzzet Paşa'nın o samimî yüzüne bakarken içimden, bize katılmasını bütün kalbimle diliyordum. Onun kuvveti, huzuru ve halk arasında uyandırdığı güven, yüksek ahlâkı her hâlde bize kuvvet verecekti. Fakat, politikadan hiç bahsetmedik. Yalnız konuşurken, bu ümit ve arzumun beyhude olduğunu anladım.

Bir iki gün sonra, Ankara Kabinesi onları ziyaret ederek Millî Hareket'e katılmalarını ısrarla rica etti. Onlarsa, Anadolu'nun durumuna hürmet etmekle beraber, İstanbul'a döneceklerini ve orada daha faydalı olacaklarını söylemişlerdi.

Kaymakam Nâzım, eski şefi olan İzzet Paşa'ya en güzel atlarını vermişti. Kaymakam Salih Bey'le Hamdullah Suphi Bey de ziyaretlerine gitmişti. Ben de birkaç defa onları ziyaret ettim. İzzet Paşa da beni küçük evimde görmeye gelirdi. Fakat politikadan konuşmaktan çekinir, yalnız atlardan filân bahsederdik. Bütün hareketlerinde serbest olmakla beraber, Ankara'dan çıkmasına müsaade edilmiyordu. Hissettiğime göre, kendi arzusuyla bize belki katılabilecek olan İzzet Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın beyanatından sonra, bunu zorla yapmış gibi görüneceğini sanırlar diye çekineceğinden emindim. Miralay İsmet Bey de İzzet Paşa, Anadolu Harekâtı'na katılırsa, halk tarafından çok iyi karşılanacağını

söylüyordu. Fakat böyle bir şey olmadı. Çok geçmeden, İzzet Paşa'nın misyonunun tesiri görülmeye başladı. En önce Ethem Büyük Millet Meclisi'ne karşı harekete geçti, Kütahya'da nizamî[167] ordunun bir kısmının silâhlarını alarak askerleri evlerine gönderdikten sonra 29 Aralık'ta Büyük Millet Meclisi'ne bir ültimatom gönderdi. Memleketin artık savaştan yorulmuş olduğunu, İzzet Paşa misyonunun İstanbul'a giderek bir barış teklif etmesini ve kendisinin bunu bütün millet ve askerler adına söylediğini ifade ediyordu.

Ocak ayının ilk günlerinde nizamî kuvvetler Gedos'ta[168] toplanarak, Ethem'in kuvvetlerine karşı geçtiler. Bu, belki en tehlikeli bir durum doğurmuştu. Yunan ordusu Bursa cephesine yürümüş, bizim kuvvetler de birbirleri aleyhine harekete geçmişlerdi. Bu kış günlerinin ortasında Miralay Refet, Ethem kuvvetleri üzerine yürüyerek onu çekilmeye mecbur etti. Buna sebep, bir yandan Ethem'in Yunanlılara silâh verdiğini görmüş olmalarından ileri geldiği için etrafı onu terk ederek bu tarafa geçiyorlardı. Ocak ayının başlarında, Kaymakam Nâzım bizden ayrıldı. Yunan ordusu artık harekete geçmiş ve bizim nizamî ordu da vaziyet almıştı.

Miralay Arif, bu Yunan hücumundan Anadolu ihtilâli hakkında yazdığı eserinde bahseder: Yunanlıların Eskişehir'i kolaylıkla ele geçirip Anadolu hatlarını işgal edecekleri ve bizim askerlerimizin Ethem'in süvarileri tarafından çevrileceği söyleniyordu. Her hâlde, Yunanlıların planı buydu. Yunan ordusunun üç fırkası Bursa'ya hücum ederken, Pazarcık'ın batısında Türk ordusunun öncüleri ile 6 Ocak'ta karşılaştılar. Ordumuzun büyük kısmı, bu aralık, Derbent ile Gedos arasında bulunuyordu.

İnönü[169] kuvvetli bir mevki idi. Bu, Eskişehir'i müdafaa edebilirdi. Yunanlılar Pazarcık'a otuz kilometre uzaktaydılar. Diğer taraftan, Türk ordusu İnönü mevkiine seksen kilometre katederek yetişebildi. Kaymakam Nâzım'ın Dördüncü Fırkası İnönü mevkiine en önce gitti.

On birinci Fırka, 7 Ocak'ta orada kavgaya başladı. 24 saatte 70 km. yürüyerek 8 Ocak'ta İnönü'ye vardılar.

İşte Miralay Arif'in yazısının hülâsası budur. Sırtlarda süngü harbi devam ediyordu. Yunan harekâtını ilk defa kıran kuvvet Nâzım Bey'le Arif Bey'in kuvvetleri olduğu için, o sırtlara o isimleri verdiler. 11 Ocak'ta İnönü Savaşı'nı Türkler kazanmıştı. Yunan ordusu ilk defa kuvvetli bir mukavemetle karşılaşmış ve yenilmişti.

İnönü'deki ilk savaş, nizamî ordunun birinci galibiyetiydi. Miralay İsmet bunun başında bulunuyordu. O ve Miralay Refet Bey, bundan sonra Paşa oldular.

Ankara'daki sevinç sonsuzdu. İzzet Paşa da, ilk defa Karargâh'a gelerek bu umumî sevince katıldı.

Ankara'daki Hilâl-i Ahmer, beni, birtakım hediyelerle askerlere gönderdi. Ben de Fatiş ile Yoldaş'ı yanıma alarak Karagâh'tan bazı zabit arkadaşlarla birlikte cepheye gittim. Orada küçük bir otel vardı ki bir Çek kadını tarafından işletiliyordu. Madam Tadia adını taşıyan bu kadın gösterdiği muhabbetten dolayı Mama Tadia diye anılıyordu. Ben yine bir sıtma geçirdiğim için, yaylı bir karyolada yatmak hayalleri içindeydim. Fatiş'e o gece yaylı bir karyolada yatacağımı söylediğim zaman:

— O da ne demektir, diye sordu. Ben de yorgun bir sırt için bunun âdeta bir lokum olduğunu söyledim. Güldü.

Şimendiferin durumu dokuz ay öncekinden çok başkaydı. Artık başıbozuklar pencerelerden ateş etmiyor, bağıra bağıra şarkı söylemiyorlardı. Her şey bir disiplin altına girmişti. Eski zamanlarda, önde başıbozuklar görünürdü. Şimdiyse makineli tüfekleriyle, mahmuzlarını şıkırdatarak muntazam ordu fertleriyle karşı karşıyaydım.

Şimdi Binbaşı olan Tevfik Bey,[170] bizi kabul ederek Madam Tadia'nın oteline götürdü. Zabit arkadaşlar Karargâh'a misafir oldular.

Yatak odamıza çekildiğimiz zaman hatırladığım şey, Fatiş'in duvarda İsa'nın resmine şaşkın şaşkın bakmasıydı. Yoldaş'ı duvardaki aynaya hücum etmekten zor alıkoyabildik. Çünkü ömründe ilk defa ayna görüyordu. Ben Yoldaş'ı, Fatiş'in yanına bırakarak Hilâl-i Ahmer Hastahanesi'ne gittim. Doktorla ertesi gün yapılacak işleri konuştuk.

Önü ve arkası düğmeli, geniş eteklikli, kurşunî bir kostüm giydim. Belimde bir kemer, başımda da büyük siyah bir başörtü vardı.

Madam Tadia'nın yemek odasında üç masa vardı. Bir tanesi çiçeklerle süslenmişti. Binbaşı Tevfik ile Binbaşı Şemseddin ve Salih beyler için. Köşede, bize küçük bir masa hazırlamışlardı.

Biz sofraya oturur oturmaz, kapı açıldı. İçeriye Kafkasyalı bir grup girdi. Çok parlak kostümleri vardı. Kurşunları göğüslerinde, geniş omuzlu, ince bellerinden hançerler sarkan, uzun, siyah çizmeli bir gruptu. İnsan, onların hemen dans etmeye başlayacaklarını bekliyordu. Fakat, onlar dönüp insana bakmıyorlardı bile. Evet, bu fevkalâde yapılı adamlar Osmanlılara çok güzel insanlar vermişlerdi. Nihayet, onlardan sonra, içeriye siyahlar giyinmiş, iki diplomat kıyafetli adam girdi. Bunlardan biri Bekir Sami Bey'di. Onu Moskova'ya Rus-Türk dostluğunu imza etmek için göndermiştik. Selâm verip geçerken, onun yazılarını yazmak için kırık yazı makinesinde nasıl çalıştığımı, sırtımın nasıl tutulduğunu hatırladım.

Kaymakam Tevfik kulağıma eğilerek:

— Yanındaki Gürcü elçisi bir Menşeviktir.[171] Bolşeviklerin elçisi yoldaş Midvani'nin kardeşidir. Fakat birbirleriyle kedi köpek gibi kavgalıdırlar. Sovyetler herhangi an Gürcistan'ı istilâ edebilirler. Bekir Sami Bey onlara yolda rastlamış ve beraber gelmişler. Öteki, ince belli, gümüş hançerliler Gürcistan elçiliğinin kâtipleridirler. Aralarındaki şu yakışıklı adam da bir Gürcistan prensidir, dedi.

Etraftakiler hep Fransızca konuşuyorlardı. Bir Anadolu otelinde bu bize biraz tuhaf geldi. Fakat biraz sonra onları unuttuk. Kaymakam

Tevfik yeni almış olduğu bir parabellumu çıkararak masanın üzerine koydu. Ben daima parabellum kullandığım için, fikrimi sormak istiyordu. Kurşunları boşaltarak tabancayı ışığa kaldırdım, baktım. Kaldırırken Menşevik Midvani ile göz göze geldik. O, Bekir Sami Bey'e dönerek sordu:

— *Est-ce que cette dame est Bolshevik?* (Bu hanım Bolşevik mi?)

Bolşevik kelimesini büyük bir nefretle söylüyordu. Hemen hepsinin kaşları çatıldı. Gümüş hançerliler gözlerini bana çevirdiler. Bekir Sami Bey de onlara Rusça bir şeyler anlattı. Ben bu diplomatlar sofrasına hiç bakmıyordum. Fakat Kaymakam Tevfik gülüp duruyordu.

Madam Tadia'nın odasındaki yatak karyola yaylı değildi, fakat şilte kuştüyü olduğu için gayet rahattı. Yoldaş ayakucuma tırmandığı zaman bu yumuşak şilte hiç hoşuna gitmedi, hırlamaya başladı. Fatiş de gülerek:

— Bu yatak beni gıdıklıyor, dedi.

Ertesi sabah askerî mızıka ile uyandım. Pencereden baktığım zaman, bir alay geçiyordu. Önlerinde bayrak tutan kudretli bir asker vardı. Askerlerin kıyafetleri partal olmakla beraber, gayet vakur görünüyorlardı. Ne garipti, âdeta bir perde eski başıbozukların üstünden kalkmış, aynı sahnede birdenbire muntazam bir Türk ordusu meydana çıkmıştı.

O sabahı Hilâl-i Ahmer Hastahanesi'nde dolaşmakla geçirdim. Yaralıların çoğu Kaymakam Nâzım'ın fırkasındandı. Çok memnun oldular. Hepsi Nâzım'a şiddetle tutkundu. Hepsi ondan muhabbetle bahsediyordu. Kendisi, Konya'da bir sanatoryumda yatıyordu. Öğle yemeğini İsmet Paşa'nın karargâhında yedik. Yanındaki askerlerin hepsi eski Türkiye'nin mümessilleriydiler. O kadar tavırları Osmanlı terbiyesini ifade ediyordu ki, büyükannem sağ olsaydı, onlarda bir kusur bulamazdı. Akşamüstü otele döndüğüm zaman, Bekir Sami Bey beni görmeye geldi, yeni Rusya hakkındaki fikrini sordum. Tamamen

hayal kırıklığına uğramıştı. Halbuki, gitmeden önce, Şark mefkûresinin kuvvetli taraftarlarındandı. Dönüşünde yeni Rus rejiminin dünyanın en kötü zulmünü ifade ettiğine inanıyordu. Bolşeviklerin samimiyetine inanmıyordu. Onlara inanmış olan birtakım yeni hükûmetler Çarlık zamanından daha kötü muamele ile karşılaşmışlardı. Rusya'nın küçük bir azınlık tarafından idare edildiğini ve kendisine İttihat ve Terakki'yi hatırlattığını söyledi. Artık Garp mefkûresine dönmemiz ve Garplılaşmamız gerektiğini söylüyordu.

Ankara'ya döndüğüm zaman, İstasyon'da Dr. Adnan bana İtilâf Kuvvetleri'nin Londra'da toplanacak olan bir konferansa Ankara Hükûmeti'ni de davet ettiklerini söyledi. Anlaşıldığına göre, Sevr Antlaşması'nın sert hükümlerini değiştireceklerdi. Ankara Hükûmeti ise, Londra Konferansı'na delege gönderip göndermemekte tereddüt ediyordu. Müfritler,[172] bunun bizi zaafa düşüreceğini ileri sürüyorlar, mutedillerse[173] gönderilmesini istiyorlardı. Aynı zamanda, hazırlıklarımıza da devam etmemiz gerektiğine inanıyorlardı. Şayet, bu davet samimî ise ve kan dökülmesine mâni olmak isteniyorsa, bizim için iyi bir şey olacaktı. Eğer, bir hileden ibaretse, Yunan ordusu taarruza geçecek ve Batılılar da Yunanlıların tarafını tutacaklardı.

Londra'ya gönderilen (Şubat 1921) delegasyonun başında Bekir Sami Bey, İstanbul heyetinin başında da Tevfik Paşa bulunuyordu. Tevfik Paşa, Ankara delegesini meşru olarak kabul etmişti. Lloyd George'un Hükûmeti İzmir için bir muhtariyet[174] ve Türk-Yunan savaşında da tarafsızlık teklif etmişti. Bütün bunları Ankara Hükûmeti önce tetkik edecekti. Eğer Büyük Millet Meclisi bunun lehinde bulunursa, ağustos ve eylülde tekrar bir Türk delegasyonu isteyeceklerdi.

Bunun bir hileden ibaret olduğu çok çabuk meydana çıktı. Çünkü, Türk delegasyonu Londra'dan dönerken, Yunanlılar büyük bir taarruza geçtiler.

Yunanlılar, Afyon'dan hücuma başlayarak, büyük bir kuvvet getirdiler. Fakat 31 Mart 1921'de yeni Türk ordusu tarafından bozguna uğratıldılar. Buna İkinci İnönü Harbi adı verilir.

Bütün vasıtasızlığa, yorgunluğa ve barış aşkına rağmen Anadolu Hükûmeti'ne milletin büyük bir kısmı taraftardı ve Yunanlıları Türk topraklarından atmak istiyordu. Yine Miralay Arif'in yazılarından bir kısmının mealini[175] alıyorum:

"Bütün silâhlar ve cephane Erzurum, Diyarbakır, Sivas'tan develer ve öküz arabalarıyla, yolları olmayan beyabanlardan geçirilerek, en kötü hava şartları altında getirilmiştir. Silâhları tamir edecek yerler yapılmıştır. Erkekler yaya olarak gelmişlerdir. Kadınlar, daha zor bir durumdaydılar. Çünkü, öküz arabaları kırılıp çamurlara saplandığı zamanlar, onlar cephaneleri sırtlarında taşırlardı. Aynı zamanda, yine kadınlar ekiyor, biçiyor ve savaşan erkekleri besleyen mahsulü onlar yetiştiriyorlardı."

Yalnız geri hizmetlerinde değil, bizzat savaşta dövüşmüş kadınlar olduğunu da söylemeyi vazife sayarım. Bir tanesi Osmaniye'de Raziyeler Köyü'nden Rahime adlı bir kadındı. Bu kadın, Kilikya'da Miralay Arif'in 11. Fırkası'nda bizzat dövüşmüştü. 1920'de gönüllü olarak başıbozuklara katılmıştı. 1920 Şubatı'nda Hasanbeyli tüneline hücum edenler arasındaydı. Bunlar, Fransızlardan seksen tüfek, iki makineli tüfek almışlardı. Harpte ölen iki kişiyi de bu kadın sırtında getirmişti. Çevikliğinden dolayı ona ordu Tayyar adını vermişti. 1920 Haziranı'nda Osmaniye'de, Fransız istihkâmlarına hücuma o önderlik etmiş ve bu karargâhın önünde vurularak ölmüştü.

Kuzey cephesinde bulunan Refet Paşa, İkinci İnönü Savaşı'ndan sonra Batı cephesinde İsmet Paşa'ya iltihak etmişti. Refet Paşa daima birleşmeye taraftar, hiçbir şahsî ihtirası olmayan bir adamdı. Bundan sonra, Millî Müdafaa Vekili oldu. Ordu şimdi gruplara ayrılmıştı. Her grup üç fırkalıydı ve İsmet Paşa da hepsinin başında kumandandı.

Türk ordusunun bu çetin savaş günlerinde, köylerde çok yardıma ihtiyacı vardı. Bu yardımı da sade Ankara'da bulunan Hilâl-i Ahmer'den görebiliyordu. Bunu Ankara kadınları hazırlamışlardı. Ankara kadınları beni bu işin başına geçirmek istedilerse de, ben sade bir aza olmakla yetindim. Çünkü hâlâ sıtma nöbetleri geçirmekteydim.

Bu aralık, İstanbul ile Ankara kadınları arasındaki farkı da görüyordum. Ankara'daki İstanbul kadınları, umumiyetle, memur ya da mebus karısı idiler, iyi tahsil görmüş, modern ve her işe atılmaya hazır kimselerdi. Ankara kadınları İstanbullulardan uzak duruyorlardı. Anadolu kadınlarının çekingenliği belki tahsilleri olmadığından ileri geliyordu. İstanbul kadınları ise, şuuraltı bir yükseklik duygusu taşıyorlardı. Bunlardan bir tanesi bir istisnaydı. Kendisi Cemal Bey adında bir adamın karısıymış. Güzel, alçakgönüllü bir kadındı, herkesin yardımına koşardı. Kendisi duldu. Ankara'da yerleşmişti. Bütün Ankara kadınlarının sevdiği diğer bir kadın da Miralay Nuri Bey'in karısıydı. O, Hilâl-i Ahmer'in başındaydı. Ankara Hilâl-i Ahmer kadınlar kısmının iki Anadolulu kadın tarafından idare edilmesini teklif ettim. Bir tanesi belediye başkanının karısıydı. Belki kocasından daha iyi bir belediye reisi olabilirdi. Zehra Hanım adını taşıyan öteki de gençliğinde İstanbul'da evlenmiş, bütün İmparatorluk'u dolaşmış, iyi Arapça ve Farsça bilir bir kadındı. Çok samimî, dindar, eski zamanın fena âdetlerine muhalif olmakla beraber, anî değişmeleri de pek sevmezdi. Kudretle, vuzuhla[176] ve vekarla[177] konuşurdu. Hilâl-i Ahmer'in bu kadınlar şubesi Kız Muallim Mektebi'nde faaliyette bulunuyordu.

Mektebin başında çok becerikli ve cazip bir kadın vardı. Fakat, iki defa toplanıldıktan sonra iş karıştı. Sabah erkenden bir İstanbullu kadın bana gelerek bütün Ankara kadınlarının toplantıyı terk

ettiklerini ve İstanbul kadınlarıyla çalışmak istemediklerini söyledi. Sebebini sorduğum zaman, şöyle anlattı:

Toplantı yapmayı ve buna Ankara kadınlarını gazetelere ilân vererek davet etmeyi düşünmüşler. Ankara kadınlarıysa, okumak bilmedikleri için bir bekçi vasıtasıyla her eve haber vermeyi teklif etmişler. Anlaşılan İstanbul kadınlarından biri, gazete okuyamayacak derecede olanları aralarında istemediklerini söyleyince, hepsi birden toplantıyı terk etmişler. Benim bu işi yoluna koymamı istiyorlardı. İki tarafın da görüşlerindeki makul tarafları takdir etmekle beraber, Ankaralıların teklifini daha uygun buldum.

Mektebin müdürü ile konuştuktan sonra, dört Ankaralı kadını davet ederek bu meseleyi açtım. Onlara münevverliğin[178] sırf okumakla elde edilmediğini anlatmaya çalıştım. Kadınlığa karşı vazifelerinden bahsettim. Kadınlar arasında ayrılıklara erkeklerin güleceğini söyledikten sonra, nihayet, lâfı vatanseverlik meselesine getirdim. Bundan sonra birlikte çalışmayı kabul ettiler. On iki icra komite azasının altısı İstanbullu, altısı da Ankaralı olacaktı. Namzetlerin[179] isimlerini tesbit ettiğimiz zaman altı İstanbullulardan birine itiraz ettiler. O da son toplantının dağılmasına sebep olan kadındı. Fakat, ona da oylarını vereceklerini söylediler. Nihayet, beni ısrarla reis seçerek Zehra Hanım'ı da ikinci başkan yaptılar.

Tabiî, bu teşekkülün paraya ihtiyacı vardı. Bunun için benim hayırsever kadınlara mektup yazmamı istediler. Mısırlı Prenses İffet Hasan büyücek bir para yolladı. Ankara kadınları para meselesinde çok sıkı oldukları için yüz liradan çok toplanamayacağını sanıyorlardı. Hazırlık çarçabuk yapıldı, cuma günü toplanılacaktı. Ben de bir gün sonra ameliyat olacaktım. Bu toplantı önümüzdeki cuma günü olacak ve ben de ertesi sabah Dîdâr'ın evinde ameliyat edilecektim.

Ankara'nın en büyük salonu Erkek Muallim Mektebi'nde olduğu için, orada toplanacaktık. O akşam, Kız Muallim Mektebi'ne giderek

müdire ile konuşurken beni bir hanımın görmek istediğini haber verdiler. Pencerenin ışığı altında, güzel ve ince yüzlü bir kadınla karşılaştım. Ellerini uzatarak bana geldi. Bunun, bir defa Mustafa Kemal Paşa'nın arabasında gördüğüm yeğeni Fikriye Hanım olduğunu anladım. Bu güzel kadın her türlü yardıma hazırdı. Çok tatlı ve mahzun bir sesi vardı. Epeyce konuştuk. Her hâlde Mustafa Kemal Paşa'ya çok derin bir suretle bağlıydı. Onun kadın dostlarından çekiniyordu. Bu kadın, Mustafa Kemal Paşa'nın evini gayet iyi idare ediyor ve hemen herkesin saygısını kazanıyordu. Kendisini almak isteyen birçok, adamakıllı erkek olmasına rağmen, kabul etmiyordu. İnanıyorum ki, Mustafa Kemal Paşa'nın anası müstesna, kendisine mevkii için değil, sırf şahsı için bağlı tek kadın bu idi. Ne var ki, kendisini nikâhla aldıracak kadar becerikli değildi. Bununla beraber bir gün alacağına inanıyordu. Ömründe tek bağlandığı erkek Mustafa Kemal Paşa idi. Onu kaybederse insan hissediyordu ki, hayatını da kaybedecekti. Gözlerinin ve ağzının garip cazibesi hâlâ hayalimdedir.

Nihayet toplantı oldu. Ön sırayı İstanbul kadınları işgal ediyorlardı. Hepsi iyi giyinmiş, bir kısmı genç ve çok güzeldi. Bunlar İstanbul'da nutuk vermiş olduğum kadınlardan başkaları değillerdi. Onların arkasında Ankara kadınları, en arkalarda da bana büyük bir heyecan veren köylü kadınlar vardı. Ömrümde hiçbir dinleyici bu kadınların vermiş olduğu şeref ve gururu bana hissettirmemiştir.

Ne kadar sade konuşmak mümkünse, Türkiye'nin durumunu o kadar açık olarak anlatmaya çalıştım. Aynı zamanda bir savaş kazanmak için sırf cesaretin yetmediğini de söyledim. En çok, barış içinde memlekette yaşamanın lüzumundan bahsettim. Onlara bizim bir ölüm-kalım savaşı geçirdiğimizi anlattım. Şayet Yunanlılar Türkiye'yi işgal ederlerse, bütün Anadolu Türklerinin ortadan kalkacağını söyledim. Yunanlıların girmiş olduğu yerde hiçbir Türk'ün yaşayamayacağını anlamalarını istiyordum. Zaten onlar da, çoğunun

erkeği cepheden geldiği için, neticenin ne olacağını tahmin edebiliyorlardı.

Ben epeyce uzun konuştuktan sonra, basma entarili bir kadın yanıma geldi. Anlaşılan gözleri pek göremiyordu:

— Nerede? Nerede, diye sordu. Ben yanına gidince, kollarını boynuma doladı. Kalbinin attığını duydum.

— Senin ne dediğini anladığımı söylemek istiyorum. Benim Darülmuallimat'ta bir kızım var. O da hizmet edecek, sulh yapacaktır. Ben fukara bir çamaşırcı kadınım. Ona bu tahsili verebilmek için her gün çalışıyorum. O da bir gün hoca olacak. Senin konuştuğun gibi konuşacak, dedi.

İşte, Türkiye'nin geleceğini kuracak bir kadın vatandaş! Nihayet dedi ki:

— Benim oğlum Çanakkale'de öldü. Ağlamıyorum. İşimi bırakmıyorum. Çünkü kızıma tahsil veremem. Fakat, hep yeni harplerden bahsediyorsun. Çanakkale'de ölenleri hiç söylemedin.

Göğsünden bir lira çıkararak:

— Hilâl-i Ahmer'in yaralılarına, diye uzattı. Karşı karşıyaydık. Birbirimizin gözünün içine bakıyorduk. İkimizin de gözyaşları kalbimize akıyordu. O ana kadar Türkiye'nin geleceğine bu kadar kuvvetle iman ettiğimi hatırlamıyorum. Böyle bir unsur mevcut oldukça, memleketimiz için her türlü cefa ve fedakârlık azdır bile. Boynuna sarıldım. İki yanaklarından öptüm ve gözlerimden yaşlar boşandı.

Geri dönerken Zehra Hanım yanıma geldi ve dedi ki:

— İnanılmayacak şey. Ankara kadınları bin lira verdiler.

Hakikat inanılmayacak şeydi. Çünkü, bütün Ankara'da Hilâl-i Ahmer'e erkekler tarafından verilen para bin liradan ibaretti.

Kırk sekiz saat sonra, öbür dünyanın hudutlarına yaklaşmış gibiydim. Ameliyat yapılmıştı. Etrafımda birtakım doktorlar vardı.

Ateşim o kadar yüksekti ki, bu sıtmadan ileri gelmiyorsa, ölmem muhakkaktı. İçimde büyük bir rahatlık vardı. Orada olup bitenleri seziyordum. O güne kadar, ne zaman hasta olursam olayım, bir şeytan gururuyla ben istemesem ölmem mümkün değildir gibi düşünürdüm. Fakat, o gün, artık hiç iradem kalmamıştı. Kendimi muazzam ve aydınlık bir boşluk içinde görüyordum. Kendimi her kaybedişte, üzerime birinin eğildiğini hissediyordum. Sıtmanın en kötü nöbetlerinden birine tutulmuştum. İğne yapıyorlardı. Ümitlerini tamamen kaybetmiş değillerdi. Zaman nasıl geçti, bilemiyorum. Didar ayaklarının ucuna basa basa odada dolaşıyordu. Dr. Adnan ile sedirin üzerinde, öteki doktorlarla beraber bir şeyler fısıldaşıyorlardı.

On beş gün sonra tekrar Kalaba civarındaki evimize döndüm. Büyük ev hazırlanmıştı. Didar da hakikî bir kardeş gibi gelmiş, evi düzene sokuyordu. Hâlâ bu evi ebedî bir mesken gibi düşünürüm. Kırmızı perdeler, uzun sedirler, benim kamçılarımın asılı olduğu yeni badanalanmış duvarlar. Hamdullah Suphi'nin eşi İstanbul' dan gelmişti. Ayrı bir yere çıkmışlardı. Hikmet Bayur da bazan akrabalarıyla oturduğu için Dr. Adnan'la ben bu evde yalnızdık. Ama kendimi hiç yalnız hissetmiyordum. Gerçi evdekiler hep aynı insan cinsine mensup değildiler. Köpeklerin sayısı artmıştı. Tabiî, Yoldaş başlarında. Bir sürü tavuk, horoz vardı. Bunların hususiyetlerini de Dr. Adnan tetkik eder, onlarla meşgul olurdu. Aralarında şahsen tanımadığı bir tek mahlûk yoktu. Çay kenarında bu tüylü mahlûkatla Dr. Adnan ciddî ciddî konuşurdu. Onlar da kanat çırparak cevap verirlerdi. Bu benimsediğimiz evlâtlar arasında bir de eşek yavrusu vardı. Her sabah odama gelir, benimle oynardı. Doru, altımızdaki ahırda kişnerdi. O hayatı hiç değiştirmek istemezdim.

Karargâh'a gidebilecek kadar iyileşince, tekrar nasıl korkunç bir mücadele içinde olduğumuzu anladım. Bizim delegasyon, ikinci defa olarak Londra'ya gidecek, fakat Yunanlılar da bir karara varılmadan

bütün güçleriyle hücuma geçeceklerdi. İnönü'deki iki savaştan sonra Türk ordusunu yenmek güç gibi görünüyordu. Bununla beraber, mühimmat, cephane ve diğer lüzumlu şeyler meselesinde biz Yunanlılardan çok gerideydik. Her hâlde bu son savaş kati bir netice verecekti.

Bütün bu aralık, âdeta pisişik bir ruh taşır gibi görünen Fevzi Paşa korku içindeydi. Bütün gün haritada bir yeri göstererek:

— Nasuhçal bizi yenecek, diyordu. Anlaşılan planda Nasuhçal dikkate alınarak hazırlık yapılmamıştı. Fevzi Paşa ve diğerleri tamamen zaferimizden emin bulunuyorlardı. 1921'de Bekir Sami Bey Hariciye Vekâleti'nden istifa etti. Bu istifanın sebebi psikolojik ve siyasî bakımlardan İngiliz-Rus ve Türk tarihinde önemi haiz bir noktadır.

Bekir Sami'yi Eskişehir'de Rusya'dan döndüğü zaman görmüştüm. Orada Rusya'da nasıl hayal kırıklığına uğramış olduğunu daha önce anlatmıştım. Londra'dan döndükten sonra, bu hayal kırıklığının ne kadar derin olduğunu anladım. Bir gün evime gelerek, bir vesikanın tercümesini istedi. Bu Mister Lloyd George ile yaptığı hususî bir mülâkatın şifahî bir kopyasıydı. Bunun içinde Bekir Sami Bey'in sulh arzuları ve Türkiye'nin Yunan ordusundan tahliye edilmesi vardı. Bekir Sami Bey'in kanaati İngilizlerin savaşı durdurup Yunanlıları geri çekecek kudrete sahip olduklarıydı. Mister Lloyd George, Yunan ordusunu Anadolu'ya göndermeden önce uzun düşünmüş olduğunu söylemişti. Her hâlde L. George, Yunan ordusunun yenileceğine inanmıyordu. Bu vesika, Bekir Sami Bey'e İngiliz Hariciye Vekâleti'nin arşivlerinden verildiği için mealini dikkate almak gerekirdi.

Burada, Türkiye, başşehrinden ve Anadolu'daki topraklarından mahrum edilmek istenilmiyordu. İmparatorluk'un, İstanbul başşehri olarak kalmasına taraftar olmakla beraber, Akdeniz ile Karadeniz arasındaki geçidi tarafsız hâle sokmak, Ermenistan, Arabistan, Mezopotamya, Suriye ve Filistin'i ayrı ayrı parçalara ayırmak vardı.

Gerçi bu durum 1918'den biraz başka idiyse de, her hâlde, Türkiye'yi ortadan kaldırmak amacını güdüyordu. Bekir Sami Bey buna rağmen bütün mesuliyeti üzerine alarak, yeni bir teklif yapmayı düşünmüştü. Bekir Sami Bey, Kafkasya'nın soylu ailelerinden birinin evlâdıdır. O, bütün Kafkasya'nın, bilhassa şimal[180] kısmının hürriyetini istiyordu. Bolşevik Rusya'da gördükleri ona şu kanaati vermişti: Şayet Rusların idealleri Türkiye'ye geçerse, bütün dünya tehlikeye girebilirdi. Onun teklifi, Türkiye'yi bu Rus hududundaki devletlerle birleştirerek Batı ile Rusya arasında bir tampon devlet kurmaktı. Hatta, eğer gerekirse, Türkiye ile bu devletlerin Bolşevik rejimi aleyhinde savaş açmalarını ve buna İngiltere'nin yardım etmesini istiyordu. Kendisine göre, Türkiye şayet İtilâf Devletleri'nin istilâsından kurtulursa, o devrenin haksızlıklarını, katillerini unutacak, İngiltere ile birlikte Batı ideallerinin müdafaasını üstüne alacaktı. Lloyd George bu fikri gülünç bulmuş. Fakat garip bir hadise olmuş, bu mülâkatın bir kopyası Çiçerin'in eline geçmiş, o da Ankara'ya sert bir nota vermiş. İşte, bu mülâkatın bütün mesuliyetini Bekir Sami Bey'in kendi üstüne alarak istifa etmesi bu sebepten ileri geliyordu.

Eğer insan Türkiye'yi o zaman ortadan kaldırmak isteyen Batılıların siyasetini bozmuş ve aynı zamanda bize tek başına elini uzatmış olan memleketin Rusya olduğu düşünülürse, tabiî, Bekir Sami'nin Lloyd George'a teklifi pek hoş görünmezdi. Fakat, inandığı şeylere bütün kalbi ile sadık kalan Bekir Sami, Yeni Rusya'da gördüğü şeylerden ve bilhassa halkın sefaletine şahit olduktan sonra bu hareketi yapmıştı.

Mayısta Yunan taarruzu yakın görünüyordu. Bu aralık, Kaymakam Nâzım göğsünden ve asabından rahatsız olduğu için, İsmet Paşa, Dr. Adnan'a yazarak Nâzım'ı görmesi için cepheye gelmesini mektupla rica etmişti. Dr. Adnan gitti. Nâzım'ın göğsünden hastalığı ciddî değildi. Fakat, ciddî de olsa, harpte vazifesini görmeye mecburdu. Dr. Adnan döndüğü zaman, Nâzım tarafından bana bir harp hediyesi

olarak, kendisinin yatağında temizleyip hazırlamış olduğu bir tüfek getirdi. Aynı zamanda fırkasını da ziyaret etmemi istiyordu. Ne yazık ki gidemedim. Onu daha sonra, son görüşüm çok feci şartlar altında olmuştur.

Mayısın birinde Yakup Kadri, Ankara'ya geldi ve bize misafir oldu. Hem dost, hem muharrir[181] olarak ikimiz de onu çok seviyorduk. Yakup Kadri evin tepesindeki bütün Ankara'nın o sarı topraklarına bakan odasında kaldı. Onun misafirliği akşamlarımızı şenlendiriyordu. Konuşurken bu büyük kafanın, kocaman gözlerin, kudretli sesin arkasında o parlak muharriri sezmemek mümkün değildi. Yukarıda ne yazdığını sorduğum zaman, *Ateşten Gömlek* adında bir Anadolu romanı yazmakta olduğunu söyledi. Ben de zihnimde bir Anadolu romanı tasarladığım için, o kendi romanını bitirmeden bu isimde benim böyle bir roman yazacağımı söyledim.

Yakup Kadri'nin gelişinin haftasında, bir sabah, ben daha yataktayken erkenden Halime geldi. Yatağımın ayakucuna oturdu, şalvarını yukarıya çekti, bacağındaki siyahlıkları gösterdi. Ne olduğunu sorduğum zaman, kocasının ortağı yüzünden kendisini dövdüğünü söyledi. Neden boşanıp rahat yaşamadığını sorduğum zaman da, yüreğine bir hançer saplamışım gibi ağlamaya başladı. Dedi ki:

— O beni de sever, biraz sever. Ben onu, o kahpenin eline bırakamam. Bir hafta sonra orduya gidecek. Ne o beni boşar, ne ben boşanmak isterim.

Mayısın sonlarında, Hilâl-i Ahmer Hastahanesi'ne hastabakıcı olarak Eskişehir'e gittim. Hudutlarımız her an taarruz bekliyordu. Bu harbin nihaî olacağı kanaati vardı. Bundan dolayı, hastabakıcılara çok ihtiyaç duyuluyordu. Haziranın birinci günü vazifeme başlayacaktım.

Eskişehir'e hareketimden bir gün önce, yataktan kalkar kalkmaz, dışarıda garip sesler duydum. Bizim sessiz vadide böyle sesler hiç

işitmemiştim. Yanımızdaki büyük ahırda bir fukara kadın yatardı. Kapısını durmadan vuruyorlardı. Kadın içeriden:

— O burada değil. Kapımı kıracaksınız, diye bağırıyordu. Bu, isyan hâlinde bir kalabalığa benziyordu.

Ben hazırlanıp dışarı çıkmadan, Fatiş odama geldi. Kurbağaya benzeyen yüzü korkunçtu. Ne olduğunu sorduğum zaman, köy halkının Halime'nin kumasının peşinde olduğunu, erkeklerin ellerinde oraklarla onu öldürmeye geldiklerini ve Ayşe Hala'nın (ahırdaki kadın) kapısını kırdıklarını söyledi.

Sebebini sorduğum zaman, kadının kaynanasının kolunu kırdığını, görümcesinin korkudan bayıldığını, köylüler onu öldürmek için ayaklanınca korkup kaçtığını anlattı. Ben Fatiş'in neden bu kadar korkmuş olduğunu sorduğum zaman, âdeta tıkandı, onların çılgın bir hâlde olduklarını ve kendisinin benden korktuğunu söyledi. Ben, derhal kadını Fatiş'in aşağıda saklamış olduğunu anladım. Kendisine bunu söyleyince, sırıttı, biraz ümide düştü. Fatiş'in köylüler kadar kahpeden korktuğunu ve kendisinin kahpeden nefret etmesine rağmen onu sakladığını anladım. Kocasının nerede olduğunu ve kadını nereye sakladığını sorduğum zaman, bana adamın orduya gitmiş olduğunu ve kendisinin de kadını ahırın arkasındaki saman yığınının içine sakladığını söyledi. İşte, bundan dolayı kadının evde olmadığına yemin etmişti.

Biz konuşurken, kapının vurulduğunu işittim. Ben de Halime'ye ve bütün köye huzursuzluk getiren kadını hiç sevmiyordum. Fakat, bu vuruş bana bir karar aldırdı. Arkamda henüz sabahlığım vardı. Başıma bir yemeni sararak yalınayak balkona çıktım.

Başta bütün köy çocukları, oğlanlar ve kızlar, ellerinde birer sopa, gözleri pırıl pırıl, arkalarında erkekler, benim ne diyeceğimi bekliyorlardı. Çocuklara:

— Ne istiyorsunuz, diye sorduktan sonra, arkalarındaki erkek kalabalığına seslendim:

— Ne istiyorsunuz, öne geçip söyleyin, dedim.

Çocuklar:

— Fatiş kahpeyi burada saklamış, biliyoruz. Babalarımız onu öldürecek, dediler.

— Babalarınız da kim oluyor, bir kadını nasıl öldürebilirler?

— İhtiyar bir kadının kolunu kırdı. Biz onu öldüreceğiz. Babalarımız da iplerle geldi.

Ben azgın bir kalabalığı durdurmanın ancak onlardan korkmamakla kabil olduğunu biliyordum. Bu korkmamayı onlar da hemen sezerlerdi. İkinci hareket, böyle bir kalabalığı tehdit etmektir. İşte ben de hemen onlara hitap etmeye başladım. O günkü konuşmam kadar hiçbir kalabalığa hitap, beni bu kadar eğlendirmemişti. Tek defa, kalabalıkla konuşurken elimle işaretler yapıyor, dramatik vaziyetler alıyor ve hislerine hitap ediyordum. Onlar arkalarını çevirince, çocuklara bağırdım. Söylediklerimi iyi hatırlarım:

— Ne duruyorsunuz? Bir daha gözüm sizi görmesin. Kocası köyde olmayan bir kadını nasıl öldürebilirsiniz? Haydi bakalım, gidin!

Gittiler. Fakat, ikide bir geriye dönüp bakıyorlardı. Nihayet, cidden hiddetlenerek aşağıya inmeye karar verdiğim zaman, savuştular. Evet, öfke gösterisi ve hitabet büyükleri durdurabilir. Çocuklara karşı ise samimî olmalıdır.

Kalabalık önümüzdeki tarladan ayrılınca, hemen Fatiş'e kadını getirmesini söyledim. Kadın baştan başa saman içindeydi. Ayakkabıları ellerindeydi. Yüzünü tasavvur edilemeyecek kadar korkunç bir ifade kaplamıştı. İhtiyar kadının kolunu niçin kırdığını sorduğum zaman, kolunun kırılmamış olduğunu, Halime'nin onları ayaklandırdığını ve kocası gider gitmez üzerine yürüdüklerini anlattı. Bilhassa "kahpe" diye hitap edilmek çok sinirine dokunuyordu. Yüz vermedim. Fakat,

tövbekâr olup da köyde namuslu bir kadın gibi yaşarken, geçmişinin yüzüne vurulmasından teessür[182] duymasına hak verdim. Kendi köyünün nerede olduğunu sordum. Çubuk yolundan üç saat ötede olduğunu söyledi. Köyünün kendisini kabul edip etmeyeceğini sorduğum zaman, vaktiyle istemediklerini, ama şimdi namuslu bir kadın olduğundan beri erkek kardeşinin ona iyi muamele ettiğini anlattı ve sonra kendisini yanıma hizmetçi olarak almamı rica etti. Olamayacağını söyledim. Onu ahırın içinden kaçırarak köye doğru yürüdüm. Yolda bir köylüye rast gelirsem, lâkırdıya tutarak kadının kaçmasına zaman kazandıracaktım. Bereket versin ki, köylüler bir saat kadar görünmediler. Ondan sonra, çocuklar önde olmak üzere yine geldiler. Fakat, kadın artık uzaklardaydı. Hiçbir şeyi saklamaya lüzum olmadığını gösteren bir şekilde, evimin ve ahırın kapısı açıktı.

165. Belirttiler.

166. Kırlık yere.

167. Düzenli.

168. Gediz'de.

169. 1963'e dek Bozüyük'ün mahiyesiyken sonrasında Eskişehir merkez ilçesine bağlanmış, 1987'de ilçe olmuştur. İsmet Paşa, Kurtuluş Savaşı'nda zafer kazandığı bu bölgenin adını, ileride kendisine soyadı olarak almıştır.

170. Tevfik Bıyıklı (Mehmed Tevfik Bıyıklıoğlu): Türk Tarih Kurumu'nun ilk başkanı. Garp Cephesi Harekat Şubesi müdürlüğü, Lozan Konferansı'nda Türk heyeti askerî müşavirliği yaptı.

171. Rus sosyal demokrat hareketinde Bolşevikliğe karşıt olarak gelişen Menşeviklik yanlısı.

172. Aşırılar.

173. Ilımlılar ise.

174. Özerklik.

175. Özet anlamını.

176. Açıklıkla.

177. Ağırbaşlılıkla.

178. Aydınlığın.

179. Adayların.

180. Kuzey.

181. Yazar.

182. Üzüntü.

8
İlk görünüş

2 Haziran 1921'de bir hastabakıcı üniformasıyla Eskişehir istasyonundan Hilâl-i Ahmer Hastahanesi'ne yürüdüm. Yanımda, ne Fatiş ne Yoldaş vardı. Fatiş'siz pekâlâ yapabiliyordum ama, Yoldaş'sız yaşamak bana çok güç geliyordu. Aynı zamanda zihnim Kaymakam Nâzım'ın durumuyla meşguldü.

Hastahanenin Başhekimi Dr. Şemseddin eski bir tanıdıktı. İnönü Savaşı'nda yaralanan müşterek dostlarımız olduğunu söyledi. Zavallı, bir zaman, iki hastabakıcıyla kalmıştı.

Haziran gününün sıcağı odayı yakıyordu. Bana çay verdiler. Fakat zihnim hastabakıcının büyüğü ile meşguldü. Derhal onu Anadolu'ya ait romanımın kahramanı yapmaya karar verdim. Kendine mahsus hususiyetleri vardı. Ameliyat masalarının başında durduğu ve hastalara yardım ettiği zaman, âdeta onlara hayat verirdi. Uzun boylu, zümrüt gibi yeşil gözlü, siyah kirpikli, fildişi gibi beyaz tenliydi. Ancak sıcak iklimlerde görünen kırmızı karanfil gibi dudakları vardı. Odadan çıktıktan sonra Dr. Şemseddin'e onu yeni bir romana kahraman yapacağımı, adını Ayşe koyacağımı söyledim. Doktor gülerek erkek kahramanın kim olacağını sordu. Henüz bilmiyordum. Kumandanlardan biri, İstanbullu bir genç, belki de Mehmed Çavuş olabilirdi. Fakat, kararımı vermiş değildim. Mama Tadia'nın kuştüyü yatağına çekildiğim zaman uyumadan önce bunu düşünüyordum. Fakat Eskişehir'deki vazifem zihnimi o kadar meşgul etti ki, Ankara'ya dönünceye kadar bir karara varamadım. Ankara'da derhal romana başladım.

Hastahane yaralılarla doluydu. Ben, otuz hasta yatan en büyük koğuşa bakıyordum. Başhemşire çok tecrübeliydi. Aynı zamanda, bir sürü yeni hastabakıcı kadın da tedarik ettiler. Hepsi genç, güçlü kuvvetli idi, ama tecrübeleri yoktu. Mütemadiyen fingirdeyip duruyorlardı. Biraz hastaya bakmayı bilen, benden başka Mehmed Çavuş vardı ki, o iki yüz hastabakıcıya bedeldi. Kolunun biri yaralanmış ve tüfek kullanamayacak hâle gelmiş olduğu için, ordu onu hastahaneye vermişti. Daima beyaz başlığı ve önlüğü ile eli yüzü henüz yıkanmış gibi görünen o temiz hâliyle insan onu görünce, "İçi dışı beyaz bir adam," derdi.

O, iki yüz yatağa nezaret ediyordu. Erkek yardımcıları pek beceriksizdiler. En muhtaç olduğum zamanlar daima benim koğuşuma gelir, yatakta mütamadiyen ölenlerin en kocamanını bir tüy gibi kaldırır, götürürdü.

Doktorların arasında dikkatimi çeken Cerrah Cemil Bey'dir. İnsanı hayrete düşüren bir adamdı. Bir günde seksen üç kol bacak kestiğini bilirim. Bununla beraber, bir ana gibi hastalara hitap ederdi. Âdeta bir evliyayı hatırlatırdı.

Dokuz hazirandan önceki hastalarımın arasında pek hoşuma giden Abbas adında biri vardı. Başı ve ayakları yaralıydı. Ölümle mücadele ediyordu. Koğuşun âdeta dev kadar cüsseli hastasıydı. Aklı başındayken gayet sakindi, fakat, dalgınlık başlayınca, korkunç bir şekilde inler, tuhaf tuhaf konuşurdu. Yanına gider gitmez elimi yakalar, gözlerini açar ve mırıldanırdı:

— Hatçe, Hatçe!

Âdeta Hatçe denilen o meçhul kadından, yaşayamadığı için af diler gibiydi. Hatçe kardeşi miydi, karısı mıydı, kızı mıydı, bilmiyorum. Fakat, Hatçe'yi o cehennem günlerinde yalnız bırakıp ölmekten azap duyuyordu.

Ben:

— Abbas yolcu değil, dediğim zaman:

— Abbas yolcu değil, diye cevap verirdi. Kader o kadar garip bir şeydir ki, bu adamı Anadolu yaylalarında, Sakarya savaş meydanında bir daha görmüştüm.

Beni Sakarya'da at üstünde gördüğü zaman, gözleri: "Abbas yolcu değil, Abbas yolcu değil," der gibiydi.

Yedi haziran, saat beşte, Doktor'un odasına bir fincan çay içmeye gitmiştim. Orada İstanbul gazeteleri vardı. Birinde, "Bir âlimin Ölümü" başlığı gözüme çarptı, okudum. Salih Zeki Bey'in ölümünü yazıyordu. İçimden Atlantik'i ruhumla geçip çocuklarıma, "Ben daha yaşıyorum," demek geldi. Ben eski günlerin hatıralarına dalmışken, Dr. Şemseddin:

— Çay soğuyor, hemşire, dedi.

Yedi ve sekiz hazirana kadar, Mama Tadia'nın odasında yatmadan kitap okur, şamdanı söndürmezdim. Sokaklarda ses seda yoktu.

Haziranın dokuzuncu günü hastahane tıklım tıklım olmuştu. Artık her odayı bir koğuş hâline sokmaya mecbur kalmıştık. Yunanlılar büyük taarruza başlamış, yüz bin kişilik bir ordu ve kudretli bir topçu alayı ile harekete geçmişlerdi.

Türk Kuvvetleri'nin merkezi Karacabey'di. Zihnim savaşla hiç meşgul olmuyordu. Kendimi ve kafamı hep hastalarıma vermiştim. Ne kadarını soydum, çamurlu yüzlerini, hatta vücutlarını silip yatırdım. İniltiler ortalığı kaplardı. Bana bütün Türkiye bir hastahane olmuş gibi gelirdi.

Hastalar arasında en çok dünyadan haber isteyen Nâzım'ın fırkasından, iki bacağı yaralı bir çavuştu. Yüzü, hakikaten, bir Türk çavuşunun manâsını taşırdı. Çok az konuşur bir adamdı. Sorduğunuz suallere cevap verecek kudreti yoktu. Sade, bir gün "limon" dedi. Bir limonata yapıp içirmeye çalışırken başı kolumun üzerine düştü. Yatırdım:

— Siz Mustafa Çavuş'u çağırınız, dedi. Aman bacaklarımı biraz rahat ettirin, diye ilâve etti.

Başımı döndüğüm zaman, Mustafa Çavuş yandaki yataktan bir ölüyü kaldırıyordu. Yaralılardan birinin yatağına sığmayacak kadar uzun boylu kocaman bir çavuş olduğunu hatırlarım. Karnından yaralıydı. Doktorun hiç ümidi kalmamıştı. Fakat, bu kadar iri bir adamın ölmesine insan inanmak istemiyordu. Ona kaşıkla süt vermeye çalışırken, Nâzım'ın çavuşu yavaşça dedi ki:

— Biz onunla beraber savaştık. Bir arslandır. Bir kadının elinden kaşıkla süt içmesi ne tuhaf!

Ertesi gün, koğuştan çıkarken, sofanın sedyelerle dolu olduğunu gördüm. Her yer tıklım tıklım dolmuştu. Kımıldanacak yer kalmamıştı. Kimse, hatta, hastabakıcılar bile gülmüyordu. Ameliyat masası kan içindeydi. Herkes susmuştu. Bakıyorsunuz, genç bir zabit, iki yaralının elini yakalamış, çocuk gibi ağlıyor. Büyük bir sedyenin içinde koskocaman bir adam:

— Ben yaşamak istemiyorum, ölmek istiyorum. O öldü, kumandanım öldü, diye söylenip ağlıyor.

— İntikamını alacağız, sözleri ile o parça parça, kasap dükkânındaymış gibi duran insanların arasında garip görünüyordu. İşte, savaş denilen kanlı ziyafetin burası mutfağı. Orada insan parçaları, gelip geçiyor. Savaş büyük isimler yapıyor, siyaset adamlarının, kumandanlarının heykelleri yapılıyor, halk onlara tapıyor. Halbuki burada, iki dakikada gelip geçen büyük ruhları kimse ne biliyor, ne anıyor.

Dr. Şemseddin bana:

— Koğuşa sekiz yatak daha soktuk, dedi. Kapıya dayanmış bir binbaşı baygın bir halde duruyordu.

— Yirmi dört saat yemek yemedim. Aman bana bir fincan çay, diyordu. Gittim, ona çay getirdim. Bir başkasına daha çay vermek

isterken, ayağımın altında bir sedye daha belirdi. Yüzünün yarısı sarılı, kafası kan içinde, üstü başı parça parça, çamur içinde bir adam. Sakin gözlerle bakıp:

— Aman, bana bir sigara, diyor. Sigarayı dudakları arasına sıkıştırdım, yaktım. Dumanını savururken kime benzediğini düşünüyordum. Benim koğuşa sıkıştırdıklarımın birincisi bu idi. Durmadan her şeye, herkese küfrediyordu. Ötekilerse sedyelerde ağlıyorlardı. Nâzım için ağlıyorlardı. Nâzım da kalbine saplanan bir kurşunla bu dünyadan göçmüştü.

Saat dört buçukta Madam Tadia'ya gittiğim zaman iki kişinin beni beklediğini söylediler. Birisi Ruşen Eşref,[183] diğeri Yusuf Akçura[184] idi. Akçura, tabiî, ihtiyat zabitiydi.[185] İkisi de İsmet Paşa'nın çok üzgün bir vaziyette olduğunu söyledikten sonra, bana da kendisini gidip ziyaret etmemi tavsiye ettiler.

Ricatin[186] başlangıcında, Karacabey'de İsmet Paşa'nın karargâhına gittim. Bu çekilişin bizi nerelere kadar götüreceğini bilmiyorduk. Artık, kader denilen kudret tamamen millete dönmüş, fertlerin hiç ehemmiyeti kalmamıştı. Beni İsmet Paşa Karargâhı'nda Binbaşı Tevfik karşıladı. Vaziyetin çok ciddî olduğunu ve Nâzım'ın nasıl öldüğünü anlatmaya başladı. Nâzım'ın ne zaman şehit olduğunu sorduğum zaman dedi ki:

— Dün sipere neferlerle birlikte girmiş, orada dövüşmüştü. Oraya girmeden yarım saat önce bana telefon etti. Paşa'nın üzülmemesini söyledi. Ben siperlere gidiyorum, dövüşeceğim, dedi. Fakat Paşa çok üzüldü. Nâzım'ın göğsünü kurşuna açtığını söylüyorlar. O anda Nâzım'ın o alaycı gülümsemesiyle:

— Bütün zabitleri kes, dediğini işitir gibiydim. O kesilenlerden bir tanesi şimdi kendisiydi.

İsmet Paşa'nın odası Anadolu'nun alçak tavanlı, iki küçük pencereli odalarından biriydi. Eşyası, bir portatif karyola, bir tahta masa, bir tek

sandalyeden ibaretti. Paşa bir nefer gibi giyinmişti. Bu sadelik, bu eşyalara çok uymuştu. Fakat kendisi çok üzgündü. Çünkü, çekilme emrini vermek zorunda kalmıştı. Ona karşı o zaman duyduğum saygı ve teessürü ifade etmek çok güçtü. Ordunun insanüstü gayret ve kahramanlığının herhangi bir zaferden daha büyük olduğunu söylemeye çalıştım. Fakat, dünya, eğer savaş zaferle bitmezse, hiçbir fedakârlığı dikkate almaz. İsmet Paşa da bunu ifade etti. Fakat, bu gibi fedakârlıkları yapanlar ölmez bir eser bırakırlar.

Beni yemeğe alıkoydu. Odanın önündeki bahçeye bakarak yemek yedik. Ben giderken, Mustafa Kemal Paşa'nın da geleceğini söyledi.

Eskişehir'e girerken artık çekilme tahakkuk etmişti.[187] İsmet Paşa'nın kendisi bu çekilmenin selâmetle yapılmasını sağlamak için belki arkada kalacaktı. O anda duyduğum teessürü ve savaşa karşı nefreti hiç unutmayacağım. Fakat, biz savaş yapmaya mecburduk. Çünkü düşmanlar evlerimize kadar gelmiş, savaş istesek de istemesek de, yurdumuzu yakıp yıkacaklardı. Niçin? Çünkü, bir veya birkaç siyaset adamı Yakın Doğu'nun haritasını değiştirmek hevesine düşmüşlerdi. Yunanlılar da kazanç ve zafer hırsına düşmüşlerdi. Fakat onlar da bunun neye mal olacağını görüyorlardı. Gerçi, henüz zafere kavuşmamışlardı, işin sonu da gelmiş değildi.

Nihayet hastahaneye geldim. Hep gözümün önünde savaş ziyafetinin bulaşıklarıyla dolu, hastahane denilen mutfak beliriyordu. Zavallı Türkler!.. Zavallı Yunanlılar!.. Zavallı dünya!..

Ertesi sabah, yine çok acı, çok hareketli oldu. Ölüm hâlinde olan bu zavallı yaralılar şuurlarının altında ailelerini ve yurtlarını kurtarmak için döktükleri kanın beyhude olduğunu hissediyorlardı. Allahım, bu ne zaman bitecekti?

Yatağının içinde, oturup durmadan küfür eden Nâzım'ın genç zabiti bana biraz kuvvet verdi. Yalnız sol eli kımıldamakla beraber, hayatta kalmış olduğu için özür dileyecek vaziyette değildi. En çok

sevdiği kumandanı Nâzım ölmüştü. Kafası, şimdi de neferleriyle meşguldü. Hastahanenin, emir erini içeriye sokmamasına durmadan isyan edip söyleniyordu. Bana:

— Pencereden bak, herif orada sokakta ne yapıyor, diye sordu. Ben kendisine lâzım olan şeyleri getirteceğimi söylediğim zaman, bir şey istemedi. Ne hastahane, ne hastabakıcı istiyordu. Yalnız emir erini istiyor, vahşî bir şekilde ölüme giden kumandanına da küfür ediyordu.

Öğleden sonra, Askerî Hastahane'nin doktoru geldi, hastaları kaldırmakta olduklarını söyledi ve Nâzım'ı görüp görmek istemediğimi sordu. Onu Ankara'ya götürecekler ve askerî merasimle kaldıracaklardı. Şimdi, doktorun önümüzdeki camlı kapıya neden bu kadar hayretle baktığını ve niçin hastahaneyi ziyarete geldiğini sezdim. Ben onun daha önce içeriye girmesini söyledim. Ben kapıda bekleyecektim. Kapıyı itip ayaklarının ucuna basa basa içeriye girdi. Mini mini bir bölmede, üzerinde büyük bir bayrak örtülü olan Nâzım yatıyordu. Bayrağı kaldırdığını gördüm. İki dakika bekledikten sonra, örttüğünü farzederek yüzümü çevirdim. O, yatağın üzerine eğilmiş, kumandanı öperek veda ediyordu. Sonra, bayrağı tekrar örterek dışarı çıktı. Evet, bu Nâzım'dı. Ben içeriye girince, bir an, bayrağı kaldırıp kaldırmamakta tereddüt ettim. Nihayet, kaldırdım. İşte, Nâzım. Başı yüksek yastıklara konmuş, topçu üniformasıyla yatıyordu. Elleri göğsü üzerinde kavuşmuştu. Başında mavi tepeli, kahverengi kalpağı vardı. Ne garip! Toprağa dönecek olan bu ölümlü cesedin içinde Nâzım'ın ruhu bir zaman yaşamıştı. Elâ gözleri açıktı. Her zamanki ifadesini taşıyordu. Dünyanın bir melodram olduğunu ifade eden gülümsemesiyle, "Bütün zabitleri kes," der gibiydi. Acaba fert olarak devam ruh için var mıydı? Bilmiyorum. Fakat, o gülümseme, yüzü toprak oluncaya kadar devam edecekti.

Önce ellerine baktım. Herhangi çilli bir çocuk eli, uyuyan bir çocuk gibi göğsünün üstünde. Bu ellerin kurşunla oynamış olduğunu

düşündüm. Elimi elinin üstüne koyarak bir kardeşle veda eder gibi vedalaştım ve bayrağı üzerine çektim, sonra, yalnız kalmak ve hava almak istediğimden dışarı çıktım.

Sokaklarda hayat kaynaşıyordu. Askerlerden başka öküz arabaları eşyalarla dolu, üzerlerinde, gözleri korku içinde oturtulmuş çocuklar. Kadınlar öküzleri çekiyorlar... Bir insan seli akıp gidiyor... Eskişehir'den çekilmek emri artık verilmişti.

Madam Tadia'nın otelindeki odama gider gitmez, bana karargâhtan bir haber geldi. Mustafa Kemal Paşa benim için vagonunda bir kompartıman ayırtmış olduğunu ve saat dokuz buçukta hareket edeceklerini yazıyordu. Teşekkür ettim, orada bulunacağımı söyledim. Mektubu getiren nefer ayrıldıktan sonra, şiddetli bir infilâkla bütün camlar kırılmaya başladı. Her yerden ateş ediliyor, sokaklarda ayak sesleri işitiliyordu. Sanki Yunan ordusu girmişti, yahut da yeni bir ihtilâl başlamıştı.

Aşağıya indim. Madam Tadia'yı gördüm. O bana evin arka taraflarına Yunan uçaklarının bomba attıklarını söyledi. En büyük endişem, istasyonda trene konmak üzere götürülen sedyelerin bir zarara uğramış olmalarıydı. Ondan sonraki birkaç saat esnasında havaya aksetmiş olan yenilmenin acısı son derecesini bulmuştu. Hava hücumundan yaralanan on iki kişiyi getirdiler. Ben hastahaneye koştum. Bunların birkaçı çocuktu. Acıdan bağrıyorlardı. Hastahanede trene konulacak olanların hepsini hazırladık. Kımıldanmaları mümkün olmayanları bir Türk ve bir Musevi doktorun eline bıraktık. Genç hastabakıcılar isteri hâlindeydiler. Hepsinin başı elleri arasında, kapılara dayanmışlar, ağlaşıp duruyorlardı. Doktor Murat artık yapılacak bir şey kalmadığını söyledikten sonra yemek yememiz gerektiğini bildirdi. Bahçedeki birkaç çadırın altında bir sürü ölü ayağı görünüyordu. Gökte parlayan sarı bir ay ışığında, yıllarca taşlar üzerinde sürtünmüş olan param parça ayakkabılar... Bahçenin bir

tarafındaki sofraya oturduk. Kızarmış köfte vardı. Fakat hiçbirimiz bir şey yiyemiyorduk. Dr. Cemil bitkin, durmadan sigara içiyordu. Dr. Murat bana kendisinin kamyonetinde bir yer teklif etti. Gece üçte hareket edeceklerdi. Daha erken ve rahat bir kompartımanda gitmeye söz vermiş olmam beni âdeta utandırdı.

Hastahaneye girer girmez, Mustafa Çavuş'un, başı beyaz sargılı, aklını kaybetmiş gibi çırpınan bir hasta ile uğraştığını gördüm. Hasta hıçkıra hıçkıra ağlıyor:

— Allah aşkına, ayağınızın altını öpeyim, beni Ankara'daki köyüme götürün, diye yalvarıyordu. Bir başka sedyede, bir adam, yüzükoyun yatmıştı. Ben ona biraz yiyecek vermeye ve birkaç saat sonra Polatlı'ya gideceklerini söyleyerek teselliye çalıştım. Hepsi, kadın hastabakıcıları olan bir hastahaneye gönderilmelerini istiyorlardı. Birer birer bana köylerinin adını söylediler, çocuklarını anlattılar.

Biraz ilerleyince Mustafa Çavuş'un başka bir sedyeye eğilmiş olduğunu gördüm. Sedyedeki:

— Onu çağırın bana, diyordu.

Mustafa Çavuş gülümseyerek bana baktı:

— İşte geliyor, dedi. Sedyenin yanına gittiğim zaman, benim avucum kadar küçük yüzlü, ancak yedi yaşlarında bir küçük oğlan çocuğun yattığını gördüm.

— Neredensin, yavrum, diye sorunca:

— Hanım Teyze, beni askerî hastahanede ameliyat ettiler, sonra buraya geldim. Annem Bilecik'te. Babamın adı Ali'dir. Mızıkadadır. Onu bana bulun, dedi. Dudakları titriyor, fakat ağlamamaya çalışıyordu. Başhemşireye müracaat ederek, bu çocuğu babası gelinceye kadar yanında tutmasını rica ettim. O da, sedyeyi odasına aldı.

Saat on buçukta, tren hâlâ istasyondaydı. Kadınlar kamyonların üzerinde çocuklarını emziriyorlardı. Etrafları eşya ve çocukla doluydu.

Hepsinin elinde bir tava bulunduğunu gördüm. Ömrümde insanların bu kadar tava kullandıklarını ilk defa görüyordum.

Mustafa Kemal Paşa, sapsarı, platformda askerlerle konuşuyordu. Hepsi sakindi. Karşılarında kadınlar... Bu kadınların gözleri çok acı bir şekilde askerlere çevrilmişti.

Tren düdüğünü çaldı. Karanlıkta harekete başlayınca, Anadolu'nun bir başka perdesinin kapanmış olduğunu hissettim.

183. Ruşen Eşref (Ünaydın): Yazarlık hayatına *Yeni Gün, Tasvir-i Efkâr* gibi gazetelerde muhabirlikle başladı. TBMM'de Afyon Karahisar milletvekilliği yaptı. Atatürk'ün yakın çalışma arkadaşlarındandı.

184. Yusuf Akçura: Kurtuluş Savaşı'nda Anadolu'ya geçerek Millî Mücadele'ye katılan tarihçi, düşünce adamı. Kars milletvekilliği ve Türk Tarih Kurumu başkanlığı yaptı.

185. Yedeksubaydı.

186. Geri çekilmenin.

187. Gerçekleşmişti.

III. BÖLÜM

“Onlar (Yunanlılar) zafer ve Megalo İdea için dövüştüler, fakat Türkler ocaklarını ve yurtlarını korumak için savaştılar.”

A. H. LYBEYER

9

Cepheye nasıl katıldım

Ankara'da Dr. Adnan bana:

— Nasuhçal'dan geldiler, tabiî, Fevzi Paşa'nın dediği gibi. Bu adamın anlayışı âdeta sihirli.

Yeni durumu nasıl gördüğünü sorduğum zaman, Fevzi Paşa'nın gayet iyimser olduğunu, Sakarya'nın doğusunda onları yeneceğiz dediğini söyledi. Bu konuşma, vadideki evimize giderken oldu.

Karargâh'ta tek heyecanlı ve ümitli insan Fevzi Paşa'ydı. Askerler bir şey söylemiyorlardı. Yüzleri keder içindeydi. Büyük Millet Meclisi durumu vatansever bir hisle telâkki ediyor, Mustafa Kemal Paşa'yı Başkumandan yapmayı düşünüyordu. Ona karşı büyük bir güven vardı. Bütün memleket yeis ve heyecan içindeydi. Mustafa Kemal Paşa'nın kumandayı almasını bekliyordu. Fakat, kendisi bir şey söylemiyordu.

Eskişehir'den döndükten iki gün sonra, Karargâh'ta, Dr. Adnan'la yemek yedikten sonra, odamda bir saat kadar çalıştım. Sonra eve gitmek için onu aradım. Sesini duyduğum bir odaya girdiğim vakit, Mustafa Kemal Paşa ile konuştuğunu gördüm. İkisi de odanın ortasında, ayakta duruyordu. Paşa'nın yüzü sapsarıydı. İç ayaklanmaların en kötü günlerindeki kadar endişe içindeydi. Evet, Türk milletinin bütün acısı o yüzde toplanmış gibiydi. İçeriye girdim, el sıkıştıktan sonra bu durumdan ne kadar müteessir olduğumu söyledim. Bana, bir fincan kahve içip Eskişehir'de dövüşen İsmet Paşa'dan gelecek haberleri beklememi söyledi. Oturdum. Nihayet neticeyi öğrendik. Yakup Kadri de bizimle bereber Karargâh'ta durdu. Mustafa Kemal Paşa'nın yâveri durmadan haber getirirken, Mustafa

Kemal Paşa hepsine sövüyordu. Nihayet, sabah oldu. Mustafa Kemal Paşa:

— İsmet, Eskişehir savaşını kaybetti; haydi bir fincan kahve daha içelim, dedi.

Dr. Adnan biraz odadan kaybolduktan sonra geri döndüğü zaman, daima kötümser görünen yüzü gülüyor ve sevinçli görünüyordu. Mustafa Kemal Paşa:

— Neredeydin, Adnan, diye sordu.

O da Fevzi Paşa'yla konuştuğunu, onun çok iyimser olduğunu, Yunanlıları yeneceğimizi söylediğini ifade etti.

Mustafa Kemal Paşa da güldü ve Fevzi Paşa'yla epeyce alay etti. Ama, yine de memnun görünüyordu. Çünkü, böyle anlarda o da fala ve rüyaya çok inanırdı.

Ondan sonra, korkulu rüya gibi, korkulu iki hafta geçti. Ankaralılar bir şey söylemiyorlarsa da, âdeta, "Yu-nanlıları siz başımıza getirdiniz," der gibi idiler. Her akşam, Kalaba'nın önündeki harman yerinden geçerken, atımın etrafını köylüler alır, bana:

— Ne haber, diye sorarlardı. Bütün harmandakiler durur, haber beklerlerdi.

Yusuf Akçura Bey cepheden birkaç günlük izinle yanımıza geldi. Cephe karargâhındaki işleri görecek yeter derecede adam olmadığından şikâyet etti. Okur yazar bir adamın ne kadar lâzım olduğunu ve münevverlerin vazife almak zamanı geldiğini söyledi. Akçura'nın bu sözleri beni bütün gece uyutmadı.

5 Ağustos 1921'de Mustafa Kemal Paşa Başkumandan, yani bir nevî bütün kudrete sahip bir askerî diktatör olarak Büyük Millet Meclisi tarafından seçildi. Yani Meclis kendi elindeki bütün kudreti Mustafa Kemal Paşa'ya veriyordu. Fakat bunu yalnız üç aya inhisar ettiriyor,[188] her üç ay sonunda, tekrar bir seçim yapacağını ilân ediyordu.

Mustafa Kemal Paşa, askerî bir kabine kurdu. İçlerinde (Diyarbakırlı) Kâzım Paşa ile Miralay Arif Bey de vardı. Bu seçimin ilk haftası çok heyecanlı geçti. Çünkü, Mustafa Kemal Paşa attan düşmüş ve evine götürülmüştü. Bereket, yarası önemli değildi. Yirmi dört saat sonra cepheye hareket etti. Her şeye rağmen Ankara'daki heyecan panik hâlini alıyordu. Bir hayli kimse Kayseri'ye göçtü. Köylü birkaç gün sabrettikten sonra, birkaçı gelerek bana dedi ki:

— Beyler Ankara'dan savuşuyor. Yunanlılar yaklaşmış. Şehir kaçaklarla dolu. Biz de arabalarımızı hazırladık. Ne dersin?

Ben:

— Yerinizden kımıldamayın, dedim. Benim Kayseri' ye gidip gitmeyeceğimi sordukları zaman, katiyen gitmeyeceğimi söyledim. Bunun üzerine, benim, ne zaman Ankara'dan ayrılmak gerektiğini kendilerine haber vermemi rica ettiler. Ben onlara:

— Böyle bir zaman gelmeyecek, dedim. Bu, onları biraz avuttu.

Durum çok korkunç bir hâl alıyordu. Yüz bin kişilik Yunan ordusu, bütün mühimmatı ve levazımı ile, Ankara'ya gelmek istiyordu. Hatta, Ankara'da bazı İngiliz zabitlerine ziyafet vereceklerini söyleyerek onları davet etmişlerdi. Türk ordusu yirmi beş bin kişilikti. Henüz bir mağlûbiyet geçirmişti. Ateş kuvveti Yunanlıların yarısından azdı, nakil vasıtaları çok kıttı, silâhları değerce düşüktü. Bu, son teşebbüstü. Ya son bir taarruza geçmek ya da mahvolup gitmek gerçeği ile karşı karşıyaydık. Fakat, bizler o günü görmeyecektik. İşte, garip bir surette "ben" denilen şeyin tamamen milletin içine karışmış olduğunu en fazla o zaman hissettim. Millet göçerse, ben de onlarla beraber gitmek istiyordum. Bence kendimin, bir küçük parça olmamın hiçbir önemi yoktu.

On Altı Ağustos'ta, Mustafa Kemal Paşa'ya telgraf çekerek gönüllü olmak istediğimi yazdım. Beni Garp cephesine tayin eden bir cevap aldım. Sureti aşağıdadır:

Halide Edib Hanımefendi Hazretlerine
Aceledir

Garp cephesi

Ordu safları arasında vatanımızın müdafaasına fiilen iştirak[189] için şiddetli arzu ile vuku bulan[190] müracaat-ı vatanperveraneleri[191] orduca memnuniyetle telâkki olundu.[192] Hizmet-i fiiliye-yi askeriyyeye[193] kabul ve Garp cephesine memur edildiğinizi tebliğ ederim. Keyfiyet[194] cephe kumandanlığına da şi'ar kılındı.[195] İlk vasıta ile cephe karargâhına müracaat ve oradan vazifenizin telâkki buyurulması rica olunur.

Fi 18 / 8 / 37

BAŞKUMANDAN MUSTAFA KEMAL

188. Sınırlıyor.

189. Katılım.

190. Yapılan.

191. Vatanseverce başvuru.

192. Kabul edildi.

193. Askerlik hizmetine.

194. Durum.

195. Bildirildi.

10
Sakarya

Cephenin karargâhı gizli tutulduğundan, nereye gideceğimi bilmiyordum. Mallı İstasyonu'nda trenden indim. Bana cepheye gitmekte olan bir genç yüzbaşı refakat ediyordu.

Şimdi artık Ankara'dan Sarıköy'e kadar küçük bir saha Türklerin elinde kalmıştı. Kömür hemen hiç yok gibiydi. Hemen yalnız askerlerin ihtiyacı için kullanılan trenler odunla işliyordu. Vagonlar hep üçüncü ve çok eskiydiler. Oturacak yerler hep tahta, pencereler kırıktı. Her yer tahtakurusuyla doluydu. Her istasyonda orduya katılacak olanlar geliyor, istasyonda, kadınlar arkalarından koşuşarak ağlıyorlardı. Dişsiz bir ihtiyar kadının açık ağzından çıkan iniltileri hâlâ duyar gibiydim. Trendeki erkekler birbirleriyle konuşuyor, nereli olduklarını soruyorlardı. İçlerindeki büyük kudrete rağmen, pek de ümitli görünmüyorlardı. Ümidi, yalnız, tanınmamış, genç zabitten alabiliyordunuz. Evet, bu, ateşle imtihanın son safhasıydı. Mallı'ya gelmeden önceki istasyondayken ay doğdu. Sol tarafta gayet muntazam küçük bir süvari birliği gidiyordu. At nallarının akisleri kulağımıza geliyordu. İki adam, benim kırık pencereye tırmanarak, ellerini uzattılar:

— Ne istiyorsunuz, hemşeriler, diye sorduğum zaman:

— Biz Nâzım Bey'in fırkasındanız, senin elini öpmeye geldik, diyorlar. İkisi de elimi öptükten sonra, ben de onlara başarı diliyorum. Bir çaresini bulup şehit Nâzım'a askerlerinin bu sonsuz muhabbetini bildirmek isterdim.

Mallı İstasyonu'nda, genç yüzbaşı geldi, kapımı açtı. Aşağıda mutlak bir sükûtla oturup bekleyen bir hayli asker vardı. Kısa boylu

bir asker bana doğru gelerek İsmet Paşa'nın yâveri olduğunu ve Paşa'nın arabasını gönderdiğini söyledi. Atımla seyisim yanımda olmakla beraber, hiç ses çıkarmadan itaatle onu takip ettim. Evet, asker, artık bir fert değil, ordu birliğinin bir noktasından ibaretti. Anadolu'nun çorak topraklarını istilâ eden insan selinin bir parçası. Sessiz, sarı bir boşluk. Tek ses, arada bir kulağınıza gelen at nallarından ibaret. Nihayet, toprak yığınlarına ve sırtlarına doğru gitmiştik. Yüzbaşıdan karargâhın nerede olduğunu sorduğum zaman, Alagöz Köyü'nün yanında, bu sırtların arkasında, küçük bir vadide olduğunu söyledi. Nihayet, otomobil dar bir yoldan geçti. Uzaktan çoban köpeklerinin havlaması işitiliyor ve yer yer, birer kocaman ateş böceği gibi ışıkları yanan çadırlar görünüyordu. Köyde, ahşap bir evin önünde durduk. İki süngülü asker kapıda nöbet bekliyordu.

Açık kapıdan, zeminleri toprak iki oda ve orada çalışan zabitler görünüyordu. Evin ikinci ve son katına çıktığım zaman Kaymakam Tevfik, beni köşesinde kocaman bir masa ve yanında bir portatif karyola bulunan odaya götürdü. Burası İsmet Paşa'nın odasıydı. Ayakta, bir binbaşı ile konuşuyordu. Genç binbaşı odadan çıkınca, bana döndü, bir tahta iskemle gösterdi:

— Artık benim ordumda bir nefersin, dedi. Ben de çok askerce bir tavır aldım.

— Evet, Paşam, dedim.

Bana küçük, bir odalı bir ev vereceklerini ve bir de nefer bulacaklarını söyledikten sonra:

— Başkumandan'ı ziyaret ettiniz mi, diye sordu.

— Hayır, Paşam, dedim.

— Şimdi hemen gitmelisiniz, sizi bekliyor, döner dönmez sizi vazifenize tayin edeceğim, dedi.

Yine bir zabit beni Mustafa Kemal Paşa'nın karargâhına götürdü. Solda, toprak yığınlarının altında birkaç evin ışığı yanıyordu. Bir tek

ses karanlıktan geliyordu. O da, telefon servisini yapan bir askerin:

— İnler Katrancı, İnler Katrancı, diye bir köyle muhaberesiydi. Sağ taraf bir çukur. İçinden su geçiyor. Arkasında üç ev daha var. Bu evlerin arkasında, yine ışıkları yanan çadırlar, uzun ve sivri bir direk. Telsiz tesisatı. Köy yolları karanlık, çamur içinde. Ay batmış. Gece yarısı oluyor. Küçük bir tahta köprüyü geçerek öbür taraftaki eve gittik. Mustafa Kemal Paşa'nın muhafızları kapıda. Onlardan biri beni yukarıya çıkardı. Paşa'nın yâveri Yüzbaşı Muzaffer Bey beni Paşa'nın odasına götürdü. Çok aydınlık ve tek lüks lâmbası olan bir Anadolu odası.

Mustafa Kemal Paşa, oturduğu koltuktan güçlükle kalkmaya çalıştı. Çünkü, kaburga kemikleri hâlâ ağrılar içindeydi. Yanında Mustafa Kemal Paşa'nın ikiz kardeşiymiş gibi kendisine benzeyen bir miralay[196] ayakta duruyor. Mustafa Kemal Paşa'ya doğru, kalbimde mutlak bir hürmetle gittim. O mütevazı odada, bütün gençliğin bir millet yaşasın diye ölmeyi göze alan kararını temsil ediyordu. Ne saray ne şöhret ne herhangi bir kudret onun o odadaki büyüklüğüne yaklaşamaz. Gittim, elini öptüm.

— Sefa geldiniz, Hanımefendi, dedikten sonra, yanındaki zabiti:

— Miralay Arif, diye takdim etti. Tasavvur edilemeyecek derecede Paşa'ya benziyordu. Zahirî[197] nezaketine rağmen, benim orada olmamdan memnun değildi.[198]

Mustafa Kemal Paşa, ben oturduktan sonra, Ankara hakkında havadis sordu. Aynı zamanda, tahta masanın üzerindeki bir haritaya eğilerek durumu dört yaşında bir çocuğun anlayabileceği kadar açık ve sade bir ifade ile anlattı. İşte Sakarya, kıvrılarak gidiyor. Etrafına birtakım toplu iğneler üzerinde kırmızı ve mavi kâğıtlar konulmuş. Bir kelebeğe benzeyen iğneler. Eğer askerî durum hakkındaki duygularımı Mustafa Kemal Paşa'ya söylesem, mutlaka gülerdi. Yunan ordusu kocaman bir canavar gibi Ankara'ya yaklaşmış görünüyordu. Buna

muvazi[199] olarak Sakarya'nın doğusunda Türk ordusu da kıvrılarak bu canavarın Ankara'yı yutmasına mâni olmaya çalışıyordu. Siyah canavar o kadar kocamandı ki, insana yeis veriyordu.

— Eğer Ankara'ya gider de bizi geride bırakırsa, ne yaparız, diye sordum. Korkunç bir kaplan gibi güldü:

— *Bon voyage, messieurs,*[200] derim. Arkalarından vurarak onları Anadolu'nun boşluğunda mahvederim.

Ben ayağa kalkarak İsmet Paşa'ya gidip:

— Sizinle görüştüğümü bildireceğim, dediğim zaman, ilk defa olarak tabiî bir gülüşle güldü:

— Yeriniz rahat mı, diye sorduktan sonra, akşamları kendi masasında yemek yememi söyledi. İsmet Paşa, Miralay Arif ve yâverleri de orada yemek yiyorlardı. Sakarya Savaşı sırasında, Mustafa Kemal Paşa'nın hususiyeti bambaşkaydı. Zaferden emin, aksi takdirde bütün arkadaşlarıyla beraber ölmeye hazır görünüyordu.

Döndüğüm zaman, İsmet Paşa beni birinci şubeye (orada insana en çok ihtiyaç olduğu için) memur ettiğini söyledi. Benim şefim, orada gördüğüm Binbaşı olacaktı. Garnizon kumandanı beni eve götürdü. Evin iki odası vardı. Bir tanesinde neferim portatif karyolamı kurmuş, elinde bir lâmba, beni bekliyordu. Uzun boylu, üstü başı ve ayakkabıları paramparça bir adamdı. İçinde bana karşı, bir kardeş himayesi olduğunu sezdim. Selâm vererek:

— Battaniyemi getirip kapınızın dışında yatayım mı, efendim, diye sordu.

— Garnizon kumandanından izin aldıktan sonra yatabilirsin, dedim.

Garnizon kumandanı:

— Edib kızı Halide, karargâh erlerinden, diye adımı, yaşımı tesbit ettikten sonra, neferimin yiyeceğimi buraya getireceğini, saat onda karargâha gitmem gerektiğini, bütün gece çalışıp gündüzleri yatıldığını

söyledikten sonra, ayrıldı. Benim nefer, bana İstanbul'dan gelen genç bir zabit muamelesi yapıyordu. Çayımı saat sekizde getirmesini söyledim. Adı, Ali Rıza idi. Nihayet, bu dar odada, alçak tavanın altında yapayalnızdım. Odanın beyaz perdeli küçük bir penceresi vardı. Bütün gece, dev kadar büyük arılar vızıldıyormuş gibi, ateş sesleri duydum durdum. Beyaz perdenin arkasındaki demir parmaklıkların arasından dışarıdaki ağaçların gölgesini görüyordum. Ali Rıza çayımı getirdiği zaman, o gece ateş olup olmadığını sorunca, Yunan uçaklarının Mallı İstasyonu'na her zamanki gibi hücum etmiş olduklarını söyledi.

Karargâha gittiğim vakit, çalışacağım odadaki zabitler henüz uyanmış oldukları için, Kaymakam Tevfik'in odasına girdim.

Ben Birinci Şube'nin bir kısmında bulunan Binbaşı Kemal'in emrinde çalışacaktım. (Kemaleddin Sami Bey'le karıştırılmamalıdır.) Bu genç adamın vücudunda dokuz yarası varmış. Mektepten çıktığı günden itibaren, her dövüşe girip çıkmış, inkılâp taraftarı ve militarizm aleyhtarı olduğu için de büyüklerince pek sevilmiyormuş.

Bu odanın duvarları da yataklarla doluydu. Orta yerdeki büyük tahta masanın etrafında sıkışmış zabitler, yazı yazıyorlardı. Binbaşı Kemal beni onların arasına sıkıştırarak vazifemi söyledi. Her gün, muhtelif fırkaların insan, mühimmat ve silâh bakımlarından kuvvetini tesbit edecek, not alacaktım. Böyle bir raporu hazırlamak öyle sanıldığı kadar kolay değildi. Gündüz de yanan lâmbanın altında çalışıyordum. Benden başka da orada sigara içen yoktu. Öğle yemeğini Kaymakam Tevfik ve birkaç zabitle yedim.

İkinci Şube'de pek fazla iş yoktu. Ona Binbaşı Tahsin'le Yusuf Akçura Bey yardım ediyorlardı. Ben, boş vakitlerimde, onlara da yardım etmeyi vaad ettim. Bu sayede ordunun en cesur ve kabiliyetli zabitlerinden biri olan Binbaşı Muharrem'i tanıdım. Anlaşılan, Miralay Arif'in Onbirinci Fırkası'nda çalışmıştı. Miralay Arif'in Fırkası

lağvolunmuş, fakat kendisi Mustafa Kemal Paşa' nın eski arkadaşı olduğu için askerî kabineye alınmıştı. Miralay Arif'i çok içki içiyormuş diye tenkit ediyorlardı. Mustafa Kemal Paşa da bu tenkitte kendisine de bir ima olduğunu sezmiş. Her hâlde, fırkasından çekildikten sonra da bir kurmay olarak hizmeti çok büyük olmuştu.

Genç zabitlerden biri Miralay Arif hakkında fikrimi sorduğu zaman, akıllı bir adam göründüğünü söyledim, ve benim yanımda, tenkit edilecek tek kelime bile söylememiş olduğunu anlattım.

O akşam, yemekten sonra, Miralay Arif ile beraber Mustafa Kemal Paşa'nın odasında oturduk ve sabahın beşine kadar zabitler durmadan raporlarını getirdiler. Arada bir İsmet Paşa geliyor, yorgun bir hâlde, bir tahta sandalyenin üstünde uyuklayakalıyordu. Mustafa Kemal Paşa daima askerî meseleler üzerinde duruyor, harita üstündeki kırmızılı mavili iğneleri oradan oraya götürerek askerî harekâtı tanzim ediyordu.[201] Bu, bana çocukluğumuzda "Çaylak yavrumu kapamazsın ya!" oyununu hatırlattı. Bana Mustafa Kemal Paşa, yavrularını muhafaza eden bir tavuk ve Papulas da Yunan tarafında bir çaylak gibi görünüyordu.

Mustafa Kemal Paşa, topçu kuvvetlerini, muhimmatı ve asker azlığını düşünüyordu. Biz Yunanlılara karşı ancak üçte bir kuvvetteydik. Bu Sakarya vadisinde, Türkler tarafından alınıp verilen yediden fazla küçük mevzi vardı. Mustafa Kemal Paşa Çanakkale'de on bir bin kişiyi bir hücumda nasıl yok etmiş olduğunu düşünerek o günlere hasret çekiyordu. Her akşam, Binbaşı Kemal yahut ben, kuvvetlerimizin listesini ona götürüyorduk. Mustafa Kemal Paşa'nın teferruat[202] hakkındaki bilgisi beni hayrete sokmuştu. Bir gün, bir rakamın yanlış olduğunu derhal fark etti. Bana bu rakamın Binbaşı Kemal tarafından verilmiş olduğunu söylediğim zaman, ona sordu. O da çok mert bir tavırla yanlışını itiraf etti.

Sakarya Savaşı'nda Refet Paşa'nın Millî Müdafaa'nın başı sıfatıyla ne kadar mühim bir hizmette bulunmuş olduğunu anladım. Sakarya ordusuna cephane, mühimmat ve insan göndermek için, memleketin her tarafını arar tarardı. Gerçi, Sakarya Savaşı'nın başında yirmi beş bin tüfek ve insan var idiyse de, bunlardan on altı bin kişiyi kaybetmiştik. Halbuki, savaşın sonunda kuvvetimiz kırk bine çıkmıştı. Erkân-ı Harbiye'nin başında olan Fevzi Paşa da, ordunun zaferini, insan ve mühimmat bakımından Refet Paşa'ya borçlu olduğumuzu söylerdi. Fakat, Refet Paşa'nın kendisi, bütün bu zaferin köylü kadınların marifeti olduğunu, yayan yürüyerek orduya yardım ettiklerini söylerdi.

Mustafa Kemal Paşa yemeklerden sonra, muhtelif konular üzerinde konuşurdu. Bazan, yenilirsek, Sivas'a çekileceğimizi söylerdi. Fakat, bunu nadiren söylediği zaman, Miralay Arif de, ben de müteessir olurduk. Miralay Arif daima bu memlekette hayatın kıymetli olmadığını, ölüme gönderecek sayıda insan bulunduğunu söylerdi. Miralay Arif, hayatını tamamen orduda geçirmişti. Nadiren konuşurdu. Konuştuğu zaman, ya Almanya'daki günlerinden bahseder ya savaş meselelerine temas eder, gayet realistçe konuşurdu. İnsan tarafını, ihtiyar hizmetçisi Ayşe Hanım'dan ve boz ayısından bahsettiği zaman hissederdiniz. Bu ayıyı Pazarcık ormanlarında yavru iken bulmuş ve yanına almıştı. Dişlerini çıkartmış, onunla daima güreş edermiş. Aylarca bu ayı güreşinden mahrum olmak ona güç geliyordu. Bu ayıyı yenecek kimse olmadığını söylerdi. Ayının Ayşe Hanım'la güreş edip etmediğini sorduğum zaman, Boz Oğlan'ın bu kadına karşı bir evlât gibi davrandığını anlatırdı. Anlaşılan, en büyük zevki bu ayı ile güreş etmekti. Boz Oğlan'ı, Mustafa Kemal Paşa'nın bahçesinde birkaç ay sonra gördüm. En çok sevdiği, armuttu. Koskocaman ve korkunç bir mahlûktu. Uzattığım armutu alıp yedi, fakat benimle güreş etmeye kalkmadı.

25 Ağustos'ta savaş başladı. İlk günleri, Yunanlılar yer kazanıyordu. Ufak tepeleri birer birer ele geçiriyorlardı. Bu tepeler askerî bakımdan çok önemli idiler. Mustafa Kemal Paşa onların Çal Tepesi'ni işgal edinceye kadar korkulacak bir şey olmadığını, fakat Haymana'ya girerlerse, bizim de kapana tutulacağımızı söyledi.

Ben, Yusuf Akçura ve Binbaşı Ali Bey'le karargâhtan Alagöz Tepesi'ne çıkarak savaşı seyrettik. Yunan uçakları uçuşup duruyorlardı. Binbaşı Ali bizim yerimizi keşfetmiş olmalarından endişe ediyordu. Bu aralık, Mustafa Kemal Paşa, Refet ve İsmet paşalar Karargâh'ta toplanmışlardı.

Alagöz Tepesi'nden aşağı doğru inen sonsuz vadiler ve toprak yığınları, kırmızı, mavi renklere boyanmış gibiydiler. Çal Tepesi bunların üstünde bir dev gibi yükseliyordu.

Fevzi Paşa'ya, Mustafa Kemal Paşa'nın evinin önünde rastladım. Beraber yürüdük ve konuştuk. O, Kaymakam Salih ile beraber en ön saftaydı. Onda zaferimize karşı, o kadar büyük bir emniyet vardı ki, bu insana ümit veriyordu.

Bir hafta geçmeden Çal Tepesi düştü. Korkunç bir sükût. Mustafa Kemal Paşa sövüyor, aşağı yukarı dolaşıyor ve geri çekilme emri verip vermemekte tereddüt ediyordu. Bir zabit odaya girerek:

— Fevzi Paşa sizi telefonda arıyor, Efendim, dedi.

Gece yarısından sonra, saat tam ikiydi. Bana orası o gece bir tiyatro sahnesi gibi gelir. Mustafa Kemal Paşa, karşıki odada telefon ediyor, ben de kapıya dayanmış, dinliyorum. Sofa ayakta dimdik duran zabitlerle doluydu. Herkes bekliyordu.

— Mustafa Kemal konuşuyor. Siz misiniz Paşa Hazretleri? Ne? Vaziyet lehimize mi dediniz? Doğru anladım mı? Haymana hemen hemen işgal edilmiştir. Ne? Yunanlılar kuvvetlerinin sonuna gelmiş, ricat mı edecekler?

Orada duranların yüzleri ışıldıyor. Ondan sonra Mustafa Kemal Paşa geldi. Yunanlılar daha ileri gitmeden önlerine göndereceği kuvveti temin için plan yapmaya başladı. Mustafa Kemal Paşa'nın gözleri o gece Dante'nin Cehennem'inde yananların gözleri gibi, anlatılamayacak kadar acı içindeydi.

— Dinleniniz, Paşam, yatınız, dedim.

— Hayır, haydi bir kahve daha içelim, diyerek, kendisine hizmet eden Ali Çavuş'a seslendi. Eğer bazan tesadüfî bir hareket bir milletin kaderini değiştirebilirse, işte Fevzi Paşa'nın telefonu böyle bir tesadüf oldu.

Fevzi Paşa'nın hakkı vardı. Ertesi gün Yunanlılar Haymana'ya hücum edemeyecek kadar yorgundular. Oradaki gedik bizim tarafımızdan kapatılmıştı. Dördüncü Fırka Kumandanı Kemaleddin Sami Paşa, üç Yunan fırkasıyla dövüşüyordu. Türk fırkası bin beş yüz, Yunan fırkasının her biri üç biner kişilikti. Âdeta Kemaleddin Sami'nin fırkası karşısındakinin hareketine mâni olmak isteyen bir dirsek gibi görünüyordu. Gece yarısı, Mustafa Kemal Paşa'ya telefon ederek acı acı cephane istedi. Bütün bu aralık, Fevzi Paşa, Yunanlıların çekileceklerinde ısrar ediyordu. Bir sürü münakaşa oldu.

İkinci Şube'nin işi önem kazanmıştı. Ben de o şubeye bağlandım. Bizim tarafımızdan süvari kuvvetlerinin hücum birlikleri büyük rol oynadılar. Yunan nakliyatını durduruyor, mühimmat depolarına hücum ediyor, tren yollarını bozuyorlardı. Vaktiyle Ethem'in yanından ayrılmış, fakat orduya katılmamış olanlar da artık şimdi bir çete savaşına başlamışlardı. Yunan esirlerinden aldığımız bilgiye göre, orduları üçte birini kaybetmişti. Genç bir Yunan esir bana dedi ki:

— Bize her tepeye hücumda, arkasında Ankara var diyorlardı. On altı gün geçti, Ankara görünmedi. Türklerin eline geçersek bizi öldüreceklerini söylüyorlardı. Durmadan da makineli tüfeklerle bizi ileri sürüyorlardı.

Her hâlde Anadolu beyabanı korkunç sessizliğiyle Yunanlıların mizacına uymuyordu. Bununla beraber, Sakarya'da iyi dövüştüler. Ordularının bir kısmı yerli Hıristiyanlardan, yani Türk tebalarından teşekkül etmişti. Bunlar dövüşüyorlardı, çünkü tutulurlarsa vurulacaklarından emindiler. Biz teslim olanları vurmayacağımızı ilân etseydik, Yunan ordusunun yarısını bizim tarafa çekecektik. Yerli Hıristiyan köyleri de çok fecî durumdaydılar. Yunanlılar köyleri yakıyor, hayvanları alıyor ve İzmir'e gönderiyordu. Artık Yunan ricati ciddî bir şekil alıyordu.

Yunanlıların yirmi bir uçağı vardı. Bizim bir uçağımız vardı, onun da benzini eksik, makinesi bozuktu. O günlerdeki Türk havacılarının cesaretinin derecesini anlatacak kudrette değilim. Onların sadece getirdikleri haber değil, Yunan uçaklarına ve nakliyat kollarına yaptıkları hücumlar da son derece mühimdi. Bunların arasında, dünyanın muhayyilesini şaşırtacak olan bir tanesi Yüzbaşı Fazıl idi. Bir havacıyla:

— Fazıl'a ne gönderelim, diye sorduğum zaman:

— *Tan* gazetesini yollayın, Fazıl yalnız onu istiyor, demişti. Fazıl'a *Tan* gazetesini yolladık.

Eğer Türk savaşçıları içinde Fazıl'a insanüstü sıfatı vermek gerekirse, Sıhhat Şubesi'nin Başmüfettişi Dr. Murat'a da bir insan mucizesi demek lâzım gelir. O yokluk içinde hastahaneler, ambulanslar yaratıyor, yaralıları öküz arabalarında taşıtıyordu. Bu vahşetabâtta[203] esen soğuk rüzgârda kolları başları sarılı bir sürü askerin yattığını görürdünüz. Dr. Murat at üstünde dolaşırdı. Herhangi bir memlekette mevki yapabilecek bir doktordu. Çok zaman ateş altında yaraları sarar, hastaları taşıtırdı. Bizim Yunanca mütercimimiz bir Türktü. Her gün Yunanlıların *Risos Pasttis* adlı günlük gazetelerinden tercümeler yapardı. Her hâlde Atina'da bu Anadolu savaşının insan hayatına karşı bir kıtal olduğunu anlayanlar vardı.

Eylülün dokuzuncu sabahı, garnizon kumandanını evimin kapısında buldum. Bana yalnız iki battaniye ile atımı götürebileceğimi, Dr. Murat, Mallı istasyonuna giderken onunla beraber gidebileceğimi söyledi. Bu, bir emirdi. O gün muhitteki sevinç, kötü günlerdeki yeis kadar sessizlik ve sükûn içinde kendini ifade ediyordu. Karargâh, Polatlı'nın on mil ötesine kadar gitti. Mallı'da trene bindiğim zaman, ilk defa Hava Kumandanı meşhur Fazıl'ı gördüm. Bir kurşunî köpekle kompartımanda, karşımda oturuyordu. Geniş yüzlü, mahzun ve iyi bakışlı gözleri olan bir adamdı. Bu gözler, muhitinin ötesinde bir şeylere bakıyor gibiydi.

Mutfak takımlarını götürememiştik. O sabah sade bir fincan çay içmiş olduğum için, trende açlıktan kıvranıyordum. Bu açlığı gidermek için çıkıp dolaşırken trenin kapısında Ali Çavuş'u gördüm:

— Bana biraz ekmek ver, dedim. Kompartımanın kapısına battaniyelerimden birisini asmıştım. Öteki battaniye hem yastık, hem örtü vazifesini görüyordu. Sabaha kadar titredim. Ertesi gün, ilk Türk taarruzu olacaktı. Önce, üç paşa arabayla geçtiler. Bizler de, kırk kişi kadar, beyaz, kara ve doru atların üstünde onları takip ettik. Tabiî, benim Doru'yu geçebilecek at olmadığı için, o daima önde gidiyordu. Buğday tarlalarındaki olgun başaklar rüzgârda sallanıyordu. O gün askerlerin sırf savaştan dolayı duydukları heyecanın mahiyetini sezer gibi oldum. Bir Tatar köyünün önüne gelince attan indik. Bir tepeyi tırmandık. Dar bir boğazda Elli Üçüncü Fırka vardı. Bu, Üçüncü Kolordu'nun bir parçasıydı. On Beşinci ve Yirmi Üçüncü fırkalar hücuma geçmişlerdi. Hepsi dev arılar gibi vızıldayan Yunan uçaklarının altında. Bu tepenin önünde geniş bir vadi, etrafında Polatlı ve Katırlı bulunuyordu. Hava toz ve duman içinde. Zabitlerden biri:

— Bu manzara gece çok güzeldir, diyor.

Biz ilerlerken Ali Çavuş yanıma geliyor ve diyor ki:

— Sol üzengiye ayağını geçirmemişsin. Paşa gönderdi, düzelteyim diye.

Ali'nin öbür tarafındaki bir siperde Mustafa Kemal Paşa'nın gülerek bize baktığını gördüm. Seslendi:

— Gelin, Hanımefendi, harp ediyoruz.

Yüzü, en çok sevdiği oyunu oynayan bir çocuk gibi, gülüyordu. Bana Üçüncü Kolordu Kumandanı Kâzım Paşa'yı takdim etti. Arkasında bir kürk, elinde bir telefon, karşıdaki tepelerle konuşan bir adam. Mustafa Kemal Paşa:

— Duatepe'ye hücum ediyoruz, dedi.

Ondan sonra, öteki siperleri de dolaştım. Top ve makineli tüfek sesleri hiç ara vermiyor. Elimdeki dürbünle savaş oyununu seyrediyorum. Bunun neticesinin hastahanelerde ne şekil aldığını unutmuş gibiydim. Evet, insanlar birbirine giriyor. Nihayet süngü savaşları. Âdeta kocaman karıncaların yuvaları etrafında kavga etmeleri gibiydi. Yanımdaki:

— Şu sivri, ehrama[204] benzeyen tepeyi görüyor musunuz? O Karadağ'dır. Onun arkasından bakarsanız, Yunan ricatini görürsünüz, dedi.

Baktım. Güneşli göğün altında, siyah bir toz bulutu arasında kapkara bir insan sürüsü gidiyor. Dedi ki:

— Yunanlılar cesaretli dövüşüyorlar. Kuvvetlerinin çekilişini kapatmak için topçuları kendilerini feda ediyor.

İşte, Papulos'ın askerî görüşü, bu ilk çekilmeden sonra savaşı bir yıl daha sürdürdü. Askerî bakımdan mükemmel bir şey. Ama, insanlık bakımından, bir yıl önce bitmesi iki taraf için de daha iyi olurdu.

Savaş o gün saat dörde kadar sürdü. Yirmi Üçüncü Fırka Duatepe'nin arkasından Çekirdekler'e girmişti. Bunu söyleyen Binbaşı Muharrem Onbeşinci Fırka'ya bunu haber vermek için, onbaşıyı da

beraber götürmesi gerektiği zaman, bir çocuğa mükâfat vaad ediyormuş gibiydi.

Yeni karargâha geldiğimiz zaman, Miralay Asım beni onbaşı yapmış ve bana bir nevî uğur alâmeti gibi muamele etmişti.

Binbaşı Muharrem dedi ki:

— Şimdi insanların top ateşi ile öldüğü yere gidiyoruz. Bunu söyledikten sonra, arabaya binerek epeyce gittik. Bana Duatepe'de dumanlar arasında savaşan insanları elimle tutacakmışım gibi geliyordu. Orada bir şey parladı, bir ses:

— Ateş, diye gürledi ve parlak bir madde uçup gitti. Duman ve gürültü. Nihayet, kendi topçu kısmımıza gelmiştik. Yine demir gibi bir ses bize sert bir eda ile emir verdi:

— Yüzükoyun yürüyün!

Binbaşı Muharrem:

— Mevkilerinin Yunanlılar tarafından keşfedildiğini istemiyorlar, dedi. Yüzükoyun yürümek bana gülünç geldi.

— İşte Kumandanım sipere geldik, diye yanımda bir ses fısıldayınca, siperden bir dev kolu gibi bir kol uzandı, beni yakalayarak aşağıya çekti. Bu, Şükrü Naili Paşa'nın koluydu. Bu adam gayet uzun boylu, sarışın ve çocuk gibi mavi gözlüydü. Yüzü toprak içinde. Beni siperdeki dürbününün başına oturtarak:

— Şimdi Onbaşı, buradan Yunanlılara ateş edeceksin, dedi.

Beni mazur görmesini rica ettim. O, kendisi ateş meselesini temin ederken, biz siperden sürünerek çıktık.

Şükrü Naili Bey, eski Cermenlerin devrine yaraşır bir insandı. Miralay Arif, onun icabında süngü ile dövüşecek kabiliyette bir insan olduğunu söylerdi. Yedi fırka kumandanı Sakarya'da şehit olmuştu. Şükrü Naili'nin şehit olmaması için (sekizinci olmaması için) içimden dua ettim.

Duatepe alınmıştı. Üstünde bir tek Türk askerinin, güneşin altında, ayakta durduğunu gördüm.

Saat dokuzda karargâha döndük. Geçtiğimiz vadi, havasına mürekkep sürülmüş gibi kararmıştı. Şurada burada nakliyeciler ateş yakmış oturuyorlardı. Onların arasından, atlarımızın nal sesleri vadide akisler yaparak geçtik.

Bizim hücum bir hafta kadar devam etti. Karadağ'a Elli Yedinci Fırka hücum etti. Bunlara bakarken, insan kalabalıklarının birbirlerini öldürdüklerini görüyordum. 1200 kişiden müteşekkil olan Elli Yedinci Fırka'nın yedi yüzü şehit olmuştu. Ben, kendi kendime içimden, bu cehennem sahnesiyle ilgilenmemi tenkit ediyordum. Miralay Kâzım'ın çadırına geldiğimiz zaman, bize yer gösterdi. Kumandanın bir saman yığınından ibaret olan yatağının üstüne oturduk. Mustafa Kemal Paşa'nın gelmesini bekledik. Ondan sonra da, at üstünde, onu arabasında takip ettik.

Yunanlılar Sakarya'nın doğu tarafını aceleyle terk ediyorlardı. Biz de artık Polatlı'ya gidebildik. Eylülün on üçünde Mustafa Kemal Paşa ile öğle yemeği yerken, Malta'dan henüz dönmüş olan Fethi Bey'i orada bulduk. Miralay Arif de oradaydı. Mustafa Kemal Paşa, bir çocuk gibi memnun görünüyordu. Elini Miralay Arif'e uzatarak, el falına bakmasını söyledi. Miralay Arif:

— Bak, parmaklarının arasından ışık sızıyor. Hiç içini saklamıyorsun, dedi.

Mustafa Kemal Paşa gülerek:

— Bunu bilmek için elime bakmak lâzım mı, dedi.

Miralay Arif, benim avucuma da bakınca, bir dost gülümsemesiyle, benim hem içini saklayan, hem kuvvetli bir insan olduğumu söyledi ve geleceğim hakkında parlak sözler ekledi.

Şimdi, düşünüyorum. Acaba, kendi avucuna bakarak korkunç istikbalinin ne olacağını görmüş müydü?

Bir zaman için, Polatlı'da, istasyonda kalmaya mecbur olduk. Kasabadaki evlerin oturulacak hâle sokulmasını bekliyorduk. Mustafa Kemal Paşa Ankara'ya gitmişti. Sakarya kumandanları bir bir gelerek İsmet Paşa'yı tebrik ediyorlardı. Gayet vakur ve sakin olmalarına rağmen, bir küçük çocuğun kendinden kuvvetlileri yendiği zamanki vaziyette olduklarını hissediyordum. Ben vagonun merdiven basamağında oturarak, Polatlı'nın kırmızı damlı evlerinden yükselen toz bulutlarına bakıyordum. O aralık, bir Türk çavuşu bir küçük grup Yunan esiri getirdi. Onlar da oraya çömeldiler. Aralarında, her hâlde on sekizinden fazla olmayan, mahzun yüzlü bir genç vardı. Onu yanıma çağırdım. Memnun göründü. Ben, insanların hür doğduğuna inandığım için düşman esirleri görmekten de müteessir oldum. Bana kendi memleketini anlattı. Annesi, altı kız kardeşi varmış. İsimlerini bir bir söyledi ve aynı zamanda hükûmetlerinin bu vahşî savaşa kendilerini sürüklemesinden ne kadar üzgün olduğunu anlattı. Her hâlde, bu çocuk, o günlerin Yunan vatanseverlerinden değildi. Alelâde bir insan evlâdıydı. Çünkü, Yunan vatanseverliği çok çirkin ve insanî olmayan şeyler yaptırıyordu. Bu genç, Megalo İdea'yı anlamıyordu. Bu mefkûre(ye), binlerce yıl önce Yunanlıların olan Anadolu'yu almayı ve içinde yerleşmiş Türkleri, çocukları, evleri, malları mülkleriyle yok etmeyi öğütlüyordu. Öldürmek, zaptetmek, taarruz etmek, işte Megalo İdea'nın o günkü ifadesi. Delikanlı yanımdan ayrılırken:

— *Adioses Kiria,*[205] dedi. Çocuk sahibi bir kadının ona yakınlık göstermesi, onu avutmuştu.

O akşam, geç vakit, Yusuf Akçura ile Dr. Murat beni görmeye geldiler. İkisi de Karadağ'ın tepesine çıkmışlar, savaşın en şiddetli olduğu yeri tetkik etmişlerdi. Dr. Murat dedi ki:

— Allah bizi oraya yolladı. Orada üç yaralı Türk askeri bulduk. Bir Yunan doktoru yaralarını sarmış, onlara ekmek, su bırakmış.

Yusuf Akçura'nın anlattığı belki daha da dikkate değer. Biri Türk, biri Yunan askerinin birbirlerine sarılmış olduklarını görmüş. Acaba birbirlerini boğazladıktan sonra, insanların kardeş olduğunu mu hissetmişlerdi? Yoksa, aralarında artık hiçbir siper kalmayan ve ölüme giden iki insan gibi birbirlerine mi sarılmışlardı?

Polatlı'ya yerleşir yerleşmez, Yunanlıların Sakarya köylerindeki vahşî hareketleri hakkında çok çirkin haberler aldık. Tamamen hayvanlar gibi hareket etmişlerdi. Polatlı'ya yerleştiğimizin üçüncü günü, İsmet Paşa'ya raporumu götürdüğüm zaman, onu bir Tatar'ın evinin balkonunda buldum. Beni öğle yemeğine alıkoydu. Bana orada yeni bir vazife verdi. Mübalâğa ve yalan katmadan, Yunanlıların o bölgede yapmış oldukları zulümleri tetkike beni memur etti. Bu Tetkik-i Mezalim[206] adı altında bir vazifeydi.

Burada işim hakkında bilgi vermeye başlamadan önce, dünyada "mücrim millet"[207] olmadığını söylemek isterim. Aynı zamanda, barışa engel olan şeylerden birinin de, siyasî emeller için isteriye kaçan mübalâğalı yazılardır. Böyle bir hareket, gençliğe kötü duygular veriyor, babalarının yaptığından evlâtları mesul gösteriyor. Bunun neticesi, ya patolojik bir öç alma duygusuna ya da karşı tarafta geçmişten mesul olmayanlarda bir çeşit utanma duygusu uyandırıyor. Siyaset kumarcıları bu duygulardan faydalanarak, daima bir milleti ötekinin boğazını sıkmaya zorlarlar. Bundan dolayı, bu faciayı çok tarafsız ve sakin tetkik etmek istiyorum. Ne var ki, ben de, bunun bazı sahnelerinden çok müteessir oluyordum.

Başında bulunduğum Tetkik-i Mezalim Şubesi'nde Yakup Kadri, Yusuf Akçura, bir mülâzım, bir de bir fotoğrafçı hizmete memur edilmişlerdi. Mülâzımla fotoğrafçı en uzak yerlere giderek resim çeker, bana, harap edilmiş köyler hakkında rapor verirlerdi. Birkaç gün sonra, benim de tetkike şahsen katılmam gerektiğini hissettim. Çünkü, Yunanlıların bu köylerdeki hareketleri aklını kaçırmış insanların

hareketleri gibiydi. Mülâzımdan ve gelenlerden işittiğime göre, Yunanlıların Anadolu kadınlarına muameleleri, bütün vahşet ölçüsünü aşmış gibiydi. O zaman benim şefim olan Binbaşı Tahsin Bey'e (aile babası ve çok ahlâk sahibi bir adamdı) Yunanlılar tarafından kirletilmiş kadınların isimlerini raporlara geçirmememizi teklif ettim. Kabul etti. Ne kadar zaman kül olmuş köy evlerinin harabeleri üzerinde oturarak itiraflar dinledim. Hiçbir Katolik papazı, insanın içindeki ebedî ve vahşî hayvan hakkında bu kadar içten itiraflar dinlememiştir.

Polatlı civarındaki Üzümbeyli ve Çekirdekler, en fazla vahşete maruz kalmışlardı. Papulas Erkân-ı Harbiyesi'yle beraber Üzümlübeyli'de kuşatılmış ve büyük güçlükle kaçmıştı. Geride kalan Yunanlılar, bana verilen raporlara göre, o köyü ve civarını tamamen yakmışlardı. İnsan, pencerelerin demir parmaklıklarında yanmış el parçaları görüyordu. Yirmi gün sonra, buradan köylülerin çoğu kaçmış olduğunu tahkik ettik. Çekirdekler'de bulunduklarını haber alınca, oraya gittim.

Duatepe'nin eteğinde, yirmi beş evli bu küçük köyden yalnız üç ev kalmıştı. Ötekileri yanmıştı. Yunanlılar, Duatepe'den çekilirken, tabiî hayvan sürülerini götüremedikleri için, onları da öldürmüşlerdi. Her yerde yığın yığın hayvan leşine rastlıyordunuz. O karanlık günün kapattığı kül ve taş yığınları üzerinde bir sürü insan oturmuştu. Erkekler bir şey söylemiyor, kadınlar durmadan hareket ediyor ve çocuklar ağlıyordu. O gün Miralay Kenan ile Yakup Kadri benimle beraber gelmişlerdi. Onlar da taş yığınlarının üzerinde oturdular. Başı kirli bir mendile sarılı, ihtiyar, buruşuk yüzlü bir kadın, dişsiz ağzı açıkta, siyah gözleri ölüm azabı içinde, birer pençe gibi uzanan elleri ile omuzumdan yakalamış bağırıyordu:

— Kocamı, benim Üzeyirim'i burada diri diri yaktılar!

Köylüler, başları önlerinde susuyorlardı. Sadece, bir ihtiyar adam, bu sahneyi merakla ve başını sallayarak seyrediyordu. Ben, meseleyi

bu ihtiyardan dinlemek istedim. Kadının pençesinden güç belâ omuzumu kurtararak:

— İnsanları burada diri diri yaktılar mı, diye sordum.

Sakin bir sesle:

— Öyle galiba, dedi.

Anlaşıldığına göre, Duatepe Taarruzu başlamadan önce, Yunanlılar köylüleri götürmüş, angaryaya koşmuşlar. Giden adamlar hiç geri dönmemiş. Umumî Yunan çekilmesinde, erkekler geri döndükleri zaman, kadınları evlerinin külleri üzerinde bulmuşlar. Çocukların bazıları açlıktan ölmüş, kadınların marûz olduğu muameleye gelince, ondan hiç bahsetmiyorlardı. Yerde dört çukurun içinde küller, küllerin arasında yanmış kemikler ve parça parça asker esvapları, bazan da üzerinde Türkçe yazılar bulunan yanmış kâğıt parçaları buluyorduk. İşte, Üzeyir'in karısı, kocasının burada yakılmış olduğunu söylüyordu.

Burası Sakarya'nın en çok fecaate uğramış olan köyüydü. Herkes derin bir keder içindeydi. Gelecek hakkında hiçbir düşündükleri yoktu. Öteki köylerde rastladığım filozofça görüşe burada rastlamadım. Bu köyün çoğunun Rumeli muhaciri olduklarını dillerinden anladım. Türk ordusu, Sakarya'da o kadar yorulmuştu ki, Yunan ordusunu Bolvadin'den öteye sürecek mecali kalmamıştı. Eylülün yirmisinde, Sivrihisar'ın elimize düşmesini bekliyorduk. Üç gün için, raporları bastırmak üzere Ankara'ya gittim. Dönüşte Yoldaş'ı beraberimde getirdim. Henüz, gayemize ulaşamamıştık. Ulaşıncaya kadar da, ne kadar can kaybı olacağını kestirmek mümkün değildi.

196. Alay kumandanı.

197. Görünürdeki.

198. Sonradan öğrendiğime göre, beni çizmelerim ve asker elbisemle çok fazla genç bulmuş ve orduya bu yaşta gelmenin doğru olmayacağını bir zabite söylemişti. O da, benim hemen hemen orta

yaşlı bir kadın olduğumu söylemişti. Bunun üzerine Miralay bana karşı çok daha samimî bir vaziyet almaya başlamıştı. (Y.N.)

199. Paralel.

200. (Fr.) İyi yolculuklar, beyler.

201. Düzenliyordu.

202. Ayrıntı.

203. Vahşet diyarında.

204. Piramite.

205. Hoşça kal hanım.

206. Haksızlıklar, şikâyet sebebi olan şeyler.

207. Suçlu millet.

11

Onbaşı Halide

12 Eylül 1921'den Ağustos 1922'ye kadar

Şimdi Onbaşı Halide'yi, herhangi bir yabancı gibi önüme alarak onu tahlile çalışacağım. Acaba, bu kadar insan kaybına ve bu kadar fecaate tahammül edebilecek kuvveti nerede bulmuştu?

Her hâlde, son dakikaya kadar, yani Anadolu topraklarından bu korkulu rüya geçinceye kadar sabretmeye karar vermiş bir ruh hâleti[208] taşıyordu. Bu ruh hâleti, en basit neferden ta İsmet Paşa'ya kadar açıktı. Birbirimizin gözlerinin içine baktığımız zaman, bu ışıksız bakışların ardında, geleceğe inanan bir kuvvet vardı. O günlerde Mustafa Kemal Paşa'nın orada bulunmaması belki de iyiydi. Çünkü o, çok sabırsızdı. İsmet Paşa'nın, buna karşılık, sınırsız bir sabrı vardı. Gerek İsmet Paşa'da, gerek askerde, bu mizaç yani geleceği beklemeye ve onu hazırlamaya azmeden sabır ve sükûnet olmasaydı, Türkler muvaffak olamazlardı. Buna karşılık, Yunanlılar Megalo İdea'nın arkasındaki heyecanlı ve sabırsız mizaçlarıyla bu geçen günleri kavgalara, içkiye ve her türlü acayip hayata vakfetmişlerdi.

Üç gün sonra Ankara'dan dönünce, karargâhı hâlâ Polatlı'da buldum. Benim Tetkik-i Mezalim şubemin işi, sabahleyin onda başlayıp öğleden sonra dörtte bitecek dediğim zaman Yusuf Akçura fena hâlde kızdı. Bir tarih hocası olan Akçura'nın muntazam saatlere tahammülü yoktu. Eskiden talebesi olan Binbaşı Tahsin, âdeta onun emrindeymiş gibi her arzusunu yapıyordu. Akçura savaş heyecanı olmadığı zamanlar, bilhassa yeni evlenmiş olduğu için, çok sabırsızlanıyordu. Bunu da biraz tabiî karşılamak gerekti. Buna

karşılık, Yakup Kadri gayet sakin davranıyor ve Yusuf Akçura ile beraber yattıkları odada geçen şeyleri bana gülerek anlatıyordu.

Akçura sabahleyin gözlerini açınca, bana sövüp sayarmış, "O kadın, büyücü," dermiş. İşin garip tarafı, sahiden de benim büyü yaptığıma inanıyormuş. Benim eski dostum Akçura, bir hafta kadar bana surat ettikten sonra, gelip çalışmaya başladı. Haftanın sonunda, kendisine çikolata ikram ederek barışmak istedim, fakat bu vaziyete uzun zaman dayanamadı. Yakup Kadri de bir hafta sonra gitti. Onun gitmesinin sebebi sıhhatinin bozulmuş olmasıydı.

Sakarya vadisini, at üstünde, inceden inceye tetkik ettim. Boşluklarda savaşın izleri kalmamıştı. Orada burada belki elle, tırnakla kazılmış çukurlar vardı.

Bir hafta kadar bir Tatar köyünde kaldım. Onları Rus saydıkları için, Yunanlılar bir şey yapmamışlardı. Köy çok temiz bir yerdi. Kadınları yorgun değil, çocuklar okuyup yazıyordu. Mektep hocaları vardı. Kısacası, Anadolu'da o sınıf halkın biraz üstünde görünüyorlardı. Bunlar elli yıl önce, Kırım Muharebesi esnasında göç etmişlerdi. Çocuk ölümü az olduğu için de çoğalmışlardı. O zaman Türkiye'nin büyük meselesi, nüfusunun azlığı olduğu için, bir gün İsmet Paşa'ya Kırım'dan göçmen getirtmek fikrini vermek istedim. İsmet Paşa, pencereden, bahçede su taşıyan Moğol yüzlü, elmacıkkemikleri çıkık yaşlıca bir kadına bakıp başını salladı ve:

— Türk ırkının simasını değiştirirler. Onlara benzemek istemem, dedi.

Bir gün, balkonda, kırık bir ütü bulmuştum. Topçu Müfettişi Miralay Galip,[209] bunu elimde gördüğü zaman, ona ütülenmemiş mendil kullanmanın sıkıcılığından bahsettim. Bunu kendi şubesinin atölyesine tamir için göndermemi söyledi. O atölyede her şey yapılıyordu.

Sivrihisar, büyük bir yanardağın ağzındadır. Yarımay şeklinde, kayalıklar Sakarya'ya hâkimdir. Oraya Binbaşı Tahsin ile beraber giderken, bu kayaların ucu göklere değiyormuş gibi bana yüksek göründü.

Sivrihisar yolunda en büyük köy Mülk'tür. Anadolu' da böyle bir köyün bulunduğunu aklımdan geçirmezdim. Bağları, bahçeleri, iki üç katlı taş binaları vardı. Bu defa orası dinamitle yıkılmıştı. Kadınlar yıkıntılar arasında, hasta çocuklarla dolaşıyorlardı. Bazıları da tarlalardaki yatmış ekinlerin arasından bir şeyler çıkarıp çocuklarının karınlarını doyurmaya çalışıyorlardı. Yunanlılar en fazla burasını yakıp yıkmışlar, yaşama vasıtalarını ortadan kaldırmışlardı. Ne kimsenin başında bir dam ne hayvan ne yiyecek kalmıştı. Kerem Dede'nin karısı Fatma Nine ile konuştum.

— Ah evlâdım, dedi. Ne oturup da yazı yazıyorsun. Boğazları kesilmiş bir halk için yazı neye yarar? Bu köyün üç bin sığır ve koyunu vardı. Şimdi yaralı kocamla kızıma yedirecek yumurta bile bulamıyorum. Bir tek tavuk kalmadı. Tuz bile yok. Yaprakları, otları kaynatıp yerken insan içine bir parça tuz koyabilse.

Ben, ona Sivrihisar'dan bir horozla iki tavuk göndereceğimi vaad ettim. Fakat, olan bitenleri yazmanın benim vazifem olduğunu da anlattım. İsmet Paşa'ya haber vermek gerektiğini söyledim. Kadın, boynunu ve gözlerini kollarına silerek:

— Paşa'ya söyle, daha evvel bizim ihtiyaçlarımızı görsün. Bir şey yürümüyor, her şey bozuldu, evlâdım. Eski zamanda biz sade jandarmaların bir felâket olduğunu düşünürdük. Halimizden Padişah haberdar değil, derdik. Fakat, o günler âdeta cennetmiş. Nasıl Yunanlılara yalvardım, bilsen. Biraz yaşayanların başında bir dam bırakın, dedim. Köylülere:

— Bizi Avrope yolladı, dediler.

— Bana bak kızım, o Avrope denilen adama söyleyin, biz ona fenalık etmedik, biz zavallı köylüleri rahat bıraksın.

Tuhafı şu ki, Yunanlılar, Sakarya bölgesinde en iptidaî köylüye kadar bu işin arkasında İngilizlerin olduğunu anlatmışlardı. Orada, taşların üzerinde not alarak Hilâl-i Ahmer merkezine, süratle ilâç, yiyecek ve battaniye göndermelerini, aksi hâlde, hiç kimsenin yaşayamayacağını bir telgrafla bildirdim. O gece, Sivrihisar'a çok geç dönebildim.

Halide Onbaşı, ondan sonraki günlerde, daima at üzerinde savaş kalıntılarının süprüntücülüğünü yapan akbabalar arasında, yıkıntıların üstünde hep köylüleri dinler, not alır ve durmadan yardım için civardaki kumandanlara başvururdu. Benim daha önceki şefim, Binbaşı Kemal bütün kalbiyle kendini bu işe verdi ve İsmet Paşa bu yakıp yıkılmış sahaya mensup askerlere iki ay izin verdi.

Ekim ayı çıkmadan, bütün Sakarya vadisinde her damla su donmuştu. Köylüler arasında, sırtımda deri kürkle dolaşırken fena hâlde utanırdım. Ellerimin ve ayaklarımın donması, bu kabahat hissini biraz giderirdi. O ay çıkmadan Hilâl-i Ahmer telgrafa cevap verdi. Bu sahanın ihtiyaçlarını tesbit için, Abdülmuttalip ile Amerika'nın Yakın Doğu'ya Yardım Teşekkülü'nü temsil eden Miss Allen ile Miss Billing de geldiler. Bana bir memur dedi ki:

— Onların gelmesini biz istedik. Çünkü Miss Allen raporlarımıza inanmıyordu.

Her hâlde Hıristiyan bir milletin böyle facialar yapması onu mahcup ediyordu.

Ben onları Mellek Köyü'nde karşıladım. Sakarya'daki harap olmuş altı köyü onlara gösterecektim. Onları yatıracak ev yoktu. Çok şükür, 12. Fırka seyyar hastahanesi bize çadırlar verdi ve doktorlar çok yardımda bulundu. Soğuk o kadar korkunçtu ki, çadırda yatarken,

Yoldaş'ı yatakta kendime bağlıyordum. Binbaşı Tahsin ile fotoğrafçımız ve Yüzbaşı Cemil de bizimle beraberdi.

Miss Allen, Türkçeyi Anadolu şivesiyle konuşurdu ve köylülerle hemen dost oluveriyordu. Onun, benim teşekkülümde devamlı bir yardımcı olarak çalışmasını çok isterdim.

Bu uzun gezintide çok acı hatıralar da vardır: Bir gün Köseağaç'tan Gecek'e, geceyi geçirmek için gidiyorduk. Misafirler arabayla, Binbaşı Tahsin'le ben de atla gidiyorduk. Vakit geçti. Hava çok kararmıştı. Tepeden doğru, bir kadın eşeğini güderek geldi:

— Tahsin, oğul Tahsin, diye feryada başladı. Sesi bütün o boş vadiyi tarıyor gibiydi. Binbaşı Tahsin müteessir oldu. Atını durdurarak:

— Ben buradayım ana, gel ne söyleyeceksen söyle, dedi.

— Bu üniformayı nereden buldun? Bıyıkların nasıl çıktı?

Köseağaçlı bir kadındı. Yirmi üç yaşındaki oğlunu Yunanlılar öldürmüştü. Kafası altüst olduğu için, Binbaşı Tahsin'i oğlu sanmıştı. Binbaşı Tahsin oğlu olmadığını söyleyince:

— Bulun öyleyse benim Tahsin oğulu, bu eşeğe bindirir, götürürüm ben onu.

Köseağaç'a girerken, o acıklı ses yine etrafı:

— Tahsin oğul, Tahsin oğul, diye arayıp tarıyordu.

Gecek'te balkonlu bir eve indik. Misafirlerimiz ocağı yanan bir odada oturuyorlardı. Yüzbaşı Cemil onlarla konuşuyordu. Kendisi Saint-Cyre'in eski bir talebesi, aynı zamanda bir havacıydı. Birinci Dünya Savaşı'nda kulakları sağır olmuştu. Sıhhati gayet nazikti. İyi resim yapardı. Onun köy karikatürleri hepimizi büyülerdi. Bunlardan biri, "Halide Edib Hanım'ın bir konferansından sonra Anadolu köylerinin teşekkürü" ismini taşıyor ve kadın-erkek, eşeklerinin üstünde kabak getiriyorlardı. Bu adam, kalben askerlik aleyhindeydi ve her yaşayan insana karşı büyük bir muhabbet besliyordu. Onunla at

üstünde uzun müddet gitmek imkânsızdı. Bir saat sonra daima attan iner, atından onu yorduğu için özür dilerdi. Daima da:

— Ben sağır, çirkin, romatizmalı ve fakir bir adamım, fakat ölmek istemiyorum. Onun için insanların zulmüne ister istemez şahit oluyorum, derdi.

İngiliz efkâr-ı umûmiyyesi ve basını Yunanlılar üzerinde büyük tesir yaptığı için, eğer Miss Allen'in raporlarını İngilizler basmış olsaydı, bu İzmir kampanyasının felâketleri iki taraf için de daha hafif olabilirdi.

Sivrihisar'a döner dönmez, Binbaşı Muharrem'den bir mektup aldım. Aziziye'de merkezi olan İzzeddin Paşa, grubunun Erkân-ı Harbiye Reisi idi. Beni İzzeddin Paşa'nın misafiri olarak davet ediyordu. Raporlarımı İsmet Paşa'ya götürdüğüm zaman bundan bahsettim. Dedi ki:

— Onbaşı, ben Bolvadin'e gidiyorum. Geceyi Aziziye'de geçireceğim. Eğer yarım saate kadar hazırlanırsan seni arabamla götürürüm.

Yarım saat sonra, İsmet Paşa'nın otomobiliyle hareket ettik. Bunu iyi hatırlarım. Çünkü, köyden geçerken, bilhassa çocuklarla ilgileniyordu. Bizim yolumuzdaki köyler pek o kadar yakılıp yıkılmamış bir durumdaydı ve Makedonyalı göçmenlerle doluydu. Bir küçük kız, saçlarının örgüleri sırtında sallana sallana İsmet Paşa'nın otomobiline sıçradı. Ötekiler de etrafında serçeler gibi zıplayıp duruyorlardı. İsmet Paşa, kızın başını okşayarak:

— Sen bu saçların birazını bana ver, bak benim başımda saç yok, dedi. Ve kızı da bir geyik yavrusuna benzettiğini söyledi. Burada İsmet Paşa, Türkiye'nin geleceğinden bahseder, bütün kötülüklere, suistimallere son verileceğini söylerdi. Evet, İttihat ve Terakki de aynı idealle başa gelmişti. İzzeddin Paşa bir yemek ziyafeti veriyordu. Bütün fırka kumandanları ve Erkân-ı Harp reisleri[210] oradaydılar.

Herkes belinden kemerini ve tabancasını çıkararak bir masanın üzerine bıraktı. Bize Aziziye'nin eski kaymakamı diye bir adamı takdim ettiler. Adı Nuri idi. Bana bir evlât muamelesi yaptı. Âdeta beni tanıyormuş gibiydi. Fakat ben, bir türlü kim olduğunu hatırlayamadım. Bu zengin adam, oradan geçen paşaları evinde misafir ederdi. İsmet Paşa, kendisi karargâhta yatacağını söyleyerek Nuri Efendi'nin evinde ona hazırlanan yeri bana bıraktı. Adam bana dedi ki:

— Beni nasıl unuttun, Halide Hanım? Ben seni ne kadar omuzlarımda taşıdım ve geceyarısı sarayın kapısını sana açtırdım.[211]

Hemen elini yakaladım:

— Sen Çerkes Mehmed Efendi'sin, değil mi? Niye Nuri Efendi dedirtiyorsun kendine, diye sordum. Yürüyerek evine gittik. O kadar eski günleri hatırlamış ve kendimi unutmuştum ki, kemerimle tabancamı almayı akıl etmemiştim.

Yolda giderken bir çocuk gibi o bölgede ne kadar mektep açtığını, yollar yaptırdığını anlattı durdu.

— Baban velinimetimdi. Bu işleri yaparken lâzım oldukça halka nasıl dayak attığımı kendisine söylediğim zaman beni azarlardı.

Yedi çocuğu, bir tane de torunu vardı. Omzunda taşımış olduğu bir çocuğun, bu beyabanda at üstünde dolaşması ona çok tuhaf geliyordu.

— Ah Halide Hanım ah, zenginim, kalabalık ailem var, fakat bir kızım dilsiz ve sağır. Onu kurtarabilsem, her şeyi feda ederdim. Kaşları da sana benzer.

Yedi çocuğunu ve yedi aylık torununu gördüm. Dilsiz yavru babasının dizlerine sıçradı. İki çocuk gibi birbirlerinden ayrılmadılar. Babası ona:

— Haydi anlat, dediği zaman, işaretlerle Yunanlıların gelişini ve yaptıkları işkenceleri o kadar canlı anlattı ki, âdeta bir Ruth Draper[212] olabilirdi. Babası:

— Haydi şimdi de mektepleri ve nutukları anlat, dedi. Bu, onun en parlak marifetiydi. Aziziye'deki kız mektebinin Türk ordusu şerefine verdiği ziyafette kız çocuklarının nutuklarını taklit ediyordu. Bir kelime söylemeden, o kadar güzel taklit yapıyordu ki, gülmekten gözlerimden yaşlar aktı. Yalnız o gece, ilk defa olarak, Anadolu'nun bu yerlerinde köpeksiz ve tabancasız bulunmam beni biraz endişeye düşürdü.

Nihayet, gece, uykumdan bir çekmece açılıyormuş gibi bir ses duyarak uyandım. Fakat, birdenbire, hafif bir gürültü oldu. Etrafıma bakındım, bahçeye açılan yan pencerenin beyaz perdeleri tuhaf bir suretle kımıldanıyordu. Gürültü oradan gelmişti. Bir dakika bekledim. Yattım. Birisi o pencereyi dışardan açıyordu. Yataktan fırladım:

— Kim var orada, diye pencereye koştum. Perdeyi çektim. Bir siyah kalpaklı başın, henüz ağarmaya başlayan ışıkta, aşağı eğildiğini gördüm. Koyu renk bir esvap giyinmişti. Başında astragan bir kalpak vardı. Elleriyle yüzünü kapamıştı. O da bekliyordu. Bu adamı mutlaka yakalatmak istiyordum. Kıyafetinden adî bir hırsıza benzemiyordu. Beni öldürmek kimsenin aklına gelmeyeceğini zannettiğim için, belki İsmet Paşa'nın burada misafir olacağını duyduktan sonra, bir suikast yapmak için gelmiş olması düşünülebilirdi. Pencereyi açmadan yanımdaki odaya koştum. Nuri Efendi'ye seslendim:

— Çabuk gelin, bir adam odama girmek istiyor!

Nuri Efendi terliklerini ararken:

— Rüya görmüş olacaksın, diye söyleniyordu. Geldi, pencereyi açtı. Görünürde kimse yoktu. Bahçeye koştu. Pencereme dayanmış uzun bir merdiven vardı.

Nuri Efendi'nin bahçesiyle, Aziziye kaymakamının bahçesi birbirine açılıyordu. Merdiven bu yeni kaymakamındı. Sabahın ayazında o meçhul şahıs, merdiveni sürüklerken yerde izler bırakmıştı.

Ben daima odamda ışıkla uyuduğum için, adamcağız epeyce pencerenin dışında beklemiş olacaktı.

Elli Yedinci Fırka kumandanı meseleyi ele aldı. Bu kıyafette bir adam (Aziziye'ye yabancı) oraya gelmiş, misafirler hakkında ona buna sualler sormuştu. Oranın karakolu da kendisini görmüştü. Onun hakkında alınan bilgi işte bundan ibaretti.

Sivrihisar'da İsmet Paşa sordu:

— Korktun mu, Onbaşı?

— Bıçaklanmak istemem. O da her hâlde ateş etmezdi.

— Elinde tabancan olsaydı, vurur muydun?

Bunu hiç düşünmemiştim. Bu adamı yakalatmak istiyor, ama hakikatte, öldürtmek istemiyordum. Bununla beraber, tabancamın yanımda olmamasına sevindim, çünkü korku, belki bana böyle bir cinayet işletebilirdi.

İsmet Paşa:

— Keşke tabancan olsaydı da adamı vursaydın, dedi.

Kasımın ortasına doğru, basılması gereken raporlar o kadar çoğalmıştı ki, yirmi gün izinle Ankara'ya gittim. Binbaşı Tevfik de Nallıhan'daki ailesine gideceği için onunla beraber Beylikköprü'ye kadar geldim. Oradan Polatlı trenine binecektim. Bu defa Doru ile seyisim İbrahim'i getirmemiştim. Ali Rıza (emir erim) Ankara'ya benimle geliyordu. Binbaşı Tevfik bana Beylikköprü'deki kumandanın çok sert bir adam olduğunu ve birçok askerin onun yanından kaçtığını söylemişti.

Çadırına onu ziyarete gittiğim zaman, içimden gülmek geldi. Çocukluğumuzda orta oyununda gördüğüm karakterleri hatırlatıyordu.

— Merhaba, Onbaşı!

— Merhaba, Kumandan Bey!

— Ben size bir başka kadın asker tanıtmak isterim. O, kadın nakliyatının başındaki Fatma Çavuş'tur. Bunu söylerken geriye çekilmiş bir kadını gösterdi.

Yetmiş yaşlarında, uzun boylu, kır saçlı, fakat güçlü kuvvetli bir kadındı. Arkası dimdik. Yüzündeki çizgiler yaştan çok, acı çekmiş olmasından ileri geliyordu. Kumandan dedi ki:

— Bu sabah buradan iki gazeteci geçti. Fatma Çavuş'un omzunda tüfekle resmini aldırttım. Bir bakınız.

Anladığıma göre, Kumandan, benim bu mesele hakkında yazı yazmamı istiyordu. O aralık odaya gelen emir eri:

— Birkaç tane kaçak yakalandı. Ne emredersiniz, diye sordu. Kumandan da:

— Görüyorsun ya, Onbaşı, ben bir dakika vazifemden ayrılamıyorum, dedikten sonra çadırdan çıktı.

Fatma Nine, bir sandalyeye oturarak başını ellerinin içine aldı. Dedi ki:

— Ah evlâdım, tüfekten ödüm patlar. Elimi dokunsam yüreğim titrer. Askerleri seviyorum. Onlara hizmet edeceğim. Ama, benim tüfekli resmimi niçin alıyorlar? Kumandan konuşurken dizlerim titriyor.

— Sana sert davranıyor mu, Nine?

— Hayır, hayır. Fakat her geçene beni gösteriyor. Kumandan'ın muavini beyaz sakallı adamdan da korkuyorum. Kamçısını öyle bir sallıyor ki; kaçakları çok fena dövüyorlar. Zavallı yavrucaklar. İçim kan ağlıyor. Ne olur güzellikle yapsalar. Acaba Söğüt'ten ne zaman çekileceğiz? Burada korkudan başka bir şey yok. Bunu askerlerim ve kör yavrum için çekiyorum.

Bu aralık, Kumandan çadıra gelince, Fatma Çavuş sessizce sıvıştı. Kumandan artık Fatma Çavuş'u unutmuştu.

— Bu eşeklerin neden kaçtıklarını bilir misin, Onbaşı? Otur, otur. Burada harp de yok. Cephede pekâlâ harp ediyorlar. Burada hep siperlerin içinde. Ama yine de kaçıp gidiyorlar. Bazıları bir eşkıya çetesi kurmuş. Bunu işittin mi?

— Evet, dün gece Beylikköprü'de iki kişiyi öldürmüşler.

— İşittin, demek. Bu, benim haysiyetime dokunuyor. Benim kabahatim yok. Bunu İsmet Paşa'ya söylemeli. Dövüyorum, dövüyorum, kamçı kırılıncaya kadar, tabanları parça parça oluncaya kadar... Şimdi anlatayım... Kapıda birisi var. Gel!

İçeriye genç bir asker doktor girdi. Selâm verdi. Fakat çok sinirliydi:

— Hastaları nakletme hususundaki emirlerinizi icra edemeyeceğiz.

Kumandan'ın yüzü korkunç bir hâl aldı. Ağzı köpürüyordu:

— Doktor Bey, sen mi kumandansın ben mi? Neden eşekoğlu eşekler geceyarısı götürülmüyorlar? Onlara fazla battaniye de veriyorum.

— Göğüslerinden hastalar. Doktor sıfatı ile gece nakledemem. Soğuk sıfırın altında on yedi derece. Tehlikeli olur.

— Vallahi, billâhi gece götüreceksiniz.

Doktor, gözleri çadırın direğinde:

— Vazifem icabı.

— Senin vazifen kumandanın emrine itaattir. Marş!

Kumandan bana döndü:

— Sivil doktorlar hiçbir zaman askerliğin icap ettirdiği şeyleri anlamıyorlar. Son aylarda birkaç yüz öküz de öldü. Öküzün bu günlerde ne kadar kıymeti olduğunu bilir misiniz?

Ben içimden, "Senin için öküz, insandan daha kıymetli her hâlde," dedim. Ondan sonra, neden gece nakliyatını istediğini anlattı. Öküzler açlıktan ve çok çalışmaktan ölüyorlarmış. Onları yaşatmak için yeter derecede yiyecek yokmuş. Tek yiyecekleri Beylikköprü civarındaki

kırlarda otlarmış. Onun istediği öküzleri gece çalıştırıp gündüzleri çayırlara salıvermekmiş... Bu izahatın sonunda bana:

— Anladın mı, diye sordu.

Anladım, fakat bir şey söyleyemedim. Aylardan beri, askerî mekanizmanın ne kadar lüzumlu olduğunu ve nasıl çalıştığını görmüştüm. Cephedekiler, bütün zabitler nefislerini feda eden kahraman adamlardı. Fakat Beylikköprü hadisesi beni biraz hayal kırıklığına uğrattı. O akşam yemekte konuşmak istemedim.

— Müsaadenizle, erken yatmak istiyorum, Kumandan Bey. Acaba Polatlı'dan tren olup olmadığını anlamak mümkün mü?

Telefonu açarak Polatlı İstasyon Kumandanı ile konuşmaya başladı:

— Trenin ne zaman gideceğini neden bilmiyorsunuz? Ben, Binbaşı, siz Yüzbaşısınız. Bunu bilin. Yarın bir tren gitmeli. Alo! Nasıl sırtta odun taşındığı benim umrumda değil. Alo! Alo! Telefon neye kapandı sanki?

Çadırımda bir mangal yanıyordu. Çamura basmamak için yere tahtalar konmuştu. İçlerinde bir koltuk vardı. Her hâlde bu beyabanda böyle bir çadır hazırlatmak büyük bir kabiliyet gerektiriyordu. Ali Rıza, bir türlü çadırdan gitmiyor, bir şeyler söylemek istiyordu. Anadolu seyahatlerinde çok zaman yanımda taşıdığım Nâzım'ın tüfeğinin yerini birkaç defa değiştirdikten sonra, nihayet konuştu:

— Burası cehennem, efendim. Herkes kaçıyor.

— Kaçmak günahtır, Ali Rıza.

— Öyle, efendim. Fakat güzellikle bir şey yapmıyorlar. İnsanın dinine imanına, anasına avradına sövüp dayak atıyorlar. Kumandan'ın şu kadarcık küçük oğlu bile, elinde kamçı ile dolaşıp öteye beriye sallıyor.

— Yarın görürüz, Ali Rıza. Allah rahatlık versin.

O gittikten sonra, D'Annunzio'nun *Il Fuoco* (Ateş) adlı eserindeki Foscarina'nın isterik azabını çekiyordum.

Galiba, çadırın altından sürünerek, Kumandan'ın oğlu içeriye girdi. Tabancama elini uzatmış, ağzı sulanıyordu. Bana da, tabanca sahibi bir kadın diye büyük bir takdirle bakıyordu. Ancak yedi yaşlarında vardı. Gözleri evinden fırlamıştı.

— Çek elini tabancadan!

Çekti. Fakat, bu defa, daha fazla bir hayranlıkla bana baktı.

— Hanım Teyze, annemle kardeşlerim tabanca görünce korkudan bayılacak gibi oluyorlar. Onlar kadın. Fakat ben...

— Sus, uyuyacağım.

Bu defa hayranlığı daha da arttı. Ben, kendi kendime, şayet bu sertliği dayağa çevirirsem, oğlanın bana daha fazla hayran olacağını biliyordum. Evet, işte dayak yemesi gereken insan örneklerinden biri!

— Hanım Teyze, şu köşedeki sandalyede oturayım mı? Sesimi çıkarmam.

— Otur!

— Ben askerlere istediğimi yaparım. Evde de annemle kardeşlerime tıpkı babam gibi emir veririm.

— ...

— Büyük ablamı bile döverim. O kahpe...

— Ablana böyle söyleyemezsin.

— Ama o benim sahici kardeşim değil. Annemin üvey kızı. Zor işleri o görür. Takunya giyer. Üstü başı partaldır.

— Şimdi çık bakayım çadırdan.

Dudakları titredi, gözleri yaşardı:

— Köpeğin olayım, Hanım Teyze. Bir daha konuşmam. Arap olayım bir daha konuşursam.

Bu yüzün, bilhassa çene ve dudak hatları çok cazipti.

— Oturabilirsin, ama bir kelime daha söylemek yok.

Oturdu. Bir taş bebek bundan daha sessiz olamazdı. Ayak sesleri çadıra yaklaşıyordu. Küçük oğlan yerinden fırladı. Bütün korkusunu

unutmuştu:

— Askerler, askerleri dövecekler. Babamın sesini duyar duymaz titriyorlar.

Çadırdan fırladı. Bu dayak merasiminin benim çadırın yanında neden yapıldığını anlamadım. Kumandan, belki bana kudretinin derecesini anlatmak istiyordu. Her hâlde bu bir melodramdı. Yüksek sesle:

— Bunlar son kaçaklar mı?

— Evet, Efendim.

— Anavatanlarınızı düşmanın çiğnemesine müsaade ettiniz. Kadınlarınızın ırzına geçtiler. Bu memleket senin kadar namussuz görmemiştir. Vur!

Sekiz sopa. O esnada kalbim atıyor ve yatakta doğrulup oturuyorum.

— Bu yeter. Ötekine geç!

Bu nutuk tekrar başladı. Her defasında ses daha yükseliyor. On üçünü de dövdüler. Anladığıma göre, tabanlarını parça parça etmediğini ve mülâyim[213] davrandığını bana ihsas ettirmek[214] istiyordu.

Aralık ayında karargâha döndüm. Sivrihisar'da Üçüncü Grup Kumandanı Miralay Arif idi. Bana, Sarıköy'e araba gönderdi. Orduda tekrar yerine dönmüş olmaktan çok sevinen Miralay Arif'le birlikte yemek yedik. İkinci durak, Kaymakam Salih Bey'in başında bulunduğu 61. Fırka oldu. Çandır Köyü'nün başında bulunan Seyid Ağa benim eski tanıdıklarımdandı. Kendisi Makedonya'dan göç etmişti. Ziraat usullerini durmadan yenileştirmeye çalışırdı. Oğlunu Macaristan'a ziraat okumak için göndereceğini söyledi. Tek şikâyeti mektep yokluğu ve sıtmaydı. Bununla beraber, Kaymakam Salih bu köy eşrafından epeyce şikâyet etti. Umumiyetle eşrafın fukarayı ezdiğini söylüyordu. Kendi fırkasının genç unsurları köye yardım

ediyorlardı. Fırkanın bütün askerleri koyun derisinden birer palto giymişlerdi. Aralık ayının sonunda, karargâh Aziziye'den Akşehir'e indi. Beş yüz atlı evvelâ Çay'a kadar karargâhı götürdü, sonra da biz Alaşehir'de trene bindik. Bu beş yüz atlının başında giden Garp Cephesi Erkân-ı Harbiye Reisi Miralay Asım beni yanına davet ederek atların yürüyüşünü benim idare etmemi nezaketle teklif etti. Elimi kaldırdım: yarım saat tırıs, sonra adî adım, yine tırıs sonra yine adî adım. Sekiz saat sonra âdeta donmuş bir hâlde Çay'a vardık.

İlk haftalar, Akşehir'i iyi tanımama zaman yoktu. Soğuk son derece fazlaydı. Bense dizanteri ve sıtmadan kıvranıyordum. Ama şikâyet etmiyordum. Fakat ömrümün en büyük sıkıntılarını o haftalar içinde çektim. Ayın sonlarına doğru Antalya Sağlık Müdürü olan Doktor Hasan Ferit bir telgraf çekerek bana babamın nüzul[215] geçirdiğini ve hemen gelmemi yazdı. İsmet Paşa, Hilâl-i Ahmer Teşkilâtı'nın Isparta'da hastahaneler kurmaya giden heyetiyle beraber gitmeme izin verdi. On iki gün sonra Antalya'da babamın yanına varabildim. Isparta'dan sonraki yollar, bilhassa korkunç, tehlikeli ve çok rahatsızdır. İnsan, Anadolu'nun yaylı denilen arabasının içinde kemikleri kırılacak hâle gelmezse, o civarın haydutlarının hücumuna uğrar ve bu haydutlar canları isterse sizi öldürür veya sağ bırakırlardı.

Bu defa Ali Rıza'yı Doru ile bırakıp İbrahim'i beraberimde götürdüm. İbrahim araba sürmesini çok iyi biliyordu. Aynı zamanda çok iyi nişancı ve kuvvetli bir adamdı. Yoldaş da bizimle beraber geldi.

Hastahaneler hazırlanıyordu. Çok kabiliyetli bir cerrah olan Dr. Kemal, bu işlerin başındaydı. Sultan Dağları'nın muazzam sahnelerini seyretmek büyük bir zevkti. Akşam saat on buçukta Iğdır Gölü'nün yanındaki bir köye vardık. Ertesi gün hareket edecektik. Dr. Kemal bize ev temin etti. Bu evin avlusuna girince uyuklayan bir eşek, iki de şaşkın inekle karşı karşıya geldim. Bağlı bir çoban köpeği de vardı. Yoldaş'a hırlamaya başladı. Uzun bir yolculuktan sonra, girdiğim oda

çok hoş geldi bana. Köy ocağında yığılı odunlar bu odayı hem ısıtıyor, hem de kızıl bir ışıkla aydınlatıyordu. Üç kadın odada dolaşıyordu. En gençleri, sanki ben küçük bir çocukmuşum gibi, kollarını boynuma doladı:

— Gız ne kadar üşümüşsün, rengin atmış, dedi.

Bu kadının şahsiyeti vücudundan da hissediliyordu. Geniş kalçalı, geniş omuzluydu. Beyzî[216] yüzünde siyah kirpikler arasından yeşil gözler ışıldıyor, başına sardığı pembe aynı renkten yemeninin altından şakaklarına doğru altın renginde bukleler sarkıyordu. Bu, şimdi orduda fakat daha önce köyün marangozu olan Kara Hüseyin'in Şebben'i idi. Ateşin karşısına uzandım. Şebben yanıma çökerek köyün bütün dedikodularını anlattı. Bir saat geçmeden, bütün köy kadınları odayı doldurdu. Kadınlar konuşuyor, örgü örüyor, türkü çığırıyorlardı. Bu, bir hakikî Anadolu sahnesiydi. Türküleri birer inilti, hep dağların ardındaki sevgilileri çağırıyordu. Hayatları her gün için büyük bir mücadele olmasına rağmen, çok tatlı kadınlardı. Bir tanesi:

— Ah, bu harp ne zaman bitecek, dediği zaman, odayı bir matem havası kapladı. Hepsi erkeklerine hasret çekiyordu. Bir taraftan, köylerini yaşatmak için sarfettikleri emeğe bir yardım, bir taraftan da aşk hasreti vardı. O köyde, şimdi hiçbirinin yaşı yetmişten aşağı olmayan yirmi erkek bulunuyordu. Şebben'in kocası Kara Hüseyin iki yıl önce orduya katılmıştı. Bu müddet ona izin için bir hak verdiğinden, kendisine izin alacağımı söyledim. Şebben çok açık bir dille kocasına kavuştuğu zaman geçireceği aşk sahnelerini ve peydahlayacağı çocukları anlatmaya başladı.

O gün, o köyden halkın şikâyetlerini not ederek ayrıldım. Her tetkik dönüşünde İsmet Paşa'ya Tetkik-i Mezalim raporunun yanında, bir de halkın şikâyetlerini bildiriyordum. İsmet Paşa böyle bir mücadele esnasında halk efkârının[217] kıymetini tamamiyle takdir ederdi. Hatta, iyi hatırlıyorum, Akşehir'de bir gün, askerlerle halk

arasında bir mücadele olursa, kendisinin halkın tarafını tutacağını söylemişti. Gerçi bunu her zaman yapmak imkânı yoktu, ama bu, beni çok duygulandırmıştı. Bu tetkik esnasında ikinci defa burasını ziyaret ettikten sonra, ona bu köyün dertlerini anlattığım zaman, Şebben ile de çok ilgilendi. Eliyle, izin için gerekli emirleri yazarak verdi. "Şebben'in Kara Hüseyin'i" adlı hikâyemi yazmamı o tavsiye etmişti.[218] Hikâye yayınlandığı zaman, bana yazdığı bir mektupta demişti ki: "Orduda kumanda ettiğim yüz bin askerin her birinin evinde bir Şebben olduğunu bilmiyordum. Bu kadınlar bana eşeklerinin üstünde birer bohça gibi görünürlerdi."

Isparta'da, Hilâl-i Ahmer misyonunun seyahati sona erdi. Orada İbrahim bir araba buluncaya kadar iki akşam kalmaya mecbur oldum.

Geldiğimin ertesi günü, henüz hazırlanmış olan büyük Hilâl-i Ahmer hastahanesini benim açmamı istediler. Bu, mühim bir olaydı. Çünkü, askerî ve sivil memurlardan başka Isparta eşrafı ve köylüleri salonu doldurmuştu. Halk nedense Hilâl-i Ahmer'e daima çok bağlıydı. Sırtımda bir hemşire üniformasıyla onlara barıştan bahsettim. Öğleden sonra, Isparta kadınlarına da bir nutuk vermem gerekiyordu. Tahta sıralarda oturup gözleri gözlerimin içine dalan köy kadınlarıyla bir aile konuşması yaptım. Nihayet, zabitlerin okuma odasında (bu defa asker üniformasıyla) onlarla beraber oldum. Artık nutuk meselesi bittiğini düşünerek, çayımı sükûnla içiyordum. Orada da bir konuşma yapmam gerektiğini söyledikleri zaman, kafamın içi bomboştu. Ne söyleyeceğimi bilmiyordum. Fakat, elinde çay ibriği ile gelen bir neferle göz göze gelince, söylemem gereken şeyi o bana ilham etti (umumiyetle hazırlıksız verdiğim nutuklarda, bana dinleyicilerimden birinin gözleri söyleyeceğim şeyleri ilham eder). Orada, askerlerin Türkiye'nin yeniden doğum mücadelesindeki yerinden bahsettim. Osmanlı Türkü, adını cidden lâyık olduğu imparatorluğun kurucusundan almıştı. Fakat bu yeni devlet, bir tek padişaha ya da

başbuğa bağlı değildi. Bu, Anadolu'nun yarattığı bir devlet olacaktı. Bütün bu konuşma esnasında, çay getiren askerle birbirimize bakıyorduk. Sözlerim bitince, bana bir fincan daha çay getirdi.

— Neden konuşurken hep o askere bakıyordun, diye sordukları zaman güldüm.

İbrahim, nihayet, kendisi kullanmak şartıyla bana bir araba buldu. Burdur yolunda, bu kararın ne kadar yerinde olduğunu anladım. Yol bir çamur deryasıydı ve kayalarla doluydu. Bizimle beraber hareket eden yedi arabadan yalnız benimki sağlam kalabilmişti. Dört tanesi oldukları yerde kaldılar. Üç tanesi uzun bir zaman sonra hareket edebildiler. Üç gün müddetle geceleri kirli hanlarda geçirdikten sonra nihayet Çubuk Geçidi'ne geldik. Ben de aileme kavuştum.

Babam iyileşiyordu ve çevresinde eski dostları ve kardeşlerim vardı. Önümüzde deniz, etrafımız yeşillik içinde. Daha ne isteyebilirdim. On iki gün bir hayal gibi geçti. Doktor Hasan Ferit bizimle beraber Ankara'ya gelip Sıhhiye Vekâleti'nin hazırlamakta olduğu yenilikleri tetkik etmek istiyordu. Aynı zamanda, Hilâl-i Ahmer memuru bir doktorun genç dulu da bizimle beraber geliyordu. Öğleden sonra, iki araba ile hareket ettik.

Kırkgöz Hanı'nda eşkıyalara ait hikâyelerden başka bir şey konuşulmuyordu. Oraları dehşete salan çetenin başı Hacı Murat'tı. Bu adam alelâde yolcuları öldürmekle kalmıyor, onları zeytinyağı kazanında diri diri yakıyormuş. Doktorun dul karısı Rana Hanım çok sinirliydi. Doktor Hasan Ferit onu avutmak için:

— O yalnız zenginlere bu muameleyi yapar. Sen parasızsın, bir şey yapmaz, diyordu. Fakat, "Yüzükoyun yatın, kesenizi ve tüfeğinizi atın!" dediği zaman da dediğini yapmak gerektiğini ilâve etmişti. Bu dar, korkunç geçitte, kayalar arkasından, "Yüzükoyun yatın!" emrini bazan kırk kişiye birden veriyorlarmış. Yani kayaların arkasından iki tüfekli adam, büyük bir alayı durdurabiliyormuş.

Çubuk Geçidi'nde, Dr. Hasan Ferit'le Hilâl-i Ahmer memuru tüfekleriyle kayaların arkasından yürüyerek böyle bir süprizden bizi korumaya çalıştılar. Yollar karlıydı. Arabalar ikide bir duruyor, arkalarından itmek gerekiyordu. İbrahim'in araba sürmedeki kabiliyeti ve zekâsı çok işimize yaradı. Hasan Ferit'le Hilâl-i Ahmer memuru vazifelerine devam ettiler. Ben âdeta bu maceradan hoşlanır gibi olmuştum. On iki yaşında kadar, mavi gözlü bir küçük oğlan, arabayı arkadan iterken:

— Vay anam, gel bak oğlan ne çekiyor, dediği zaman çok üzüldüm. Arabadan inerek onun yanında yürüdüm. O yavrucak, ailesinin tek erkeğiydi.

Nihayet, Hacı Murat'ın, umumiyetle bulunduğu yamacı geçince biraz nefes aldık. Bilhassa Çine düzlüğüne gelince çok sevinmiştik. O yolu bugün de görür gibiyim. Yolun bir tarafı düzlüğe bakıyordu. Rana Hanım, elinde bir tabanca, yanımda oturuyordu. Ben, tüfeğimi dizlerimin üstüne koymuştum. İbrahim, arabacının yanında, elinde tüfeğiyle oturuyordu. Hasan Ferit ile Hilâl-i Ahmer memuru arkamızdaki arabada geliyorlardı. Rana Hanım:

— Şimdi eşkıyalarla karşılaşacağız, dediği zaman bu ruh hâletine gülmek istedim. Fakat:

— İşte geliyorlar, dediği vakitse onları sahiden görmüş olduğuna inandım. Eski bir değirmenin arkasından sekiz kişi çıkmış, yola doğru geliyorlardı. Ben:

— Onlar ava çıkmışlar, dediğim zaman, eşkıyaların geldiğini iyice anlamıştım. İbrahim döndü, bana baktı.

— Yavaş gidiniz, dedim.

Onlar yaklaştıkça yaklaştılar. Nihayet yüz yüze geldik. Reislerinin sırtında bir asker paltosu vardı. Daha sonra öğrendiğime göre, bunu bir soygun esnasında almıştı. İki kişi de kalpaklıydı. Tüfeklerinin hepsi martindi. Gözlerim reislerinin gözlerinde. O da bana bakıyor.

Arkamdaki kurt derisi kürkle beni belki genç bir zabit sanıyordu. Yere yatıp kürkümü vermek istemiyordum. Ben İbrahim'le konuşurken Rana Hanım beni bidüziye[219] çimdikliyordu.

— İbrahim, eğer dur derse, arabadan atla, yolun üstündeki çukurda siper al.

— Peki, Efendim.

— Hepimizin ne kadar kurşunumuz var?

— Yüz.

— Onlarla mücadelede bu kurşunlar işe yarar mı?

— Bizim tüfeklerimiz daha iyi. Mevkiimiz de daha sağlam. Dr. Ferit Bey de vaziyeti anladı. O da iyi nişancıdır.

Eşkıya reisi yola kadar geldikten sonra, arkasını döndü, ötekilerle beraber yürümeye başladı. Avenesi de arkasından onu takip etti. Eminim ki, eğer korku alâmeti göstermiş olsaydık, arabayı hızlı sürseydik, mutlaka bize "Yere yat!" emri verirdi. Eşkıya uzaklaşırken dönüp dönüp bize bakıyordu. İbrahim sordu:

— Ateş edeyim mi, Efendim?

— Hayır, İbrahim. Kansız zafer daha iyidir.

Burdur'da otele gittik. Orada hep eşkıyalardan bahsediyorlardı. Anlaşılan bu sekiz kişinin başı Mahmut adında biriymiş. Arkasındaki paltoyu bir zabitten almış ve aynı gün üç kafileyi soymuş. Bu palto ile o civarda görünmesi, Mahmut'un çok cesur bir adam olduğunu gösteriyordu. Çünkü, jandarmalar durmadan onu arıyorlardı. Oteldekiler, ordu işe karışmazsa bu eşkıyaların tutulamayacaklarını söylüyorlardı. Fakat, ordunun o kadar çok işi vardı ki, bir zaman için eşkıyaları kendi başlarına bırakmak zorundaydı.

Isparta'da, Dr. Murat'ı gördük. O da yolda hücuma uğramış, fakat elindeki tüfekle kendini müdafaa etmiş, paltosunu kurtarmıştı. Bu palto meselesi bir şaka hâlini aldı. Herkes, paltosu çalınan zabiti yakalayıp onunla alay etmek istiyordu.

Eğridir'de hastahanenin misafiri olduk. Sabahleyin şiddetli bir yer sarsıntısı oldu. Duvarda asılı duran bir saz kafama düştü, fakat elim kafamda olduğu için başıma bir şey olmadı. Ne garipti, her tehlike karşısında hayatımı kurtaran bir hadise oluyordu. Kader denilen şey, hayat manzaralarının hepsini görmem için beni korumak istiyor gibiydi. Kaymakamın odasında bize çay ikram ettiler. Göl kenarında bizi geçirmek için çatana bekliyordu. Hükûmet Konağı'nın önünde yirmi kadar elleri zincirli muhtelif çetelere mensup adamlar kendilerinden vapur parası istedikleri için isyan etmişlerdi.

— Biz kendimiz götürülmek istemiyoruz, vermeyiz. Dağ başındaki eşkıyanın insanı soymasıyla hükûmetin soyması arasında ne fark var?

İşte bu, hükûmete karşı halk isyanının sesiydi. Halbuki, bu adamın Gelibolu'da kavga etmiş bir asker olduğunu da söylüyorlardı. Kim bilir, hangi sebeplerle dağa çıkmıştı. Gölü çatana sallanarak geçti. Nihayet tekrar Şebben'in evinde.

Bu defa rengi soluk ve sakin görünüyordu. Hep Kara Hüseyin için hasretini anlatıyordu. Buna rağmen, dedikodu yapmaktan da geri kalmadı. Köydeki bir düşmanı, Şebben başını iyi örtmüyor, diye tenkit ediyormuş. Halbuki, kadının iki âşığı varmış. Şebben dedi ki:

— Benim kahpeliğe diyeceğim yok. Ben de birisini seversem kahpe olurum. Fakat bu yılanlar namuslu görünmeye çalışıyorlar.

Bundan sonra, İsmet Paşa'ya söyleyeceğim sözleri bana öğretiyordu. Acaba Kara Hüseyin iki sene sonra onu tekrar sevecek miydi? Burnu büyük olduğu için kaygılanıyordu. Dedi ki:

— Gözün büyük olursa süzersin, ağzın goca olursa büzersin. Burnun goca olursa nidersin? Ondan sonra bana Kara Hüseyin'in İstanbul'da alınmış kıyafetiyle bir resmini gösterdi. Döndüğü zaman köyü nasıl imar edeceğini anlattı. Ağlayarak benden ayrıldı.

Sultan Dağları'ndaki yol dar ve bir tarafı da derin bir uçurumdu. Öbür tarafı ise yüksek kayalıklarla doluydu. Birdenbire bir fırtına

koptu. Atlar gemi azıya aldılar. İbrahim yere atlamış, atları durdurmaya çalışıyordu. Arabanın arka tekerlekleri uçuruma doğru sürükleniyordu. İbrahim:

— Atla aşağıya efendim, diye haykırdı.

İbrahim'in bu kuvvet ve zekâsı sayesinde ölümden kurtulduk. Elele tutuşarak, dağdan yürüyüp indik. Çok korkunç bir boraydı. Çıkardığı ses müthişti. Yukarıdan üzerime taşlar yuvarlanıyordu. Aşağıya, düzlüğe üç saatlik mücadeleden sonra inebildik. Yokuşun altında bir araba bulduk, bindik. Fakat arabanın perdeleri kopuyor, aşağıdaki ağaçlar köklerinden çıkıyor, halk avazı çıktığı kadar bağırıyordu. Bindiğimiz araba altüst oldu. Ne zaman içinden çıktığımızı hatırlamıyorum. Dr. Murat'ın bacağı incinmiş, arabacının köprü kemiği kırılmıştı. Öteki araba, boşluğa yuvarlanmış, paramparça olmuştu.

Akşehir'e vardığım zaman, yemeklerin biraz düzelmiş olduğunu gördüm. Hepimizin masrafına katıldığımız bir tabldotta, birtakım zabitler ve İsmet Paşa ile birlikte yemek yedik. Akşehir eşrafından ve aynı zamanda mebus olan Hacı Bekir Efendi beni evine misafir etti. Ailesi bana çok iyi muamele etti. Karısı ile ahret kardeşi olduk. O ev vasıtasıyla, Akşehir kadınlarını çok yakından tanımak imkânını buldum.

Bir sabah karargâhta, Yüzbaşı Cemil'in Binbaşı Tahsin ile konuştuğunu gördüm. Üstü başı çok düzelmişti. Yüzünden pek mesut görünüyordu. Dedi ki:

— Beni tebrik et, Onbaşı. İnanılmayacak bir şey oldu, evlendim.

Tebrik ettikten sonra hanımın kim olduğunu sordum. Beylikköprü'deki eski kumandanın büyük kızı olduğunu söyledi:

— Onlarla komşuydum. Bana pencereden işaret ediyordu. Önce onu zıpır bir küçük kız sandım. Mektup yazarak gelip benimle gizlice konuşmasını söyledim. Ve dedim ki, ben sağırım, romatizmalıyım,

çirkinim ve fukarayım, otuz yedi yaşındayım. Fakat namuslu bir adamım. Benim yerimde güzel bir genç olsa başka türlü hareket ederdi. O dedi ki:

— Biliyorum, fakat beni al, ailemden uzaklaştır.

Ben:

— Hakkı var, ailesi çok kötüydü, dedim.

— Nasıl biliyorsun, Onbaşı?

Kafamın içinde, Beylikköprü'de kumandanın çadırında yaramaz küçük oğlanın üvey ablasını nasıl dövdüğünü ve ona nasıl muamele ettiğini anlatışı canlandı.

— Nene lâzım, sen anlat, dedim.

— Evet, onunla evlendim. Kız ailesinden kaçtı. Odamı temizliğiyle cennete çevirdi. Evlendiğimiz günden itibaren, fotoğrafçılık öğrenmek istedi. Bir iki haftada öğrendi. Kapımızın üstünde şimdi "Kadın Fotoğrafçısı" diye bir tabela var. Bütün Akşehir kadınları gelip resim çektiriyorlar. Böyle bir babanın böyle bir kızı olacağını düşünemezdim. Çok talihliymişim.

Her hâlde bu adamın karikatürünü bu kızdan dolayı yapmamıştı.

Bir gün çarşıdan atla geçerken Doru şaha kalkmaya başladı. Neden korktuğunu biraz sonra anladım. Önde üç asker gidiyordu. Bir tanesi kafasına acayip beyaz bir örtü sarmıştı. Burnu ağzı kapalıydı. Gözlerinde siyah gözlük vardı. Binbaşı Tahsin Bey'e bu garip askerin kim olduğunu sorduğum zaman dedi ki:

— Ben de bu kadından size bahsedecektim.

— Kadın mı?

— Evet, Gül Hanım. O, Şark'tan geldi. Biraz sonra gelip sizi görecek.

Erzincan'dan garip bir rüya tesiriyle gelmişti. Hazreti Ali'yi rüyasında görmüş, orduya katılmasını söylemiş. Evini, barkını, kocasını

bırakarak on beş yaşında oğlu ile orada kumandana gitmiş, o da Gül Hanım'ı Garp Cephesi'ne yollamıştı. Yunanlılarla savaşmak istiyordu.

Tatlı bir sesi vardı. Fakat insana huzursuzluk veriyordu. Bana rüyalarını anlattı. Eğer kendisi harbe girerse, Yunanlıların hemen yenileceğine inanıyordu. Hoşuma gitti. Çünkü Üsküdar'da Hazreti Ali hakkında okuduğum hikâyeleri hatırlıyordum. Kadına Hazreti Ali gününden beri harp şeklinin değiştiğini anlatmaya lüzum görmedim. Kalbindeki iman ve memleketi kurtarma isteği bizimkinin aynıydı. Diyordu ki:

— Hemen beni cepheye yollayın.

O akşam yemekte İsmet Paşa'ya bundan bahsettiğim zaman, yemekten sonra odasında bu meseleyi birlikte konuşmamızı söyledi. Bu Gül Hanım'ı ne yapacağını sorunca, cepheye gönderilmesini tavsiye ettim. İsmet Paşa dedi ki:

— Kıyafeti bugüne uymuyor. O garip maskenin arkasında konuşurken insana tuhaf bir his geliyor. Söyle onu başından çıkarsın. Hastahanede ona bir yer bulamaz mısın? Yahut Tetkik-i Mezalim işlerinde kullanamaz mısın?

Gül Hanım'ı Ortaçağ'dan ve isterik ruhundan ayırmak için hususî bir muamele yapmak gerekiyordu.

Ertesi gün onu görmeye gittim. Asker üniformasıyla beni kabul etti. Ceketinin üstünde sarı örgüleri sallanıyordu. İnce bir yüzü vardı. Küçük bir burun yahut on üçüncü asır ressamlarının çizebilecekleri bir cadı ya da ermiş yüzü.

Hastahane meselesini açınca isyan etti. Okumak yazmak biliyorsa benim şubemde çalışabileceğini söyledim. Yine başını salladı. Sadece "uhrevî şeylerle" meşgul olduğunu ve mutlaka cepheye gitmek istediğini söyledi. Bir ay sonra, sanki, ben mesulmuşum gibi Erkân-ı Harbiye Reisi, kadının köyü altüst ettiğini, neleri varsa alıp askerlere verdiğini ve rüyalarıyla halkı korkuttuğunu söyledi.

Martta bir aylık izinle Ankara'ya gittim. Çandır'da durdum. Erkenden kumandanın neferi geldi:

— Sizinle bir kadın görüşmek istiyor, Efendim, dedi.

Kadın yanıma gelince, imamın kız kardeşi tarafından geldiğini söyledi.

— Nedir, diye sordum.

— Âşık, dedi.

— Ben ne yapayım ona?

— Süvari kumandanının arkasından giden Sadeddin Çavuş'a âşıkmış. Onunla evlenmek istiyor. Tanıyor musunuz onu?

Uzun boylu bir adam olduğunu hatırladım. Kadın devam etti:

— İkisi de birbirine âşık. İmam, kumandana giderek izin vermesini istemiş. Kadını köylü ile evlendirmek istiyorlar. Kumandanın yüreği taş gibi. İzin vermiyor. Bundan sonra benim de bir diyeceğim var.

— İmamın kardeşinin meselesini önce anlat.

— Limon gibi sarardı. Yatakta yatıyor. Sıtma olduğunu söylüyorlar. Fakat ben onun âşık Kerem gibi yandığını biliyorum. Sadeddin Çavuş alev püskürüyor. İkisi de elinizden öpüyorlar, bu işi yapmanızı istiyorlar. Şimdi benim işime gelelim.

Kadın kırk beşlik bir mahlûk. Esmer yüzü, kurnaz gözleri, demir gibi vücudu, tarlada çalışan bir kadın olduğu hissini veriyordu.

— Her hâlde seninki aşk meselesi değil.

— Vallahi öyle, nakliyede çalışan Onbaşı Mustafa ile evlenmek istiyorum. Ona izin alınız.

— Evli olmadığına emin misiniz?

— İsterse olsun bana ne. (Yüzümün değiştiğinin derhal farkına vardı.) Hayır değil, olmadığına yemin ediyor. Ben dulum. Güzel kadınım. Her erkek benimle evlenmek ister. Seyyid Ağa beni dördüncü karısı olarak almak istedi. Ben evli adamla evlenmem. Ben köylü istemiyorum.

— Onbaşı Mustafa da köylü değil mi?

— Öyle idi ama, iyidir o.

— Sana bakabilecek mi?

— Bana bakmak mı? Ben ekmekçi istemiyorum ki, koca istiyorum. İkimize de ben bakarım.

O aralık doktorun odaya girmesi, çok şükür kadını uzaklaştırdı. Doktor, kumandanın evliliği bir nevî delilik telâkki ettiğini söyledi. Bundan sonra cebinden bir mektup çıkardı. Kadının kumandana yazdığı bir mektubun suretiydi. Diyordu ki:

"Sen yüreksiz bir adamsın, Kumandan Bey. Ama bin kumandan beni Sadeddin'e varmaktan menedemez. Evet de desen hayır da desen yine evleneceğiz."

Cephedeyken Ankara'ya çok sık gidemiyordum. Gittiğim zaman Fikriye Hanım'la Mustafa Kemal Paşa'yı sık görüyordum. Mustafa Kemal Paşa'nın annesinin Ankara'ya gelmiş olması Dr. Adnan'ı oraya mütemadiyen gitmeye mecbur ediyordu. İhtiyar hanımın yüzü, ince, hareketli vücudu, atılgan ifadesiyle Mustafa Kemal Paşa' nın aynıydı. Yetmiş yaşında olmakla beraber, süt gibi beyaz ve pembe renkli cildinde bir tek buruşuk yoktu. Çok çabuk öfkelenir olmasına rağmen, koyu mavi gözlerinde ve ağzında bir şefkat hissedilirdi. Beyaz entarisi, ütülü mendilleri, beyaz elleri büyük annemi hatırlatırdı. Tam Makedonyalı bir kadındı. Onun için oğlu, daima ilk mektepteyken istediği gibi azarladığı Mustafa'ydı. Bir yer yatağında yatıyordu. Anlaşılan hastalığı çok ciddiydi ve yaşaması bir mucizeydi. Dr. Adnan'ın boynuna kollarını dolar, yanaklarını öper, elini yakalayarak doğmuş olduğu Selânik şehrinden bahsederdi. Anadolu mücadelesiyle pek ilgili değildi. İçi Selânik için yanıyordu. Oğlu Mustafa, Selânik'i almadan kendine yeni bir entari yapmamaya ahdettiğini söylerdi. Fikriye Hanım'a da pek teveccühü yoktu.

Bu aralık İngilizlerin Malta'ya götürdükleri arkadaşlar hep döndüler. Tabiî, aralarında Rauf Bey en önemli simaydı. Mustafa Kemal Paşa ile dostlukları da henüz bozulmamıştı. Sık sık konuşurlardı. Rauf Bey'e ikinci grubun teveccühü Paşa üzerinde bir tesir yapmazdı. Çok geçmeden başvekil oldu. Bu mevkii 1923'e kadar muhafaza etti. Malta'dan dönenler arasında bir fikir adamı olarak başta Ziya Gökalp[220] gelir. Gelir gelmez, harpten önceki sıkı dostluğumuzu hatırlatan bir samimiyetle beni ziyaret etti. Diyordu ki:

— Bu Doğu mefkûresi denilen şey de ne oluyor, Halide Hanım? Türk'ün mukadder olan kültüründen bu bizi uzaklaştırmaz mı? Türk, Orta Asya'dan geldiği günden beri yüzünü batıya çevirmiş değil mi? Bütün kudretini ve kabiliyetini Türk'ün yüzünü Batı'dan çevirmeye çalışanlarla mücadeleye kullanırdı.

Muhalefet, İkinci Grup adını taşırdı. Bunlar, Millet Meclisi'nin ekstra demokratik ve geniş vaziyetinin iyi bir idare sistemi kurmasına engel olduğuna inanırlardı. Onlar, başvekilin çoğunluktan bir şahsı seçmesini ve kabine üyelerinin hepsinin sorumlu olmalarını istiyorlardı. Gerçi bu kabine sistemi Mustafa Kemal Paşa'ya daha fazla kuvvet verecekse de, aynı zamanda, yeni şekil bütün sorumluluğu Büyük Millet Meclisi'ne yükletiyordu. Mustafa Kemal Paşa'nın hiçbir sorumluluğu yoktu. Ziya Gökalp derdi ki:

— Biz, Cenubî[221] Amerika hükûmet şekline dayanıyoruz. Padişahlar geldi geçti, bundan sonra bir paşadan öbür paşanın eline düşeceğiz.

Ateşten Gömlek'i bu iznim esnasında yazmıştım. Martta cepheye döndüğüm zaman, hayat aynı şekilde devam ediyordu. Bir sürü manevra oluyordu. Ben de Akşehir civarındaki mektepleri geziyor, tetkikler yapıyordum. Bilhassa On Beşinci Fırka'nın bulunduğu köyde, Naci Paşa'nın kumandasında ordu halkla çok meşgul oluyordu. Bu mekteplerde çocukların okudukları şiirler o kadar insanca manâ

taşıyorlardı ki, bugünkü Cemiyet-i Akvam[222] dahi bundan daha iyi bir ifade şekli bulamazdı. Oradaki fırkalar, Bolvadin civarında halkın tarlalarını bile sürüyorlardı.

Bu günlerde, Uçakçılar merkezinde, Fazıl'ı görmeye atla gider, orada çay içerdim. Fazıl, barış devri gelir gelmez, nasıl bir uçakçılık sistemi kuracağı hakkında planlar yapardı.

Haziran'da, tekrar sıtmadan çok başım derde girdiği için, ancak kinin almakla ayakta durabiliyordum. Bir gün yemekte kinin alırken İsmet Paşa:

— Hasta mısın, Onbaşı, diye sordu. Ben de sırf ihtiyat kabilinden aldığımı söyledim. Bir hafta sonra dedi ki:

— Ankara'dan misafir bekliyorum. Yarım saat sonra gelecekler. Sen de benimle beraber onları karşılamaya istasyona gel.

Onların kimler olduğunu sorduğum zaman, aralarında Dr. Adnan'ın da bulunduğunu söyledi. Bu insanca hareketinden çok memnun oldum. Fakat, akşam hava çok soğuk olduğu için paltomun yanımda olmamasından dolayı gitmemin müşkül[223] olacağını söyledim.

— Nuh, diye bağırarak emir erini çağırdı.

— Benim pelerinimi getir.

O gün, İsmet Paşa'nın uzun pelerini omuzlarımda, istasyona İsmet Paşa ile birlikte atla giderken dedim ki:

— Hatıralarımı yazdığım zaman, bir akşam cephe kumandanının pelerinini giydiğimi söyleyeceğim. Çok ilgilendi. Sordu:

— Hatıralarını yazmaya karar verdin mi? Not alıyor musun?

— Evet, alıyorum (gerçekten bir deftere isimleri, beni ilgilendiren olayları kısaca not ederdim).

İstasyona geldiğimiz zaman, tren gelmiş, fakat misafirler ortada görünmüyorlardı. İsmet Paşa beni bir lâmba direğinin altında bırakarak, vagonlara doğru gitti. Gözlerimle etrafı arıyor, istasyon

kapısında üç sivilin durduğunu fark ediyordum. Bir tanesi Dr. Adnan'a benziyordu. Üçü de bana bir yabancıya bakar gibi bakıyorlardı. Fakat Dr. Adnan'ın kendisine mahsus öksürüğünü işitir işitmez, yanına koştum:

— Beni tanımadın mı, Adnan?

Güldü:

— Uzaktan, üçümüz de bu bıyıksız genç zabitin kim olduğunu düşünüyorduk.

Otomobille döndük. Mustafa Kemal Paşa saat üçe kadar Türkiye'nin gelecek günlerindeki Batılılaşmasından bahsetti.

— Adnan, sen Tıbbıye ile ordunun en önce Garplılaşmasından dolayı ilerlediğini söylerdin. Biz şimdi bütün memleketi Garplılaştıracağız.

Hatta o gün, Latin harflerini kabul imkânından da bahsediyor, bunu yapmak için sıkı tedbirler gerektiğini de ilâve ediyordu.

Haziranın sonunda uzun bir izin alarak Ankara'ya gittim. Mustafa Kemal Paşa bu aralık cepheyi teftiş ediyordu. Ordu taarruza hazırdı. Fakat Türk-Yunan münasebetlerini kansız olarak hâlletmek mümkün olup olmadığını son defa anlamak için, Dahiliye Vekili Fethi Bey'i İtilâf Kuvvetleri başşehrine göndermişti.

Ağustosun başlarında, bir gün, sokaktan geldiğim zaman Fatiş, Mustafa Kemal Paşa'nın bize gelip ertesi günü kendisiyle yemek yemeye bizi davet ettiğini söyledi. Bu günlerde, Buhara Emiri bulunan Enver Paşa meselesi Mustafa Kemal Paşa'yı üzüyordu. Buhara'dan Fergana'ya kadar Rusya'daki Türkler, Basmacılar[224] adı altında kızıllara isyan etmiş, Enver Paşa'yı başlarına geçirmişlerdi. O da bunu kabul etmiş ve Buhara Emiri olmuştu. Daha sonra, Basmacıların son dakikada, Moskova'dan büyük bir kuvvet gelince kaçtıklarını ve Enver Paşa'nın birkaç Anadolulu ile Rus ordusuna karşı dövüştüğünü haber aldık. Bu savaşta şehit olunca Ruslar onu merasimle gömmüşler ve

ceplerinde karısının mektuplarını bulmuşlardı. Cemal Paşa, bu aralık, Amanullah ile beraber Afganistan'da çalışıyor ve Rusya'ya sadık kalmasına rağmen, Ruslar onu pek tutmuyorlardı.

Kendisini emniyette bulmadığı için, yâveri İsmet Bey'i bir mektupla Ankara'ya Mustafa Kemal Paşa'ya göndermiş, kendisini memlekete almasını rica etmişti. Mustafa Kemal Paşa mektubu okuyunca bu isteği reddetti. Cemal Paşa da Tiflis'te Bolşevikler tarafından öldürüldü.

Bu aralık, Mustafa Kemal Paşa'nın İzmir'in sabık valisi Tahsin Bey'in evinde bir içki âleminde hepimizin aleyhinde bulunduğunu ve benim dağlarda yalnız gezmemin tehlikeli olacağını, bana orada bulunan bir adam anlattı. Pek inanmak istemedim. Dolaşmakta devam ettim. İnanmadım, çünkü, Mustafa Kemal Paşa'nın vücudunun[225] bu mücadeledeki lüzumunu en fazla hissedenlerden biriydim. Bu adamın sözlerini o günlerde bize sık sık gelen ve bize çok dostça davranan Mustafa Kemal Paşa'ya söylemekten çekindim.

Aynı günlerde Amerikalılar ve Türkler, Kayseri'de bir yetimhane açacaklardı. Beni oraya bu meseleyi tetkik için yolladılar.

Kayseri'de, ağustosun yirmi dördüncü günü, teftişlerimi yaparken, Mustafa Kemal Paşa'dan bir telgraf aldım. Orduya derhal dönmemi emrediyordu. Ankara'daki üniformamı alabilmek için Miss Billings'in küçük otomobili ile döndüm ve derhal Konya yoluyla cepheye hareket ettim. Bizim Büyük Taarruz için karar alınmıştı.

208. Psikoloji.

209. Reşit Galip: Milletvekilliği, Maarif vekilliği yaptı, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti' nin kuruluşuna hizmet etti.

210. Kurmay başkanları.

211. Hatıralarımın birinci cildinde bu olaydan bahsedilir. (Y.N.)

212. Amerikalı monolog yazarı ve oyuncu (1884-1956).

213. Ilımlı.

214. Sezdirmek.

215. İnme, felç.

216. Oval.

217. Düşüncesinin.

218. Hikâye için bkz.: Halide Edib Adıvar, *Dağa Çıkan Kurt*, Özgür Yayınları, İstanbul, 2001, s. 93-105.

219. Sürekli.

220. Ziya Gökalp: İstanbul'un işgali sırasında İngilizler tarafından Malta'ya sürülen; ancak Ankara Hükümeti'nin çabaları ile kurtulan ünlü yazar, şair, filozof.

221. Güney.

222. Birleşmiş Milletler.

223. Zor.

224. Sovyet yönetimine karşı Orta Asya'da 1917'de başlayan ve aralıklı olarak 1931'e değin süren ayaklanma hareketi.

225. Varlığının.

12

Ateşle imtihandan sonra gayeye varış

Ankara'dan Konya'ya giderken tozlu yollu Kürt köylerinden geçiyor ve düşünüyordum. Mustafa Kemal Paşa'nın bu acil emri, sabık[226] Vali Tahsin Bey'in evinde ona atfedilen beyanatı yalanlıyordu. Her hâlde Sakarya'nın kazanılmasından sonra, Mustafa Kemal Paşa da bana bu hareketlerde bir uğur atfediyordu.

İşte martta İzmir'e yürüyüşümüzün başlangıcı, bu taarruzla başladı. Benim Sultan Ahmed Mitingi'ndeki karanlık günlerde gösterdiğim iman gerçekleşiyordu. Bu zaferi, halkın iradesi yaratmıştı. Erzurum'dan İzmir'e kadar kanlarını akıtarak yürüyen halk; köylüler, kadınlar, erkekler ve çocuklar nihayet memleketi bu zafere eriştiriyorlardı. Türk'ün hayatının geleceği hep onlara bağlıydı. Bu zaferi, görünmeyen, bu isimsiz halk nihayet yaratabilmişti.

Ağustosun yirmi yedisi. Akşam saat altıda kendimi Konya'daki Hilâl-i Ahmer hastahanesinin kapısında buldum. İbrahim atımla cepheye gitti. Benim yanımda sade Yoldaş vardı.

Harp bir gün önce başlamıştı. Ertesi güne kadar da tren yoktu. Fakat sabahleyin demiryolları müfettişi bir otodrezin[227] ile hareket edecek ve beni de götürecekti. Yolda, kadınların bize üzüm ve armut ikramından işlerin iyi gittiğini hissettim. Biz Çay'a varmadan ordu Afyon Karahisar'a girmişti. Milletin içindeki sevinci yalnız gözlerinden anlıyordunuz.

Çay'a girdiğim zaman, kalpağı bir yana eğilmiş, Napoléon tavrı ile çalım satan bir zabitle karşılaştım. Zabit, Afyon Karahisar'a henüz bir vasıta gitmediğini, fakat benim Miralay Kâmil ile konuşmam gerekeceğini söyledi. Miralay Kâmil, nakliye merkezinin başında

bulunuyordu. Bana bir vasıta temin edebilecekti. Cephe arkasındaki zabitler cephedekilerden daha çok çalımlıydılar.

Miralay Kâmil çok nazik davrandı ve bana derhal bir vasıta temin etti. Topallaya topallaya yürüdüğü için yaralı olup olmadığını sordum. Dedi ki:

— Hayır, beni Konya'da mücadele aleyhtarları yakaladılar. Nâzım'ın yanındaydım. O pencereden atlayarak kurtuldu. Mücadele aleyhtarlarının başındaki köylüler beni üç gün sürecek bir işkenceden sonra ölüme mahkûm ettiler. Birinci günü dayak attılar (hayli şiddetli), ikinci günü ayağımın tırnaklarını söktüler (işte bu acayip yürüyüş ondan ileri geliyor), üçüncü günü de beni soydular, kollarımı iple bağlayarak bir atın arkasına koydular. At süratle hareket edince kafam yerlere çarpıp durmaya başladı. Görüyorsun ya Onbaşı, beni ölümden oraya gelen ordumuz kurtardı. Fakat seninle beraber gelecek vaziyette değilim.

Elini saygıyla sıktım.

Ben şoförün yanında oturuyordum. Edirneliydi. Memleketinin kurtulacağına inanıyordu. Afyon yolu, bir yıldır kullanılmadığı için nereden gideceğini pek bilemiyordu. Karanlık basmış, yollar görünmüyordu. Şoför de bir yanlış yola sapmıştı. İki saat sonra, tüfek seslerinden cepheye yaklaşmış olduğumuzu anladım. Yunanlıların eline düşmek ihtimalimiz vardı. Geriye döndük. Bu karanlıkta görünen tek ışık Afyon'un yakınındaki Çobanlar Köyü'nden geliyor olmalıydı. Önümüzdeki karanlıkta başları beyaz sargılı şekiller dolaşıyordu. Yaralılar birbirine dayanarak Çay'a gitmeye çalışıyorlardı. Arabadan hemen atladım.

— Merhaba, hemşeri. Bu yol Afyon'a gider mi?

— Doğru Afyon'a çıkar. Ama yoldan ayrılmayın. Çukurlar bomba dolu.

Bunu söyledikten sonra beklemeden yoluna devam etti.

Afyon'un yüksek kayalıklarını gördüğüm zaman, ortalıkta birtakım haki[228] renkli gölgeler göze çarpıyordu. Yunanlıların yakmış olduğu evlerin harabelerinde hâlâ ateş vardı. Karargâh birkaç saat önce Afyon'a girmişti.

Büyük bir evin kapısında durduk. Emirberler[229] merdivenlerde zabitlerin eşyalarını taşıyorlardı. Zabitler odalarından çıkıyorlar ve bana:

— Merhaba, Onbaşı, diye sesleniyorlardı. Aralarında Binbaşı Tahsin de vardı. Benim tam zamanında yetiştiğimi tahmin etmişti. Cephedeki emirberim Ali Rıza henüz gelmemişti. Fakat Binbaşı Tahsin'in emirberi Memiş bana hizmet etti. Önce yüzümü yıkadım. Binbaşı Tahsin bana:

— Hemen Başkumandan'a rapor ediniz. Çavuşu iki defadır geldi, sizi sordu, dedi.

Başkumandan'ın nerede olduğunu sorduğum zaman, yandaki odada olduğunu söyledi.

Sokaklar, siyahlı insan çağlayanlarıyla doluydu. Evler ışıklı. Bir kadın grubu, Kumandan'ın pencerelerine gözleri dikili duruyor. Aralarında ihtiyar bir hatun beni yakalayarak iki yanağımdan öptü. Ben de onun iki elini öperek başıma koydum. Ondan sonra sıra ile hepsi boynuma sarıldılar. Bu, zaferin temelinin kendileri olduğunu hissetmeyen bir grup.

Nihayet, Sakarya günlerininkinden daha büyük bir sofa. Büyük bir masa. Zabitler dolaşıyor. Bir küçük odanın kapısı açık. Yuvarlak bir masada iki lâmba yanıyor. Fevzi Paşa ile Mustafa Kemal Paşa bir harita üzerine eğilmişler, bir şeyler konuşuyorlar. Mustafa Kemal Paşa'nın başında yüz güneş birden doğmuş gibi yüzü parlıyor.

— Safa geldin, Hanımefendi.

— Tebrikler Paşam, nihayet muvaffak oldunuz.

Bir kahkaha:

— Evet, nihayet bu işi yaptık. Buraya nasıl geldiniz?

— Az daha Yunanlıların arasına düşüyordum.

— Ben de bugün Yunanlıların arasına düşüyordum.

Bunu söylerken yine gülüyordu.

— Sizin düşmeniz çok büyük bir felâket olurdu.

Yine bir kahkaha:

— Gelin, Hanımefendi. Yemek yiyelim.

Fevzi Paşa karşımda oturuyor ve memnun olduğu anlardaki gibi sağ göğsüne vurup gürüldüyordu. İsmet Paşa da oradaydı.

Geçmiş günlerde neler çekmiş olduğunu düşünerek Mustafa Kemal Paşa'nın neşesi insana ferahlık veriyordu. Dedim ki:

— İzmir'i aldıktan sonra artık biraz dinlenirsiniz, Paşam. Çok yoruldunuz.

— Dinlenmek mi? Yunanlılardan sonra birbirimizle kavga edeceğiz, birbirimizi yiyeceğiz.

— Niçin? O kadar yapılacak iş var ki!

— Ya bana muhalefet etmiş olan adamlar?

— Bu, bir millet meclisinde tabiî değil mi?

Burada gözleri tehlikeli surette parladı ve İkinci Grup'tan iki isim zikrederek onların halk tarafından linç edilmeye lâyık olduklarını söyledi.

Ben bu sözleri ciddiye almadım. Nihayet gayemize ulaşıyorduk. Bu kadar büyük bir millî fedakârlıktan sonra O, milletin en büyük mükâfatını hak etmişti. Biraz sonra yemek yerken:

— Bu mücadele bitince, vaziyet sıkıntılı olacak. Başka heyecanlı bir iş bulmalıyız, Hanımefendi, dedi. Bu sözler Mustafa Kemal Paşa'nın mizacının anahtarıdır. Büyük kudrete erişenlerin hepsinde bu vardır.

Ben gülüyordum. Geleceği düşünüyordum. Mustafa Kemal Paşa bu büyük cereyanda üste gelen en büyük dalgaydı. Ertesi sabah Afyon'da dolaşarak halkla temasa geldim. Dumlupınar'da harp vardı.

İsmet Paşa o gece hareket edecek, ben de kendi şubemle ertesi sabah gidecektim.

Ağustosun otuzuncu günü, Dr. Murat beni Afyon' dan Dumlupınar'a götürdü. İbrahim henüz Doru'yla gelmemişti. Yollar cephane ve mühimmat yüklü kamyonlar ve yorgun düşmüş atlarla doluydu. Köylüler bizim otomobili durdurarak gözleri ışık içinde konuşuyorlardı. Bir tanesi boynuma sarılarak, elimin içine sıcak bir somun bıraktı. Dr. Murat bunun bu kadınların kalbinin bir sembolü olduğunu söyledi. Erkekleri onlar yaşatmışlardı. Asker alayları tıkanık bir boğazdan fırlayan bir cereyan hâlinde, kurtaracakları şehre bir tufan gibi gireceklerdi.

Dumlupınar, iptidaî[230] bir köydü; büyük kısmı yanmıştı. Etrafı vadiler ve tepelerle çevriliydi. Bütün civar siperler, tel örgüleri ile doluydu.

Önce Yüzbaşı Şemseddin'le karşılaştım. Dedi ki:

— Onbaşı, köyün kadınları, ağza alınmayacak kadar kötü bir muameleye marûz kalmışlar. Bir Yunanlıyı linç ettiler.

Mustafa Kemal Paşa'yı, Nureddin Paşa'nın evinde buldum. O, Birinci Ordu Kumandanı'ydı. Dedi ki:

— Dün gelip de kadınların nasıl intikam aldıklarını ve bir Yunanlıyı nasıl linç ettiklerini görmeliydin.

Bu sözlerinde benim intikam ve işkenceye karşı isyan etmeme bir ima vardı. Bununla beraber, bana bu, İzmir savaşında çok, hem pek çok nazik davrandı. Bir Yunan top mermisinden yapılmış olan bir de hatıra verdi. Bu, Yakın Doğu'yu temsil ediyor, ön kısmında kalp şeklinde bir resmin üstünde iki el birleşiyordu. Bu, Megalo İdea'nın bir hatırasıydı ve Yunanlılar bunun gibi bir hayli vazo yapmışlardı. Mustafa Kemal Paşa:

— Bana ayrılan odayı size veriyorum. Ben çadırda yatacağım, dedi. Sonra Nureddin Paşa'ya dönerek:

— Kızılcadere'yi gösterin ona, diye ekledi.

Kızılcadere, dört buçuk Yunan fırkasının sıkıştırılıp yok edildiği yerdi. Yunanlılar buradan İzmir'e ricat etmek istemişlerdi.

Nureddin Paşa, vadinin ağzını On Birinci ve On İkinci fırkalarla tutmuştu. Nihayetinde altmış fırka vardı. Bu da, Yakup Şevki Paşa'ya aitti. Nureddin Paşa, bu planı kendisi Mustafa Kemal Paşa'ya teklif ettiğini söyledikten sonra, İsmet Paşa sözünü keserek:

— Bu, başkumandan harbidir, dedi.

Bu dar ve uzun, iki tarafı ormanlık dağlar arasındaki vadi, âdeta bir korkulu rüyaya benziyordu. Terk edilmiş tüfekler ve cephane yığınları bütün vadide güneşin altında parlıyordu. Aralarında bir sürü ölü insan ve hayvan. Benim gözlerim bu dehşet sahası arasında köpeklere döndü. Hayvancıklar bu kargaşalık ve yığınlar arasında sahiplerinin cesedini arayarak inliyorlardı. Bu manzara çok içimi yaktı. Nureddin Paşa dedi ki:

— Onbaşı, bu serseri köpekleri bırak da gel buradan bir tüfek seç.

Dönüşümüzde, yakılmış bir köyde Yunan esirleri gördük. Gözleri yerdeki küllerdeydi. Arkaları bir mezarlığın taşlarına dayalıydı. Kendilerinin yapmış olduğu bu harabeden korkuyorlardı.

İslehanlar Köyü'ne geldiğimiz zaman, siyah cüppeli bir hocanın ellerini salladığını gördük. Yanında genç bir yüzbaşı vardı, yerde yatan bir cesedi gömmeye çalışıyorlardı. Yüzbaşı, kendisini takdim etti. Nureddin Paşa, burada ne yaptığını sordu.

— İkiz kardeşimin cesedini arıyorum. Nihayet buldum. Anama ne diyeceğim. Onu çok severdi, iki senedir de görmemişti.

— Adı neydi?

— Yüzbaşı Celâl.

Nureddin Paşa eğilerek, üzerine bir battaniye örtülü olan cesedi açtı. Yerde yatan Yüzbaşı Celâl, kardeşinin bir portresi gibiydi. Arkasında bir gömlekle dondan başka bir şey yoktu. Siyah kaşlarının

birinin orta yerinde büyük bir yara vardı. Fakat yüzü mutlak bir sükûn içindeydi.

Nureddin Paşa:

— Biz yardım edelim, dedikten sonra, eline kazmayı alarak mezarı açtı ve ölüyü beraberce indirdiler. Bana dönerek:

— Sen de üzerine bir avuç toprak at, dedi. Hoca diz çökmüş, elleri göğe açılmış, dua ediyordu. Biz de ellerimizi göğe kaldırdık. İçimden, "Ey Allahım, bütün insanlara, onların senin çocukların ve birbirlerinin kardeşi olduklarını öğretmenin zamanı gelmedi mi?" dedim.

Dönüşte, Mustafa Kemal Paşa'yı bir ahırın yanında kurulmuş olan çadırında bulduk. Kadınlar etrafını sarmışlardı. Gözleri, Mustafa Kemal Paşa'ya dönmüş:

— İntikamımızı al! Onların kadınlarını yakalarsan bize yaptıklarını yap. Köpekler, domuzlar, diye feryat ediyorlardı. Evet, nihayet, Garb'ın gönderdiği ordular, biz Türklere karşı besledikleri kini kendilerine karşı uyandırmışlardı.

Başka bir köye gittik. Çadırlar kuruluyordu. Biraz ötedeki istasyonda bir kalabalık vardı. Büyük bir kamyon durdu. İçinden birkaç esir çıktı. Bir çocuk sesi geliyordu. Bir Türk çavuşu, bir çocuğu kollarının arasına almış, sade bir babanın yapacağı gibi, onu avutmaya çalışıyordu. Gebe bir Yunanlı kadın, kocası olduğu anlaşılan bir Yunan zabitine dayanmış, geliyordu. Türk askerleri ve zabitleri çekildiler. Biraz sonra, Binbaşı Tahsin onlara köyde bir oda verdi. Kendisi de bir aile babası olduğu için, taarruza uğramasınlar diye, odalarının önüne nöbetçi koydu. Kadınlar bağırarak, Binbaşı Tahsin'e sitem ediyorlardı. Dumlupınar'da Yunanlıların Türk kadınlarına böyle muamele etmediklerini söylüyorlardı. Gece karanlığı bastıktan sonra, Miralay Kâzım'ın kumandasındaki Üçüncü Fırka, içlerinde bir sürü zabit ve kumandanlar da bulunan Yunan esirleri getiriyordu. Ertesi sabah, Mustafa Kemal Paşa'nın çadırında onlardan ikisinin bulunduğunu

gördüm. Binbaşı Tahsin, Yunan zabitlerinin isimlerini alıyordu. Bir küçük iskemlede oturan Yunanlı kadın bana seslendi:

— Buraya gel, *kiria*,[231] ben Serez'de Türk evlerinde hizmetçilik ettim. Türklerin dilini ve ne kadar iyi insan olduklarını bilirim, dedi.

— Sen neden esir oldun?

— Buradaki zabitler ve kadınlar, Türklerden korkuyorlardı. Ben de Türklerin kuzu gibi olduklarını söyledim. Gömleğimden bir beyaz parça kopararak ilk gelen Türklere salladım. Dün akşam Kemaleddin Paşa'nın misafiri olduk, (yanındaki kızı göstererek) işte bu ayakkabıları onlar verdiler. Ben de üşüdüğümü söyleyince bana bunu verdiler, diyerek bir koyun postu gösterdi. Kadınlardan bir tanesi bana Rumca sövmeye başladı. Benim Rumca bildiğimden haberdar değildi. İhtiyar kadına:

— Bu, resmini gazetede gördüğümüz kadındır, dedi. Sonra bana döndü ve ilâve etti:

— Bana senden ne kadar hoşlandığını söylüyor.

— Benden ne istiyorsunuz, diye sorduğum zaman:

— Ah, *kiria*, bizi esir kampına götürecek bir araba istiyoruz, dedi.

Ertesi sabah Dumlupınar'dan hareket edecektik. Binbaşı Tahsin esirlerin yanında kaldı. Onlara vasıta bulmak çok zordu. Bununla beraber, Binbaşı Tahsin elinden geleni yapacaktı. İbrahim henüz gelmediği için ben Dr. Murat'ın arabasında Elvanlar'a gittim. Yolda, öğleyin bir ağacın altında oturarak ekmeğimi yedim. Önümüzden binlerce insan, toz toprak içinde, yuvarlanıp geçiyordu. Unutmayacağım şey, bunların toz maskelerinin güneş ışığıyla birçok renk almasıydı. İnsanların, nakliyatın, hayvanların ve topçuların hepsi bir arada, bir tek ruh ve insan gibi Türkiye'yi kurtarmaya gidiyorlardı. Benim yüzüm de onlarınkinden farklı değildi.

Elvanlar tamamen yanmıştı. Oradaki halk ya açıkta ya çadırlardaydılar. İbrahim, nihayet geldi. Tüfeği omzunda, orada

bekliyordu.

Şehirler, köyler, insan yüzleri gibi, geçen facialarin tesirini gösterirler. Rüzgâr olmadığı halde hava toz içindeydi. Toz toprak sokakları sarmıştı. Bu yanan yerden Uşak'a gidiyorduk. Geçenleri durdurup sualler soruyordum. İşlenen cinayetler çok çirkindi. İki yüz kişi öldürülmüş veya yakılmıştı. İçlerinde kadınlar da vardı. Halk tamamen şuurunu kaybetmiş bir vaziyetteydi. Geçen haftaların acıları halkı birbirinin boğazına düşürmüştü. İki genç Türk'ü, bu kalabalık girmeden biraz önce linç etmişti.

Kızılcadere'den sonra, Yunanlılar bütün ümitlerini kaybetmişler, etrafı yakıp yıkmaya başlamışlardı. Yerli Hıristiyanları yanlarına almışlar, Hıristiyan köylerini de yakmışlardı. Çünkü, Türklerin başında dam bırakmak istemiyorlardı.

Üç gün Uşak'ta kaldık. Karargâhta herkes General Trikopis'ten bahsediyordu. Daha önceki Başkumandan Hacı Anesti azledilmişti. Yunanlılar, General Trikopis'in nerede olduğunu bilmiyorlardı. Yunan esirlerden işittiğimize göre Kızılcadere'ye gelmiş, orada Venizelistler ile Konstantinistleri barıştırmak istemiş, fakat onların arasında da boğuşma devam etmiş. Bazıları Trikopis'in intihar ettiğini söylüyorlardı.

Eylülün ikinci günü, Mustafa Kemal Paşa, Fevzi ve İsmet paşaları Uşak'ta bir masanın etrafında bulduk. General Trikopis ile General Dionis, Türklere teslim olmuştu. Mustafa Kemal Paşa'nın huzuruna, Nureddin Paşa'yla Kemaleddin Paşa'nın arasında geldiler. Eğer muhafaza edilmeselerdi, Uşak halkı onları da parçalayacaktı. Uşaklılar onları, sevgililerini öldürenler, evlerini barklarını yakanlar arasında sayıyorlar, mevkilerine hiç önem vermiyorlardı.

Yunan generallerini getirdikleri zaman, Mustafa Kemal Paşa, Fevzi Paşa ve İsmet Paşa'nın arasında duruyordu. Benim için bu, birinci derecede militer bir dramdı. Onun için büyük bir ilgiyle onları

seyrettim ve dinledim. Bizimkilerin üniformaları neferlerinki kadar sade, yüzleri sakin ve hareketsizdi. Buna karşılık Yunanlılar sırmalı üniformalar giymişlerdi. Yüzleri ve elleri, son derece asabî olduklarını gösteriyordu. Fevzi Paşa ise bir Budha heykeli gibi sakindi, fakat belki de içinden, "Bu herifler hakikî asker olamaz, âdeta dans eder gibi sıçrayıp selâm veriyorlar," diyordu. İsmet Paşa, gözlerindeki öfkeyi göstermemeye çalışıyordu. O, askerden daha başka bir şeydi. O bölgede, yerli halka yapılan zulme tahammül edemiyordu.

Fevzi Paşa'yla İsmet Paşa eğildiler, fakat ellerini vermediler. Mustafa Kemal Paşa bu sahnenin hâkim karakteriydi. Siyasî muhaliflerini hiçbir şey düşünmeksizin ezen bu asker, askerlik alanında bir büyük sanatkâr ve oyunun kaidelerine uyan bir sporcuydu. O, Yunan generallerinin kılıklarına ve maiyetlerinin yaptıkları kötülüklere hiç önem vermiyor. Trikopis, onun bu oyundaki rakibi. Bu askerlik oyununda yere vurduğu adama kaideye uygun olan hareketi muhafaza ediyor. Sırtını yere getirdiği pehlivanın elini sıkan galip bir pehlivan gibi. Trikopis'in elini yakaladı, alelâde bir el sıkışı müddetinden fazla tuttu:

— Oturun, General, yorulmuş olacaksınız.

Bundan sonra, sigara tabakasını uzattı, kahve ısmarladı. General Dionis'e de nezaketle muamele etmekle beraber, gözleri Trikopis'in gözlerinde. Trikopis de ona açık bir hayranlıkla bakıyor. Elli yaşlarında kadar, asabî, hastalıklı, tiyatro sahnesindeymiş gibi giyinmiş bir adam.

— Ben, sizin bu kadar genç olduğunuzu bilmiyordum, General.

Bundan sonra masanın etrafına oturdular. Mustafa Kemal Paşa, askerlik alanında oynadıkları oyunu münakaşa etmek için sabırsızlanıyordu. Ona, âdeta halkın ıslıkladığı bir piyesin yazarına bakar gibi bakıyor. Önce, bir Rum tercümanla lâfa başlandı. Yanılmıyorsam, bu, Tetkik-i Mezalim şubemde Yunan gazetelerini tercüme eden adamdı. Ben Rumcayı o günlerde hâlâ iyi anlarsam da,

tercüme edemezdim. Konuşma daha sonraları Fransızca olarak devam etti. General Trikopis, dertlerini bir profesyonele döken bir amatör gibi konuşuyordu. Yunan ordusunun kötü durumunu, bundan mesul olan deli Kumandan Hacı Anesti'nin kusurlarını, durumu anlamadan ordusuna emirler verdiğini anlatıyordu. Bütün muhabere[232] Türk süvarisi tarafından kesildiği için, Yunan ordusunun muhtelif parçaları birbiriyle anlaşamamışlardı. Bundan başka da, Yunan ordusundaki Venizelist ve Konstantinist kısımlar birbirine girmişti. İnsan, Afyon'daki Yunan ordusunun neden paniğe uğradığını hissediyordu. General Trikopis, Çobanlar'dan bir karşı taarruz yapmayı düşündüğünü söyleyince, Mustafa Kemal Paşa da sükûnla kendisinin nasıl mukabele edeceğini anlattı. Bu aralık, iki Yunan generali arasında da sert bir münakaşa başlamıştı. Çünkü, Dionis, Trikopis'in emirlerine itaat etmemişti.

Yunan generalleri, askerliğe yakışmaz bir şekilde münakaşaya girmişlerdi. Bunu bizim paşaların, askerlik sanatının, nereden gelirse gelsin, şerefine aykırı gördükleri belliydi.

Mülâkat bitince, Mustafa Kemal Paşa ayağa kalktı:

— Sizin için bir şey yapabilir miyim, diye sordu.

Trikopis:

— İstanbul'daki karımın vaziyetimden haberdar edilmesini isterim, diye cevap verdi.

O zaman Mustafa Kemal Paşa, Trikopis'in elini yine uzunca müddet elinde tutarak dedi ki:

— Harp bir talih oyunudur, General. Bazan en mahiri[233] de yenilir. Siz vazifenizi yaptınız. Mesuliyet talihten geliyor. Müteessir olmayınız.

General Trikopis, ellerini sallayarak:

— Ah, General! En son yapmam lâzım gelen şeyi yapamadım, dedi. Bu, anlaşılan, intihara cesaret edememiş olması meselesiydi.

Yunan generalleri gittikten sonra, Mustafa Kemal Paşa hayal kırıklığına uğramış gibiydi. Âdeta milletlerarası bir sahnede dövüşmüş olduğu ve şampiyonluğu kazandığı oyundaki muhalifini kendine lâyık görmüyor gibiydi.

O gün, Alaşehir'in sarp yollarından inerken güneş doğmuştu. Şehir âdeta bir kül yığını gibi yanık sahalarla doluydu. İnsanların ve öküzlerin güçlükle çektikleri top arabalarının arasından atla geçmek zor oldu. Ne Yunanlılar ne de biz, ölülerimizi gömmeye vakit bulamamıştık. Türk ordusu, Türk şehirlerini ateşten kurtarmak için var hızıyla ilerliyor, Yunan ordusu ise, yaptığı bu tarihî yangınlardan süratle kaçıyordu. Türk ordusu şehirden şehire geçtikçe, hep bu yanık harabelerle karşılaşıyordu. Halk darmadağınık. Kadınlar aklını kaybetmiş gibi yerdeki taşları tırnaklarıyla ayırıyorlar. Halkın içinde korkunç bir kin hissediliyor. Cehennem dünyaya gelmiş gibi. İki millet, birisi yakıp yıkmış, ötekisi kurtarmak için hareket hâlinde. Hiçbirisi öbür tarafa zerre kadar merhamet göstermiyor. Sırtın eteğinde hayvanların sulandığı bir çeşmenin başında durdum. Gözlerimi ve kirpiklerimi örten tozdan etrafımı göremiyorum. Gırtlağım tıkanmış gibi. Oradakilerden biri Doru'yu yalağa çekti ve benim de mataramı doldurdu.

Şimdi karargâhımız Sarıkız maden suyu denilen yerde. Bir düzlük üzerinde birkaç bina var. Bunlar Akşehir'de ateşten kurtulmuş tek binalar. O şehri daima insan eti kokusu gelen bir fırın gibi hatırlarım. Düzlükte zabitler ikişer, üçlü gruplar hâlinde dolaşıyorlar. Bazıları konuşuyor; hepsinin yüzünde çok kudretli bir isyan havası var. Aralarından birkaçı dağlara kaçan halkın arasından gelmişlerdi. Halkın bir kısmı, bilhassa kadınlar Yunan ordusu tarafından sürüklenip götürülmüştü. Anlattıkları çok korkunçtu. Yerde birkaç insan ölüsü vardı. Zabitlerden biri annelerinin cesedini kül yığınından çıkarmak için yeri kazan iki kadına yardım etmişlerdi.

İşte, bu fecî hadiseye seyirci olan ben, bambaşka bir zaviyeden[234] bakıyorum. Bir tahta sıranın üstünde oturarak kendimi toparlamak istedim. Fakat bu korkunç sahne, insan denilen canavarın hususiyetini gözümün önünde aydınlatmıştı.

Ben umumiyetle iki şahsiyet gibiyimdir. Bir tanesi, maddî varlığım. Bu yaşar, konuşur. Öteki, kendim de dahil etrafımı tenkit eder. İşte bu, şuur ötesi tenkitçi, içimde maddî varlığımı silip götürüyordu. Ta Birinci Dünya Savaşı'ndan başlayarak tarih öncesi olaylar gözümün önünde canlanıyordu. Milletler, ırklar daima öldürmek, yakmakla meşgul. Her insanın yüzünde, karşısındakini nasıl öldüreceğini düşünen bir maske var. Bana öyle geldi ki, bu düşünce, ebedî insan öldürme insiyakını[235] hissettiriyor. Öldürme insiyakı olmayanlarsa insan cinsine daima bir yabancıydılar. Yüzleri insan, dilleri insan olabilir, fakat kendileri bambaşka bir cinsten idiler. İçimden bir ses, bu cinsten ayrılmak, kurtulmak istiyordu. İçimdeki gayz[236] değil, kin değil, insanlıktan nefretti. Ayağa kalktığım zaman, karşımda bir ses:

— Hasta gibisiniz, Onbaşı. Alın şu sigarayı için. Size iyi bir haberim var. Ben terfilerin listesini yapıyorum. Siz çavuş oldunuz.

Karşımda genç bir zabit duruyordu. Yüzümün manâsı galiba onu korkutmuştu. Ben, bana ayrılmış olan küçük odaya yürüdüm, gittim. Pis, karanlık bir odaydı. Tek ışık, kapının üstündeki camdan geliyordu. İçi, boş maden suyu şişeleriyle doluydu. Ali Rıza bir köşeye yatağı hazırlamış, üç tane de mum yakmıştı. Yoldaş, yatağımın ayak ucunda bu ışıklara bakıyordu. Ali Rıza:

— Yemek yemez misiniz, diye sorduğu zaman:

— Hayır, yatacağım, dedim. Kapının iç tarafındaki pis perdeyle camı örttüm. Ali Rıza battaniyesiyle kapının önüne çökmüştü.

İçimde uyanan intihar kararını Nâzım'ın hatırası biraz yatıştırdı. Onun gözlerinde ve dudaklarındaki acılık hafızamda uyandı. Ya insan öldükten sonra son anını fert olarak beraber götürürse! İçimdeki ses

bana, “Bekle, hayatın daha iyi bir safhası olabilir. Bu korkunç sahneyi ebediyete götürmek doğru mu?” diyordu.

Uzandığım zaman, Yoldaş başını göğsüme dayadı. Odanın öbür tarafında olduğunu anladığım maden suyu havuzunda herkes yıkanıyor, gülüp şarkılar söylüyordu. Sarhoş bir ses naat[237] okuyordu.

Kapının önünde birisi seslendi. Bu İbrahim’di:

— Işığı gördüm, geldim. Bağdaydım. Size üzüm getirdim.

— Kapının yanına bırak.

Kalkarak odanın yanındaki küçük hamamda yıkandım. Sonra giyinip yatağa uzandım. Gözlerimi hiç kapayamadım. Sabah olmuştu. Ali Rıza seslendi:

— Hasta mısınız, Efendim? Kapınızı vuruyordum, cevap vermiyordunuz. Binbaşı Tahsin bir saat sonra hareket edeceğimizi söylüyor. Saat on.

Atlarımıza binerek hareket ettik. Kavrulmuş insan eti kokularından uzaklaşıncaya kadar sükûn bulamadım. Yolda, sarı saçlı bir kız, kafası parçalanmış, yüzlerine mendil örtülmüş iki kadın cesedi yatıyor.

Nihayet oradan uzaklaştık. İki saat, hakî renkli kalabalığın ve süvarilerin arasından yol bularak geçmeye çalıştık. Öğleden sonra saat ikide bir çeşme önünde, atlarımızı suladık, sonra tekrar yola koyulduk. Yüzümüz gözümüz toz içinde, etrafı zor görüyoruz. Gırtlağımız tıkanmış gibi.

Saat dörtte uzaktan Salihli görünüyor. Bu aralık, bir kumandan otomobili göründü. İçinden biri seslendi:

— Onbaşı, Salihli’ye benimle beraber gel.

— Salihli’ye çok az yol kaldı. Arkadaşlarımı bırakmamı siz de istemezsiniz.

— İsterim, ben en eski arkadaşınızım.

Bu, Kemaleddin Sami Paşa’ydı.

Beş dakika sonra, Salihli'nin önündeki meydandaydık. Sağımızda incir ağaçları ile süslü bir yol. Yerde sürüler, askerler, nakliye taburları. Hepsi silâhlı.

Kemaleddin Sami arabadan emir verdi:

— Yerdeki cephane ve tüfekleri toplatın!

O aralık, ağaçların arasından kurşunlar atılmaya başladı. Otomobili durdurduk. Ordudaki kanaat, Kemaleddin Sami Paşa'nın her silâh atılışta mutlaka kurşuna hedef olmasıydı. Kemaleddin Sami Paşa on sekiz yerinden yaralanmış bir askerdi. Kurşunlar başımızın üstünden geçiyordu. Kemaleddin Sami Paşa:

— Ateş kes, diye emir verdi ve bu emir ağızdan ağıza dolaştı. Sonra, bu ateşin bizim askerler tarafından havadan geçen iki Yunan uçağına karşı açıldığını öğrendik. Kemaleddin Sami Paşa haykırıyordu. Yanımızdaki çalılıklardan iki kişi ayağa kalktı, selâm verdi. Kemaleddin Sami Paşa:

— Milletin cephanelerini israf mı ediyorsunuz, diye bağırdı.

Yâverine:

— Bak bunlar mı ateş etmiş. Kokla silâhlarının namlularını, dedi.

Yâver:

— Onlar değil, dediği zaman yalan söylediğini Kemaleddin Sami Paşa da anlamış, ama iyi yürekli bir adam olduğu için, doğru gibi kabul etmişti. İçimden bu genç yâverin arkasını okşamak geliyordu.

Salihli'nin 8000 binasından yalnız birkaç yüzü kalmıştı. Biz, karargâh olacak binanın avlusuna girdik. Zabitler çeşmelerde ellerini, yüzlerini yıkıyorlardı. Ben de bir çeşmeye yaklaşarak susamış bir inek gibi mütemadiyen su içtim. Garnizon kumandanı beni görünce dedi ki:

— Onbaşı! Benim emirber, şehrin öbür tarafındaki bir eve sizi götürecek.

Yarım saat yürüdükten sonra, misafir olacağım eve gittim. Kocaman bir evin kapısını çaldık. O tarafta, karşısındaki birkaç küçük evle yanmamış olan bir o vardı yalnız.

Sokakta dolaşan kadın ve çocuklar, başlarındaki damlar kaldığı için memnun görünüyorlardı. Beni eski Türk usulü bir odaya aldılar. Sedirler beyaz örtülü. Perdeler beyaz. Mum ışıkları altında iki kadın beni candan karşıladıkları zaman ne kadar yorgun olduğumu hissettim. Başım dönüyor, dizlerim titriyordu. Fakat bu, maddî yorgunluktan çok, Sarı kız maden suyunun önündeki facianın tesiri idi. Bu kadınlar, benim insanlardan ayrı gibi görünen kafamı, hüviyetimi günlük hayata çekip getirdiler. Kızı bir leğen getirdi; elimi yüzümü yıkadılar. Ondan sonra sedirlerin üzerine beyaz bir yastık koyarak beni yatırdılar:

— Aman ne olur, saçımı çözünüz, kuzum, diyordum. Başımdaki firketeler âdeta birer hançer gibi kafama batıyordu. Kadın, saçımı çözdükten sonra, önüme diz çöktü, yanağını yanağıma dayayarak, şehirde olup bitenleri ve şahsî dertlerini anlatmaya başladı.

Çarşamba günü, bir Türk süvari bölüğünün Salihli' ye gelişi Yunan Garnizonu'nu korkutmuş. Şehrin bu kısmını yakmaya vakit bulamadan Yunanlılar kaçmışlar. Bura halkı, şehri bayraklarla donatmış, yerlere kapanarak kurtarıcı askerlerin atlarının ayağını öpmüşlerdi. Bu kadın diyordu ki:

— Babam da bir askerdi. Onun yeşil bayrağını saklıyordum. Ben de süvari alayına katıldım. Alay ertesi sabah buradan ayrılırken Türk ordusunun gelmekte olduğunu söylediler. Askerî tren gelince bütün halk ellerinde bayraklar, türkü çığırarak istasyona gitmişlerdi. Fakat, bu defa gelenler Türk ordusu değil, Yunan fırkasıydı. Bu fırka o zaman bu şehri bir cehennem hâline soktu.

Kadın, bu son Yunan fırkasının yaptığı vahşeti anlattı. Halk, şehirden kaçmaya başlamış. Hikâyesinin sonunda, kollarını boynuma

dolayarak ağlamaya başladı:

— Oğlum da Yunanlılar gelince bizim orduya gitti. Bir haber alamadım. Acaba Yunanlıların eline mi geçti?

Ben tahkik edeceğimi vaad ettikten sonra, bana yerde temiz bir yatak yaptı, kendi geceliğini giydirdi, bir de sıcak çorba içirdi.

Gece olunca, oda kadınlarla doldu. Yatağımın etrafını alarak, hepsi bir bir boynuma sarılıyor, aynı hikâyeyi tekrar edip duruyorlardı. Bunların arasında siyah çarşaflı, İstanbulvari bir kadın hikâyesini anlatırken, tekrar beni çıldırtıyordu. Diyordu ki:

— Biz birkaç dul kadın yanan şehirden kaçmaya çalıştık. Sokaklarda koşuşurken sekiz yaşında küçük kızım Nigâr benim beyaz mendilimi istedi. Düşman gelince kız diz çökmüş:

— Teslim, teslim, diye ellerini kaldırmış, ama kızı kalbinden vurmuşlar.

Sabahleyin tam daldığım zaman, ihtiyar nine geldi, başımı okşamaya başladı.

— Sen ne zaman döndün, Nine, diye sordum. Anlattı:

— Yavrucuğum, ben Üsküp'tenim. Beş hicret[238] gördüm. Ay yıldız nereye giderse peşinden gittim. Mutlaka onun altında ölmek istiyordum. Balkan Harbi'nden sonra İstanbul'dan çıktım. Anadolu'nun Kâbe toprağı olduğuna inanırdım ve oraya kâfirlerin gireceğine inanmazdım. Onlar gelince şaşırdım. Bir mucize bekledim. Zafer haberi geldiği zaman Yunanlılar hâlâ şehirdeydiler. Benim bağların arasındaki küçük kulübeye gelmediler. Bana bakan küçük bir torunum vardı. Ay yıldız gelmeden ölmekten korkuyordum. Beni götürsün diye ona yalvardım. Oğlan beni bizim eşeğe bindirdi, ben de ağlayarak gittim. Nihayet bizimkilere kavuştum. Onları görür görmez ben onlara sarıldım, onlar bana sarıldılar. Bana bahçelerden kavun koparıp verdiler. Ay yıldızın arkasından geldiğimi söylediğim zaman,

beni omuzlarına aldılar, bayraktarın arkasında ay yıldızın altında yürüdüler.

Şimdi ayağa kalkmış, asker gibi yürüyor, emirler veriyor; kadınlar gülüyor, el çırpıyorlardı.

O gün karargâha gittiğim vakit, Mustafa Kemal Paşa yemek yiyordu.

— Gelin, siz de benimle yiyin, dedi. Ben yemek yediğimi söylediğim zaman, Fevzi Paşa bir sütlaç uzatarak:

— Bunu ye, dedi.

Paşalar, İzmir'e girmek için yapılacak hazırlıkları konuşuyorlardı. En önce İzzet Paşa fırkasının girmesine karar verildi. Bunlar konuşulurken, Fransız donanmasındaki Edgard Quinet adlı gemiden bize bir mesaj geldi. Yabancı konsoloslar şehri Türk ordusuna teslim edeceklerini bildiriyor ve Mustafa Kemal Paşa'dan hangi kumandanın gönderileceğini öğrenmek istiyorlardı. Aynı zamanda Hıristiyan halka iyi davranılması için ricaya benzer imalarda bulunuyorlardı. Salihli'nin bu vaziyetinden sonra, böyle bir tavsiye biraz garip görünüyordu. Her hâlde, Yunanlıların mukavemet etmeyeceğini anlıyorduk. Mustafa Kemal Paşa, yumruğu ile masaya vurarak:

— Kimin şehrini kime veriyorlar, dedi.

Sabahleyin saat onda Binbaşı Tahsin ile beraber hareket ettik. Kasabada öteki birliklere katılacaktık. Şimdi yine, tozdan maskeli yüzlerimizle muazzam kalabalığa karışmıştık. Sabahın bu saatinden ta öğleden sonra dörde kadar süvari, topçu ve piyade alayları bir sürü halk kalabalığı ve esir kafileleriyle dolu yollardan geçtik. Yalnız çeşmelerin başında duruyor, su içiyor, fakat attan inmiyorduk. Vaktiyle on iki bin evli kasaba şimdi bir yangın harabesiydi. Türk'ü Anadolu'dan çıkarmak için gereken insan unsurunu ne kadar yerinde seçmişlerdi. Yunanlılar bütün mesuliyeti Lloyd George'a yüklüyorlardı. Bu yangın harabesindeki kadınlar, Hıristiyan yerlilerin

ellerini kaldırarak Lloyd George'a küfür ettiklerini anlatıyorlardı. "*Kako Hronis Nahis Georgis*,"[239] feryatlarının bir nakaratıydı. Ben, bu Yunan politikacılarının ve İtilâf Kuvvetleri'nin hain siyasetlerine kurban giden Hıristiyanlara acıyordum. Esir kampları, Lloyd George'a lânet ediyor, birbiriyle kavga eden Venezilistler ile Konstantinistler de, "*Kako Hroniz Nahis Georgis*," nakaratına katılıyorlardı.

Karargâhtan gelen zabitlerle geceyi kasabada geçirecek iken birdenbire Nif'e gitmeye karar verildi. Açlıktan bitkin bir hâldeydik. Bir lokma ekmek bulmak imkânı yoktu. Ben yerden kirli bir kâğıt parçası alarak kasabada olduğu söylenen Kemaleddin Sami Paşa'ya, "Açlıktan ölüyoruz, birkaç okka ekmek gönderir misiniz?" diye yazarak İbrahim'le gönderdim. İbrahim gelirken Kemaleddin Sami Paşa'nın otomobili de geldi. Bize bir paket uzattı. Dedi ki:

— Sizden haber geldiği zaman benim karargâh hareket etmişti. Ancak size bunu getirebildim.

Bu pakette bir okka ekmek, iki sardalye kutusu, bir parça da peynir vardı.

— Birkaç saat önce Başkumandan buradaydı. Sizin de bir otomobille gelmenizi söyledi. Siz benimle Manisa'ya gelin.

— Manisa yanmadı mı?

— On sekiz bin binadan beş yüzü kaldı. Fakat ben size bir yer buldum. Yarın sizi Nif'e götürürüm.

— Teşekkür ederim, fakat ben Nif'e arkadaşlarla beraber gideceğim.

— Gidemezsiniz. Sekiz saat daha at üstünde nasıl durursunuz?

— Gidebilirim.

Biraz hayret etti. Fakat ısrarın fayda vermeyeceğini anladı.

Zabit arkadaşlardan bazıları ertesi sabah harekete karar verdiler. Yalnız Binbaşı Tahsin, karikatürist Yüzbaşı Cemil, üçümüz saat sekizde hareket ettik. Karargâhın süvari alayı saat beşte gitti, çünkü

atları yavaş gidecekti. Her taraf, artık garip ve korkunç yüzlü, yağma için gelmiş adamlarla doluydu. Biz, süvari alayı ile gitmedik. Saat sekiz buçukta ay çıkacaktı ve oradan üç saatte gidebilecektik. Nihayet, ayı bekleyerek harekete geçtik. Fakat zamanı yanlış hesaplamıştık, o geçidin sonuna gelinceye kadar ay çıkmadı. Büyük bir dikkat ve ihtiyatla bu kum deryasından geçiyorduk. Önümüzde tüfekler atılıyordu. Köyler baştanbaşa boşaltılmıştı. Kasaba halkı kaçmıştı. Yunanlılar da çekiliş esnasında tehlike teşkil edebilirlerdi. Henüz bizim de hükûmet kurmaya vaktimiz olmamış, bütün yük ordunun omuzlarında kalmıştı. Çalılıklardan kendimizi kurtarmaya çalışırken, Binbaşı Tahsin'in bağırdığını duydum:

— Ellerini kaldır, yoksa ateş edeceğim!

Çalılıkların arasından bir ses cevap verdi:

— Ateş etmeyiniz. Ben de kendimi çalılıklardan kurtarmaya çalışıyorum.

Binbaşı Tahsin bir kibrit çaktı. Önümüzde, elleri havada bir köylü gördüm.

— Silahın var mı?

— Hayır.

— Sen kimsin?

— Armutlu'dan bir köylü. Kasabadan kaçtım. Buraya saklandım. Çoluk çocuğa yiyecek götürüyorum. Rumeli şivesiyle konuşuyordu.

— Niye saklanıyorsun?

— Korktum. Burası eşkıyalarla dolu.

— Sen de onlardan birisin.

— Hayır, hayır!

— Yürü önden! Kaçmak için en ufak bir hareket yaparsan vururum.

Adamcağız benim yanımda yürüyordu. Konuşuyorduk. Bana Mehmed Çavuş'u hatırlatıyordu. O yerleri o kadar iyi biliyordu ki,

eşkıyaların adamı olması mümkündü. Belki daha çabuk gidebilirdik, ama Yüzbaşı Cemil ikide bir atından iniyor, atın arkasını okşuyor, onu dinlendiriyordu.

Karşımızdaki kömür gibi kara yığınların arkasından bir ışık göründü. Ay doğuyordu. Biz incirliğe geldiğimiz zaman herkes özleyişle oraya bakıyordu. Yanımızdaki adam:

— Buradan köyüme kolay giderim, dedi.

Binbaşı Tahsin izin verince, adam sıçrayıp koşmaya başladı. Ama o kayboluncaya kadar Binbaşı Tahsin onu gözleriyle takip etti. Bu geçitten sonra, köyler askerle doluydu. O kadar kalabalıktı ki, aralarından geçmek âdeta güçtü. Hep omuz omuza, özlenen şehre gidiyorduk. Hepimizin kül maskeli yüzümüz, gözlerimiz birbirine bakıyor. Üç saat daha. Sabahleyin saat dörtte Nif'teydik. İlk defa olarak Doru'nun yorgunluktan yürüyemez hâle geldiğini gördüm. Binbaşı Tahsin atının üstünde uyukluyordu.

Yarı uyku hâlinde, iki tarafı evlerle dolu bir küçük yokuşa geldik. Nasıl attan indiğimi hatırlamıyorum. Tek hatırladığım şey, bu evlerden birinin mermer merdivenine oturup kendimden geçmiş olmamdır. Birisi:

— Hanımefendi, Hanımefendi, diye seslenince gözlerimi açtım. Mustafa Kemal Paşa'nın Çavuşu Ali konuşuyordu:

— Gelin, Paşa'nın berberinin yattığı bir oda var. Onu çıkarıp sizi oraya koyayım.

Aydınlık bir koridor. Üstü camlı bir kapı. İçeride kırık bir sedir. Ali kapıya bir battaniye astı.

— Sabahleyin yedide size sıcak su getiririm. Saat sekizde paşalarla kahvaltı edeceksiniz. Battaniyelerin altında temiz bir çarşaf var.

Orada çizmelerim ve mahmuzlarımla nasıl uyuyabildiğime hâlâ şaşarım. Sabah kahvaltısında, Mustafa Kemal Paşa:

— Bugün İzmir'e gireceğiz, dedi.

Ben de dedim ki:

— Bir zafer alayında gitmek istemem, teşekkür ederim. Ben sonra yalnız başıma gelirim.

O, âmir[240] sesiyle:

— Geleceksiniz, Hanımefendi, dedi.

Öğle vakti zeytin dallarıyla süslenmiş beş otomobille İzmir'e hareket ettik. Askerler yanda yürüyorlardı. Ben, yürüyen askerlerle beraber olmadığıma hayıflanıyordum. Fakat, Mustafa Kemal Paşa, o gün mukaddes bir semboldü: halkın kurtarıcısı. Şehrin kapısında bir süvari alayı bizi karşıladı. Romantik bir görünüşleri vardı. Onlar dokuz gün at üstünde Yunan ordularının arkasında dövüşmüşlerdi. Bir an tehlikeden kurtulmamışlar, bir an dinlenmemişlerdi. Atlılar ve atlar büyük bir manzara teşkil ediyorlardı. Bilhassa başlarındaki genç kumandan dikkati çekiyordu. Kafası bir iskelet gibi, avutları çökmüş, gözleri dört tarafı tarıyor ve durmadan emirler veriyordu. Bir anda askerler kılıçlarını çektiler, iki tarafımızda kılıçları güneşte parlayarak yürüdüler. Kapalı Çarşı'dan geçerken nal sesleri kulakları parçalıyordu. Kaldırımlarda askerler ve insanlar yürüyor, kılıçlar parlıyordu. Bunların arkasında binlerce ağızdan:

— Yaşa, sesleri yükseliyordu.

226. Eski.

227. *Oto-draisine*: (Fr.) Demiryolu üzerinde kol gücü ya da motorla işleyen küçük araba.

228. Toprak.

229. Emir erleri.

230. İlkel.

231. (Yun.) Hanım.

232. Haberleşme.

233. Beceriklisi.

234. Açıdan.

235. İçgüdüsünü.

236. Kızgınlık.

237. Hazreti Muhammed'i övmek için yazılmış şiir.

238. Göç.

239. (Yun.) Umarım kötü bir yıl sana.

240. Emreden.

13
İzmir'de

9 Eylül

Bizim kafile İzmir rıhtımına varıp da denizin mavi suları görününce Mustafa Kemal Paşa'nın, "İlk hedefimiz Akdeniz'dir!" diye yapmış olduğu beyanatı düşündüm. Hakikat bu sular, uğrunda ölmeye değer bir hedefti. Fakat, Türk askerinin gayesi daha çok derin ve manidardı, su ile denizle münasebeti yoktu. O gaye, bir milletin yaşamak arzusuydu.

Konak'ın büyük sofasının aynalarında, üstleri tozlu, hakî elbiseli bir grubun oturduğunu görüyordunuz. Buraya açılan bir odada, Mustafa Kemal Paşa ile Nureddin Paşa askerî meseleleri münakaşa ediyorlardı. Kadifekale' de Türklerle Rumlar arasında boğuşmalar olduğu, Ermeni mahallelerinde pencerelerden bombalar atıldığı söyleniyordu. Sokaklarda da kalabalık arasında garip kıyafetli kimseler vatan aşkına nutuklar veriyorlardı. Bunlar, daima bir başarıdan sonra, köşedeki bucaktaki sinmiş adamların birer mantar gibi meydana çıkmasını ifade ediyordu.

Masanın üstünde, İzmir'e ilk girmiş olana verilmek üzere Şark vilâyetlerinden birinin göndermiş olduğu kılıç duruyordu. Muhtelif birlikler aynı zamanda başka başka yerlerden şehre girmiş oldukları için, buna hak kazanan birden fazla insan vardı. Fakat, İzmir rıhtımına ilk gelmiş olan süvari birliğinin kumandanı Yüzbaşı Şerafeddin buna hak kazanıyordu. Sofanın ortasında, başı sargılı, ufak tefek bir adam bütün varlığından sergüzeşt[241] havası sezilen genç bir çocuk gibi macerasını anlatıyordu. Diyordu ki:

— Rıhtım bomboştu. Orada gördüğümüz ilk adam bir Fransız miralayıydı. Uzun bir nutuk söylemeye ve Hıristiyanlara iyi muamele edilmesini tavsiyeye başladı. Amirale rıhtımın kendisi için emin bir yer olmadığını söyledim. Bu kehanet gibi bir şey oldu. Bu lâflar ağzımdan çıkarken, pencerelerden birinden bir bomba atıldı ve tüfek sesleri gelmeye başladı. Biz, hemen amirali bu tehlikeli sahadan uzaklaştırmak için harekete geçtik. Başımdaki sargı o hareketin hatırasıdır.

Bir İngiliz zabiti, kapıda ayakta duruyordu. İngiliz amiralinden Nureddin Paşa'ya bir mesaj getirdiğini söylüyordu. Arkadaşlar:

— Onunla sen konuş Onbaşı, biz İngilizce bilmeyiz, dediler.

Ondan sonra, biz Karşıyaka'ya geçtik. Orada iki ev, karargâh olarak seçildi. Ev sahipleri iki tane yaşlıca, rabıtalı Türk kadınıydı. Bizimle beraber yemek yerler, Mustafa Kemal Paşa'ya bir ana gibi bakarlardı. Birdenbire evime dönmek için içimde büyük bir hasret uyandı.

10 Eylül

Gözlerim denizde; fakat hasret çektiğim Ankara civarında bir köy evi. Ocağında, durmadan kütükler yanıyor; önünde kurşunî keçi postu ve ben üstünde yatıyorum.

Mustafa Kemal Paşa, o akşam çok neşeliydi. Lâtife Hanım isminde genç bir kadınla tanışmıştı:

— Bu küçük hanım sizden hocam diye bahsediyor, dedi. Sonra Kolej'de bir sene kalmış olduğunu ve son zamanlarda hukuk derslerini takip ettiği Fransa'dan dönmüş olduğunu öğrendim.

Mustafa Kemal Paşa kulağıma fısıldadı:

— Boynunda küçük bir çerçevede benim resmim var, dedikten sonra, sevinçle gülmeye başladı. Bu genç hanım, Paşa'yı evine davet etmişti. Paşa, onun kendisine âşık olduğunu tahayyül ediyordu. Gerçi, o günlerde İzmir'deki her kadının göğsünde Mustafa Kemal Paşa'nın

bir resmi var idiyse de Paşa'nın bu duygulanışına, kendi üzerinde iyi bir tesir yapacağına inandığım için memnun oldum.

11 Eylül

Rıhtımdaki yeni karargâha taşındık. Ortalık karışıktı. Asayiş henüz kurulmamıştı. Garip tavırlı bir sürü insan ortalarda dolaşıp duruyordu. İzmirlilerin kendileri, evlerine kapanmışlardı. Bir sürü yağma da oluyordu.

12 Eylül

Sabahleyin erkenden Mustafa Kemal Paşa'nın karargâhından biri beni uyandırdı. Tercüme edilmesi gereken bir kâğıt getirmişti. Bu, İngiliz amiralinden gelen resmî bir kâğıttı. Mustafa Kemal Paşa'nın İngiliz konsolosu ile konuşurken Türkiye'nin İngiltere ile harp hâlinde olduğunu söylemiş olmasından dolayı, Mustafa Kemal Paşa' dan bunun yazılı olarak teyidini istiyordu. Çünkü, diğer İtilâf mümessilleri ile konuşması gerekiyordu. Bu kâğıdı tercüme ederek götürdüm. O gün öğle üstü *İkdam* gazetesinin muhabiri sıfatı ile Yakup Kadri geldi. *Akşam* ve *Vakit* gazetelerinin muhabirleri de onunla beraberdi. Muhabirler, şehirde duman gördüklerinden yangın olduğunu tahmin ediyorlardı. Öğle yemeğinden sonra, Mustafa Kemal Paşa'nın karargâhına gittik. Amiralin mektubunu çok açık bir dille münakaşa ediyordu. Gülerek dedi ki:

— Hanımefendi, eğer Yunanlılar İngilizler tarafından sevk edilmeselerdi İzmir'e çıkabilirler miydi? Yakın Şark'ta onların eli olmayan bir hareket olabilir miydi? Evet, tabiî olarak onlarla harp hâlindeyiz.

Bu açık konuşmadan sonra, Mustafa Kemal Paşa, hükûmet reisi olarak bambaşka bir vaziyet almaya mecburdu. Bundan dolayı

Hariciye Vekili'ni çağırtmıştı.

Ermeni mahallelerinde yangın başlamıştı. Sakinleri, ellerinde bohçalar, sırtlarında eşya, rıhtımı dolduruyorlardı. Yangının kızıllığı şehre vurmuş ve etrafı sarmıştı. Rıhtımdaki halkın yüzü korku içindeydi. İsmet Paşa'nın karargâh kumandanı, itfaiye borularının parça parça edilmiş olduğunu söyledi. Anlattığına göre, Yunanlılar şehri yakmak için her türlü tertibatı almışlardı. Geceye doğru, rıhtımdakilerin korkusu arttı. Kızıllık çoğaldı. Kargaşalık son dereceyi bulmuştu. Bizim karargâh ateş alır almaz Karşıyaka'ya geçtik. Gazete muhabirleri için bir vasıta da temin ettik. Ben Yoldaş'la yalnız gittim. Yoldaş'ın gözlerine bakarken kendimi ona bütün insanlardan daha yakın hissettim.

Yangın üç gün devam etti. Birkaç saat sonra yangın sahasına yaklaşmak imkânı kalmamıştı. Yunanlıların Aya Tria ile Foti kiliselerinin ve bazı hususî evlerin altına yerleştirmiş oldukları dinamitler patlıyordu. Manzara ve gürültü korkunçtu. İzmir'in üstündeki kızıl sahne öteki şehirlere de sirayet etti. Allahım! Ateş ve kılıç imtihanı daha ne kadar sürecekti? Acaba, halk, politikacıların oyunundan canlarını ve yurtlarını ne zaman kurtaracaklardı?

16 Eylül

Karargâh Bornova'ya geçti. Mustafa Kemal Paşa şimdi artık Lâtife Hanım'ın misafiri idi. Çünkü, orası yangına en uzaktı.

Ben, İsmet Paşa'dan, gazete muhabirlerine harp sahasını göstermek için izin istedim. Son raporumu yazacaktım. İsmet Paşa gereken hazırlıklar için emirler verdi.

Ayın on sekizinde Lâtife Hanım, İsmet Paşa'yı, gazetecileri ve beni, İzmir zaferini kutlamak için evine davet etti. Beni oraya Mustafa Kemal Paşa otomobilinde götürürken, hep Lâtife Hanım'dan bahsediyordu. Sesinde, nihayet Mustafa Kemal Paşa'nın bir yuva

kurmak için hazırlandığını ifade eden bir şey vardı. Bağlılığı çok samimî görünüyordu.

Nihayet, koyun mavi sularına bakan hoş bir bahçenin önüne geldik. Evin verandasına götüren merdivenler sarmaşık ve mor salkımlarla süslüydü. Merdivenin başında siyahlar giyinmiş, ufak tefek bir hanım bizi bekliyordu. O zaman Lâtife Hanım'ın yirmi dört yaşında olduğunu biliyorduk. Fakat, tavrı daha çok olgundu. Halinde ve selâm verişinde, eski dünya vekarı vardı. Sosyete kızlarının gösterişi hiç yoktu. Başına sarmış olduğu siyah örtünün ortasında yüzü çok hoştu. İnce dudaklarında büyük bir irade hissedilmekteydi. Çok güzel ve zeki gözleri vardı. Bu kahverengi gözlerin etrafına saçtığı ışık çok cazipti.

Mustafa Kemal Paşa, bir müddet ortadan kaybolduktan sonra, beyaz bir kostümle geldi. Mavi gözleri pırıl pırıl yanıyor ve önümüzde hazırlanmış olan içki sofrasına bakıyordu. Lâtife Hanım da, yanımda oturuyor, hayran hayran Mustafa Kemal Paşa'ya bakıyordu. O akşamı şenlendiren hadise, bu iki kişi arasındaki aşk başlangıcıydı. Paşa dedi ki:

— İzmir zaferini tesit[242] ediyoruz. Siz de bizimle içersiniz.

— Ben ömrümde ağzıma rakı koymadım. Şampanya ile ben de tesit edebilirim.

Mustafa Kemal Paşa rakı kadehini dudaklarına götürürken, eliyle beni göstererek dedi ki:

— Hanımefendi'nin huzurunda ilk defa olarak içiyorum.

Ben de şampanyayı dudaklarıma götürerek onlara saadet temenni ettim. Lâtife Hanım da yalnız şampanya içti.

O akşam, sade Mustafa Kemal Paşa'nın sözlerini dinleyerek geçirdik. En çok sevmiş olduğu Selânik hayatından ve muhtelif cephelerdeki vakalardan bahsediyordu. İlk defa olarak da kimse ile alay etmedi ve kimsenin aleyhinde bulunmadı. Hatta Millî

Mücadele'ye hizmeti geçmiş olan ve kendisinin sevmediği adamları bile övdü.

O akşam beni İsmet Paşa karargâha götürdü.

— Lâtife Hanım'ı nasıl buldunuz?

— Çok cazip.

Her hâlde, Mustafa Kemal Paşa'nın samimiyetle bağlanmış olduğu Fikriye Hanım'la Lâtife Hanım, hakikaten cazip kadınlardı. O aralık, İsmet Paşa'ya Mustafa Kemal Paşa'nın benim hakkımda vaktiyle Tahsin Bey'in evinde söylemiş olduğu lâftan bahsettim. İsmet Paşa dedi ki:

— Sizi temin ederim ki bu doğru olamaz. O, sizden daima hürmetle bahseder.

Ondan sonra, Kâzım Karabekir, Ali Fuad ve Refet paşaların hizmetlerinden hararetle bahsetti. Kâzım Karabekir'in Doğu'daki zaferinin yüzümüzü ak çıkardığından, Ali Fuad Paşa'nın hizmetlerinden ve Refet Paşa'nın İhtilâl Devri'nde isyanları bastırmadaki başarısından bahsettikten sonra, Refet Paşa'yı davet ettiğini söyledi. O günlerde, İsmet Paşa'nın bu Millî Mücadele'de kahramanlık göstermiş olanları övmesi ilk defa vâki olmuyordu. Her hâlde, Mustafa Kemal Paşa'nın hisleri ne olursa olsun, İsmet Paşa'nın bu adamları koruyacağına emin bulunuyordum. O, koyun mavi sularına bakarken memleketin süratle canlanacağından ve yurttaki bu korkulu rüya geçtikten sonra, topraklarımızın yeni bir hayata kavuşacağından bahsediyordu.

Ertesi akşam, Fevzi Paşa ile yemek yerken:

— Seni Başçavuş yapıyorum, dedi.

Teşekkür ettim. Fakat benim tek sevdiğim unvan halkın da bana yakıştırdığı Onbaşı unvanıydı.

İzmir'i terk etmeden önce, Başkumandan'a veda için gittim. Lâtife Hanım'ın evinin kapısında Gül Hanım'ı buldum. Her zamanki gibi

yüzünde o garip beyaz maskeye benzeyen örtü vardı.

Mustafa Kemal Paşa balkondaydı. Ali Fuad Paşa ile, o zaman kabine reisi olan Rauf Bey de yanındaydılar. Gül Hanım'dan bahsederek onu kabul etse iyi olacağını söyledim.

— Ben onun orada olduğunu biliyorum. Fakat kabul etmeyeceğim, dedi.

Sonra konuyu değiştirerek:

— Siz hâlâ Onbaşı işareti taşıyorsunuz, diye ekledi ve sonra gitti, Başçavuşluk işaretlerini getirdi, Lâtife Hanım da oturdu onları koluma dikti.

Hareket etmeden önce:

— Hava çok soğuk, paltonuz var mı, diye sordu.

Olmadığını söylediğim zaman:

— Biraz durun, ben pelerinimi size vereceğim, dedi. Gitti, bugün hâlâ çok iyi hatırladığım, uzun, kurşunî pelerinini getirdi. Bunu, idama mahkûm olduğu günlerdeki mücadeleleri sırasında hep giyerdi. Bazan bütün gece ateşin karşısında herhangi dakika ölüm beklerken, buna sarılı olduğunu hatırlarım. Pelerin yerde sürünerek giderken, merdiven başında Lâtife Hanım'la beraber beni uğurladılar. Ben de:

— Pelerini miras olarak çocuklarıma bırakacağım. Sonra da müzeye gidecek, diye seslendim.

Kapının önünde Gül Hanım'ın beklemekte olduğunu gördüm. İçim yandı. Fakat, öteki kumandanlar kendisine iltifat etmişlerdi. Her hâlde mükâfatsız hizmet, çok daha kıymetli bir şeydir.

241. Serüven.

242.Kutlama.

14

İzmir’den Bursa’ya

Harabeler üzerinden geçerken evsiz barksız dolaşan, memleketi kurtarmak için insanüstü emek sarfetmiş olanların manzarası içimi yaktı. Âdeta kendi evimin hayalini düşünmekten utanıyordum. Bazan da, halkın sabrı ve insanca hareketleri beni avutuyordu. Bu harabeler üzerinde garip ve yabancı yüzlü insanlar çoğalmış, halkı intikama sürüklemeye çalışıyorlardı. Ne var ki, intikam, bir milleti kalkındırmaz. Eğer büyük harpten sonra, İtilâf Devletleri’nin basını Almanlara karşı kullandığı dili kullanmamış olsalardı, dünya o zaman daha ne kadar başka olabilirdi. Eğer, Versailles’ın o adî ve küçük intikam hissi olmasaydı, Avrupa o günlerde daha ne kadar kuvvetli olabilirdi!

İzmir’den hareket etmeden önce, birkaç vaka bende, geleceğimiz için beslediğim imanı kuvvetlendirdi. Bunlaradan biri: İzmir’den Karşıyaka’ya geçerken gelip beni kolumdan çekip konuşan genç yüzbaşıdır. Dedi ki:

— Ben senin Sultan Ahmed nutkundan sonra orduya girdim. Orada, “Hükûmetler düşmanımız, milletler dostumuz,” demiştin. Rumları müdafaa ettirmek için git Paşa’ya söyle!

İşte, bu adam, Yunanlıların Türk kadınlarına yaptıkları bazı feci hareketleri bilmekle beraber, daima Rumları müdafaa etmişti. Bu isimsiz yüzbaşı, Türk milletinin kurtarıcıları arasında benim için başta gelir.

Diğer bir vaka: Manisa’da konuştuğum bir kadınla hafızama yerleşmiştir. Manisa’nın harabiyetini ve orada geçen korkunç hadiseleri

tahayyül etmek bile güçtür. Bu kadının evi yanmamış. Bahçesindeki ağaçlar altında bana geçen vakaları anlatmaya başladı:

— Bizim ordumuz İzmir'e girince evime döndüm. Bahçede, iki kadının ölüsünü buldum. Bir tanesi gebe. Karnı süngüyle delinmiş. Ama ben gene de Rumların linç edilmesine tahammül edemiyorum. Biz Müslümanız. İntikam ve zulüm bize yakışmaz.

Bunu dedikten sonra, kollarını sıvadı. Bahçedeki çeşmede abdest aldı, akşam namazını kılmaya hazırlanıyordu. İşte, din hislerini insanî yola çeviren bir örnek. İster Batılı olsun ister Doğulu olsun, insanlığı intihardan koruyacak devamlı bir insanî münasebet kuracak bir örnek. Ancak böyle bir münasebet insan cinsini kendi kendine kıymaktan koruyabilir.

Alaşehir'de, bir mektep hocası olan Nedime, bana Türk kızlarının Rum neferleri tarafından nasıl tecavüze uğradıklarını anlattı. Bu rezalete mâni olacak zabit olup olmadığını sorduğum zaman:

— Evet, dedi. İki Yunan zabiti neferlere ateş açtılar. Onlar sayesinde ben de kurtuldum, dedi.

İşte, Yunanistan bugün yaşıyorsa bu iki zabitin zihniyetinde olan adamlar sayesinde yaşıyor.

Uşak'a iki saat mesafede olan İnay'da durduk. Köy yoktu. Halk taşlar arasında dolaşıyordu. Bir taraftan not alacaktım, bir taraftan da gezecektim. Bir rehbere ihtiyacım vardı. Gece çok soğuktu. Köyün imamı geldi. Soğuktan titriyordu. Ellerini ovuşturarak dolaşıyor, bir taraftan da konuşuyordu. Ona not alacağımı söyledim. Dedi ki:

— Geçmişi yazmakta ne fayda var. Olan biteni görüyorsun ya. Bizim ihtiyaçlarımızı not et. İsmet Paşa'nın ayağını öptüğümüzü ve bize yardım etmesini söyle.

Anlattığına göre, Uşak depolarında hem buğday hem yapı malzemesi varmış. Halk açlıktan, evsizlikten ölüp gidiyordu. İmam:

— Geriye değil, ileriye bakıyoruz. Geçmişi unutmak istiyoruz. Yaşayacağız.

Bu, bir imam için inanılmaz bir basiretti.[243] Sonra, bize Himmet adında bir rehber gönderdi. Küçük bir oğlandı bu. Yanımızda ne kadar ekmek varsa hepsini ona verdim.

Himmet, kamyonun basamağında durdu, bize yol gösterdi. Ben şoförün yerinde oturmuş ve kamyonu kullanıyordum. On iki yaşındaki bu oğlan parlak gözlüydü. Fakat çok küçücüktü yavrucak. Bununla beraber, bin tane yaşlıya bedeldi. Bana hayatını anlattı. Yedi yaşında yetim kalmış. Mirası bir çift öküz, bir kulübe, bir büyükanne, bir de abladan ibaretmiş. Öküzleri kira ile köylülere vermiş. Dokuz yaşında, ablanın çeyizini düzmüş, onu evlendirmiş. Sonra öküzler ölmüş. Kendisi üç sene tarlada çalıştıktan sonra, iki manda satın almış.

— Mandaların hâlâ duruyor mu?

— Hayır, Hanımteyze. Kuzgundere'de Yunanlılar elimden aldılar.

Anlattığına göre, mandaların alınmasından ziyade, Yunan askerlerinin onu yere yatırıp kesmek istemeleri içine dokunmuştu. Fakat, bir Yunan çavuşu:

— Küçük, bırakın, diyerek onu kurtarmış.

— Şimdi ne yapacaksın, Himmet?

— Üç sene sonra bir çift manda alacağım.

Çocuğun sesi, Anadolu'daki hayatın geleceği için bana büyük bir ümit verdi. Kendimi âdeta onun ortağı gibi hissediyordum. Hâlâ da içimde aynı iman var.

Bursa'ya giden son yokuşu tırmanırken ihtiyar bir köylüye rastgeldik. Bir elinde yalnız köyde giyeceği pabuçları vardı. Öbür eliyle ihtiyar bir kadını tutmuş, gidiyordu. İki çocuk gibi el ele yürüyorlardı.

— Nereye gidiyorsun, baba?

— Hiçbir yere, kızım. Bir yıldır kümese kapanmış tavuklar gibiydik. Köyden çıkamadık. Tuz almaya bile çarşıya giderken hep

beraber gidiyorduk. Çok şükür, artık kurtulduk. Benim ihtiyar hatunu aldım. Dolaşmak istiyorum. İyi günler ve kötü günler nöbet nöbet gelir. Şimdi iyi günlerdeyiz.

Buruşuk yüzündeki gözleri, hayata gülerek bakıyordu. Yunan istilâsı esnasında anladım ki, bütün Bursa aynı vaziyetteymiş. Yerliler artık sokağa fırlamış, gece yarılarına kadar evlerinin önünde oturuyorlar. Bursa yaylalarının ebedî yeşilliği ve mimarisinin emsalsizliği gözleri alıyor.

Basın mümessilleri Bursa'da kaldılar. Durumu incelediler. Bursa civarındaki kasabalar yanmıştı. Bursa'yı Tırnaksız isminde bir çete reisi kurtarmıştı. Yunanlılar şehri yakmaya başladıkları zaman, hücum etmiş, onları korkutmuştu. Gazeteciler, sık sık Mudanya'ya gidiyorlardı. Mudanya'da toplantı vardı. Lozan Konferansı'nın hazırlıkları yapılıyordu. Franklin-Bouillon ile General Harrington İtilâf Kuvvetleri adına barış meselesinde önemli rol oynadılar.

Franklin-Bouillon, Türkiye'de, zaten ileriyi gören bir Fransız siyaset adamı olarak tanınmıştı. General Harrington ise ilk defa olarak İngilizlerin barış isteğini ifade ediyordu. Bu General, sadece savaş alanında cesur bir asker değil, aynı zamanda, memleketine barış meselelerinde hizmet etmiş bir adamdı. Daha sonraları onu İstanbul'da gördüm. İsmet Paşa ve Dr. Adnan'la konuşmalarında tercümanlık ettim. Mudanya'dan sonra, Lozan Konferansı başladığı zaman bile hayli tehlikeli cereyanlar vardı. Türk ordusu, Çanakkale'de İngiliz ordusuyla karşı karşıyaydı. Türk halk efkârı, Anadolu faciasından İngilizleri sorumlu tutuyor ve onlara karşı içlerindeki acılığı henüz unutamıyordu. Buna karşılık, İngiliz ordusu da, siyasetlerinin iflâsından fazla üzgündüler. Yeni bir savaşı önlemek için, iki tarafın da çok serinkanlı olması gerekiyordu. General Harrington'a, o zaman İstanbul'da İngiliz temsilcisi olan Mister Henderson çok yardım etmişti. Her hâlde, Türkiye'deki değişikliği anlamıştı.

Beyoğlu'ndaki İngiliz mektebinde verdiği bir nutku iyi hatırlarım. Orada, Türkiye'nin Türklerin malı olduğunu, kendilerinin bir misafir sayılmaları gerektiğini söylemişti. Düşündüm ki, eğer 1918'de, İstanbul'da Harrington ve Henderson kafasında adamlar olsaydı, birçok üzücü meseleler önlenebilirdi.

243. Anlayıştı.

15

Savaşa paydos

Ben Bursa'dan ayrılırken Mustafa Kemal Paşa'yı kabul için hazırlıklar yapılıyordu. Mudanya Mütarekesi henüz imza edilmiş değildi. Kamyonla hareket ettim. Bursa Mebusu Dr. Emin, Ankara trenine bindirmek için bir hastasını Karaköy'e kadar götürmemi istemişti.

Gece saat onda lokomotifte bir bozukluk oldu. Biz dışarıya çıktık. Birtakım otomobiller geliyordu. Durdular. Baştakinden Mustafa Kemal Paşa çıktı:

— Dönüyor musunuz, Hanımefendi? Kâzım Karabekir Paşa'yı size takdim edeyim.

Kâzım Karabekir, Şark'tan döndüğü vakit ben cephede olduğum için onu ilk defa görüyordum. Çok vakur ve iradeli bir adama benziyordu. Mustafa Kemal Paşa dedi ki:

— Ben Fikriye Hanım'ı sanatoryuma götürüyorum. İyi değil.

Fikriye Hanım veremdi. Doktorlar sanatoryum tavsiye etmişlerdi. Fakat bu acele gidişte İzmir'in tesiri vardı.

— Veda edebilir miyim, dediğim zaman, Mustafa Kemal Paşa, arkasındaki otomobilin kapısını açtı. Kendisi geri çekildi. Fikriye Hanım, kürklere sarılmış oturuyordu. Ellerimi yakaladı. Kürkünün içinde çok zayıf görünüyordu. Değişmişti. Hasta olduğu anlaşılıyordu. Gülümsemek için güçlük çekiyordu. Bu yüz ıstırap maskesiydi.

Daha sonra, Ankara'da, Hayatî Bey'in anlattığına göre, sanatoryuma götürülmesine karar verildiği andan itibaren ağlamaya başlamıştı.

— Ben Avrupa'da bir sanatoryuma gideceğim. Doktorlar, iyi olursun diyorlar.

— İnşaallah, Fikriye Hanım. Keşke bu kadar uzatmasaydınız.

— Ben gitmek istemedim. Fakat Paşa ısrar etti. Bir iki gün İstanbul'da kalacağım.

— Ondan sonra sanatoryuma, değil mi?

— Birkaç gün de Paris'te kalıp daha önce kendime esvap yaptırmak istiyorum.

Zavallı, nasıl bir endişe ile yüzümü inceliyor, Paris modeli esvaplarla tekrar göze gireceğini umuyordu.

O kadar acıdım ki, gözyaşlarımı zor tutabildim. Boynuna sarıldım.

— İyi olacaksınız, dediğim zaman:

— İnşaallah, diye o da boynuma sarıldı, yanaklarımdan öptü. Ben de veda ederek ayrıldım.

İşte bu Fikriye Hanım'ı son görüşümdür.

Onunla Münih Sanatoryumu'nda bulunan bir kadın, bana Paşa'nın evlendiğini orada haber aldıktan sonra, pek çok ağlamış olduğunu söyledi. Durmadan gözyaşları içinde, âdeta hummalı bir şekilde, aşk hikâyesini tekrar eder dururmuş. Münih'ten iyi olmadan ayrılmış. Onu merasimle kabul eden kadınlar, Paşa'nın evlenmiş olduğunu haber alınca ondan yüz çevirmişler. İstasyona yalnız bir tek kadın onu uğurlamaya gelmiş. 1923'te Ankara'dan gelen resmî bir tebliğde, Mustafa Kemal Paşa' nın uzaktan akrabası olan Fikriye Hanım adında bir kadının Paşa'nın evine girmeye çalışmış ve muvaffak olamayınca kendini vurmuş olduğunu yazıyordu.

Sakarya ve İzmir muharebeleri esnasında Dr. Adnan, Büyük Millet Meclisi'nin ikinci başkanıydı ve bu sıfatla Mustafa Kemal Paşa adına hareket etmekteydi. Yorgunluktan bitkin düşmüştü. Öksürüğü artmıştı. Sık sık sıtma nöbetlerine tutuluyordu. Meclis'te herkesin zihnini işgal eden mesele hâllolur olmaz, Büyük Millet Meclisi'nden

izin istemeye karar verdik. Bu mesele, iki hükûmetin varlığından doğan güçlüktü. Namuslu ve tanınmış kimselerden mürekkep[244] olmasına rağmen, İstanbul'daki hükûmetin başında, vatan haini bir padişah vardı. Millî Mücadele esnasında, kudreti İstanbul sınırlarından öteye geçememişti. Kocamış, yıpranmış ve kuvvetten düşmüştü. Diğer tarafta, milletin iradesinden doğmuş, Büyük Millet Meclisi Hükûmeti vardı. Meclis canlı, hayatiyet dolu ve kudretliydi. Ordusu Türk sınırlarını dirlik ve güven içinde tutacak güçteydi. Koskoca bir millî buhranı başarı ile atlatmıştı. Ayrıca bu hükûmetin başında, Mustafa Kemal Paşa gibi kudretli bir şahsiyet vardı. Bu canlı, dinç hükûmetin, kocamış, yıpranmış olan hükûmeti ortadan kaldıracağı tabiî ve açıktı. Fakat, bunu nasıl yapacaktı?

O günlerin olaylarını okuyacak olan tarih talebeleri iki yoldan birini seçmek gerekmiş olduğunu göreceklerdir. Bu yollardan biri şudur: Ankara Hükûmeti İstanbul'a gidebilir, kralın (bizde padişahın) bir millî istikrar alâmeti olduğu İngiliz usulü bir meşrutiyet kurabilir ve Mustafa Kemal Paşa da, hayat kaydıyla, kudretli bir Başvekil olurdu. Bu ihtimal, Mustafa Kemal Paşa tarafından ta eskiden, yakınlarına, aşağı yukarı, "Beni kendine (Padişah) Sadrazam seçmeyi aklına koyarsa ne yaparız?" şeklinde ifade edilmişti. Fakat 1918'de Padişah'tan yeni bir kabine kurmasını istemiş olan Mustafa Kemal Paşa, artık en yüksek iktidarı eline almak için Padişah'a başvurmak ihtiyacında değildi. Sultan Vahidettin, Sultan Osman torunlarının birer gölge padişah olarak saltanat tahtında kalmalarını sağlamayı düşünecek kadar kurnazlık gösterse bile, böyle bir şeyi teklif edemeyecek kadar milletin gözünden düşmüş olduğunu biliyordu. Padişah hükûmetini ortadan kaldırmaktan başka çare yoktu. Bu imkânı, birkaç gün sonra, Vahidettin'in son Sadrazamı Tevfik Paşa sağladı.

Ankara'ya geldiğimin ikinci günü, eski ordu genel karargâhının karşısındaki yolda yürüyüşe çıkmıştım. Ankara tarafından, hakîler giyinmiş on kadar çocuk gelmekteydi. Çocuklara asker elbisesi giydirmenin aleyhinde olmama rağmen, bu çocukların hâli dikkatimi çekti. Bunlar, asker adımıyla rap rap yürüyen, makineleşmiş çocuklar değillerdi. İkişer üçerlik gruplar hâlinde, konuşa oynaşa yürüyorlar, en küçüklerine göz kulak oluyorlardı. Hepsi, içlerinde, pembe yanaklı, tombalak çocuğa büyük bir itina gösteriyor, karargâha giden dik yokuşu çıkmasına yardım ediyorlardı.

Dr. Adnan'a bu çocuklardan bahsettiğim zaman, güldü ve:

— Bunlar, Kâzım Karabekir Paşa'nın çocuklarıdır. Onunla birlikte karargâhta oturuyorlar. Bu çocukların kırk tanesini mektepte okutuyor, dedi.

Kâzım Karabekir Paşa, ana babaları Erzurum ve Erzincan bölgelerinde öldürülen iki bin kadar yetim Türk çocuğunu evlat edinmişti. Bunlar, dört ile on dört arasında çocuklardı. Üzerlerinde asker elbisesi olmasına ve Paşa'nın seçtiği zabitlerin nezareti altında olmalarına rağmen, asker terbiyesi görmüyorlardı. Kâzım Karabekir Paşa, çocuklarda, feci günlerinin hatırasını silmek için ne gerekirse yapmaktaydı. Onların eğitiminde en büyük rolü müzik oynuyordu. Bu işi, bir Rus kadınla birlikte kendisi üzerine almıştı. Çocukları bilhassa birer sanat ve meslek sahibi olacak şekilde yetiştiriyordu. Bunlardan bazıları gayet iyi marangozluk öğrenmişti. Güzel resim çizmesini, çocukça, fakat sanatkârca oymalar yapmasını biliyorlardı. Kâzım Paşa, ceza usulünü kaldırmış, bununla beraber, çocukların şahsiyetlerinin serbestçe gelişmesini önlemeyecek bir disiplin kurmuştu. Kötü hareketi görülen çocuğu karşısına alıp onunla tek başına konuşurdu. Paşa Baba'nın bir kenara çekip öğüt verdiği çocuğun hemen hemen bir daha kötü bir şey yaptığı olmazdı.

Kâzım Karabekir Paşa'nın, çocukları idare kabiliyeti, zannediyorum, anadan doğma bir kabiliyettir. Türkiye' nin dört bir tarafından kendisine çocuklardan mektup yağar. Kâzım Karabekir Paşa, Türkiye'de çocuk dostu olarak tanınmıştır. Orduları teftişe çıktığı zaman, ilk işi okullara uğramak olur. Hemen bir sınıfa dalar ve saatlerce çocukların arasında kalırdı. Karargâhtaki sıkı disiplin taraftarları bundan şikâyetçidirler. Kumandanlarının bu yüzden alay konusu olmasından korkmaktadırlar. Ama, dünya yüzünde hangi hakikî sevgi vardır ki, aşırılığa varınca bir mizaha konu olmuş olmasın? Ama Kâzım Paşa'nın kendisi hiçbir zaman tahammülsüzlük göstermemiştir.

Kâzım Paşa'nın şefkat hareketlerinin ardında bir "fikir" yaşamaktaydı. Kâzım Paşa'ya göre, Türk milleti değerli vasıflarından bazılarını kaybetmişti. Sıhhatli ve dayanıklı bir millet olması için yeni vasıflar, meziyetler kazanması gerekti. Çocuklara sağlık bilgisini, bir din bilgisi katiyetiyle öğretmişti. Hepsi okumuş büyük kimselerden daha çok mikrop ve Türkiye'deki belli başlı hastalıklar hakkında bilgiye sahiptiler. İki aylık tatil günlerinde, hayatta kalmış akrabaları olan çocuklar köylerine gönderiliyordu. Çocuklardan birkaçı ile konuştuktan sonra, onlar üzerinde ne derece gayretle çalışıldığını anladım. Çocuklardan biri bana dedi ki:

— Bizim köylülere mikrobun ne kadar tehlikeli bir şey olduğunu anlattım. Mikropların cin, peri gibi bir şey olduğunu ve bunlardan korunmak için tek çarenin temizlik olduğunu söyledim. Her sene eski püskü ne varsa hepsini yakıyor, evleri badanalıyoruz. Yemeklerden önce, Müslüman âdeti üzere ellerimizi yıkıyoruz...

Bu çocuk ileride bakteriyolog olmak niyetindeydi. Bu yetimlerin terbiyesinde, makine kullanmanın lüzumu ve faydası üzerinde de duruluyordu. Makinelerin faydasını belirten temsili piyesler oynamakta, makineyi öven şiirler okutulmaktaydı.

Çocuklarda en çok göze çarpan şey, dürüstlük, doğru sözdü. Bu özellikleri öğütlerle değil, içinde yaşadıkları çevreden, havadan almaktaydılar. Buna karşılık, onlarda kadınlara karşı kayıtsız şartsız bir sevgi hissi uyandırılıyordu. Her kadında bir çeşit kutsallık bulunduğu fikri aşılanıyordu. Bu, üzerinde en çok durulan hususlardan biriydi. Maksat, Anadolu erkeklerinde kadına karşı saygı ve sevgi hissi uyandırmak, bu hissi kuvvetlendirmekti. Anadolu kadınlarının umumî hayatta oynadıkları rolün ne kadar hayatî olduğunu ve ne büyük angaryalara koşulduğunu biliyorlardı. Nihayet, küçük çocuklara, ihtiyarlara, zayıflara bakmak, onlarca dinî bir vazife sayılıyordu. Bunu anlamak için, onları bir kadınla konuşurken veya herhangi bir iş yaparken görmek elverir. Elinde bohça veya herhangi bir eşya olan bir kadın gördüler mi, hemen koşup ona yardım ederlerdi. Bir köşede, bir gün Kâzım Paşa ile çay içerken, bu çocukların bir kısmı ile konuştum. On üç yaşlarında, kara gözlü bir oğlan Kâzım Paşa'nın yanında nasıl yaşadıklarından, neler yaptıklarından bahsediyordu. Ana babasını kesmişler ve cesetlerini ölü yığınları üzerine atmışlar. Kendisi şaşkın bir vaziyette sağa sola koşmuş, nihayet, bir ağacın altına düşüp bayılmış. Kendisini Kâzım Karabekir Paşa bulup kurtarmış. Küçük yaştan beri iyi ellerde büyümüş bir aile çocuğu intibaını veriyordu. Şimdi, bunca serbestlik ve sevgi havası içinde yaşayan bu çocuğun asık suratlı bir mektep hayatına alışması ne kadar güç olur diye düşündüm.

O gün Kâzım Paşa'dan ayrıldığım vakit, fikirlerinin birçok nesilleri yetiştirip besleyecek güçte bir insan olduğunu anladım. Çünkü o, bana, Türkiye'deki büyük olayların meydana çıkardığı müstesna simalardan biri gibi göründü.

Mudanya Mütarekesi 22 Eylül 1922'de imzalanmıştı. İtilâf Kuvvetleri, İstanbul Hükûmeti'ni Lozan Konferansı'na çağırmışlardı. Tevfik Paşa, Büyük Millet Meclisi'ne başvurarak, müşterek bir hat ve hareket teklifinde bulunmuştu. Bu teklif, Meclis'i, bir başka Türk

hükûmetinin mevcudiyetini hatırlatma suretiyle asabiyete sevk etmekle kalmıyor, aynı zamanda, bir memlekette iki hükûmetin varlığı gibi anormal bir duruma son vermeye de âdeta onu mecbur bırakıyordu. Büyük Millet Meclisi yirmi dört saat zarfında, muhalefet mebusları da dahil, kesin bir karar almaya hazırlanmıştı. 1922 senesi Ekim ayında, Mustafa Kemal Paşa, Dr. Adnan'ın bu tarihî celseye başkanlık etmesini rica etmişti. Mebusların büyük bir kısmının imzaladıkları ve padişahlıkla halifeliğin birbirinden ayrılması, saltanatın ilgâsı,[245] hâkimiyetin kayıtsız şartsız millete aidiyeti prensibini ve dolayısıyla Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'nin bu hususta söz sahibi olduğu esasını taşıyan bir önerge kabul edildi.

Akşam saat sekizde Dr. Adnan bana telefon etti:

— Alo, Halide. Saltanatı ilgâ edip Ankara Hükûmeti' ni kurduk. Paşa ile arkadaşlar bunu kutlamak için bu geceyi Çankaya'da geçirmemi istiyorlar. Haberin olsun.

Sessiz ve ıssız vadimle ben derin uykumuzdan bir otomobil gürültüsüyle uyandık. Gözlerimi açtım ve saate baktım. Saat sabahın dördüydü ve Dr. Adnan kapıdan içeriye girmişti.

— Halide, gözlerini aç da beni dinle, dedi.

Gözlerimi açtım ve dinledim. Son endişelerinden ve o gece Mustafa Kemal Paşa'nın evinde bunlardan nasıl kurtulduğunu anlattı. Pek sevinçliydi. Yeni hükûmetin şerefine bir hayli şampanya içmişti. Yeni hükûmetin adını ağzına alınca hararetle:

— İnşaallah payidar[246] olur, dedi.

O zaman, bunun kendisi için ne kadar kıymetli olduğunu anladım. Bu hükûmetin kuruluşunda halka karşı mesuliyet taşıyanlardan biri olarak kabul ediyordu kendisini. Büyük şan ve şerefli bir geçmişi olan altı asırlık bir Türk müessesesini ortadan kaldırmış bulunuyorlardı. Bu müessesenin başındaki padişah soysuzlaşmış ve halka ihânet etmiş olduğu için yok olmuştu. Şimdi, yeni bir hükûmet, yalnız halkın kanı

ile kazandığı istiklâli korumakla değil, aynı zamanda, bütün hürriyetleri, halkın hürriyet haklarını da, her ne pahasına olursa olsun, muhafaza etmekle mükellefti.[247] Bir zaman için istiklâl, hürriyet olmadan da ayakta durabilirdi. Ama, kötü bir idare ve her şeyden önce istibdat, halkın gelişmesine ve mesut olmasına engel olurdu. Bu sefer, eski tarihin tekerrür etmemesi lâzımdı.

Adnan, Mustafa Kemal Paşa'nın etrafındaki bazı adamların Ali Fuad Paşa ve Rauf Bey gibi kimselere karşı el altından yaptıkları menfî propagandadan büyük bir üzüntü duyuyordu. Bunlar, İsmet Paşa müstesna, ahlâkî ve siyasî meziyetleri olan millî simaları kötülemeye çalışıyor gibiydiler. Ona öyle geliyordu ki, memleket bütün değerli kimselerin bir tarafa atıldığını ve eski günlerdeki gibi dalkavukların milleti sömürdüğü bir diktatörlük rejimine doğru sürükleniyordu.

Adnan korkularını, şüphelerini Mustafa Kemal Paşa' ya açık yüreklilikle, düpedüz söylemişti. Ona:

— Yanınızdaki adamların Ali Fuad ve diğerleri aleyhinde böyle ulu orta konuşmalarına nasıl müsaade edersiniz? Bu değersiz adamlarla ne çeşit bir hükûmet kurmak tasavvurundasınız, demişti.

O zaman, Mustafa Kemal Paşa gayet samimî ve açık olarak konuşmuştu. Bu adamların dediklerine kulak asmadığını söylemişti.

— Onlar birer maşadır, hiçbir zaman benimle hakikî arkadaşlarım ve kardeşlerim arasına giremezler, demişti. Adnan, Paşa'nın sözlerini bir senet telâkki etmişti. Anlaşmazlığa, her çeşit cebir[248] ve şiddete, istibdada yer verilmeyeceğine inanmıştı. İsmet Paşa'yı zaten bir ermiş telâkki ediyordu. Doğru yolda kalacaktı ve Paşa geçmişin hatalarını tekrarlamayacak kadar dirayetli ve akıllıydı.

Bu, mesut bir geceydi, Adnan'ın hayatının en mesut gecesiydi. Öyle bir an geldi ki, ben de onun bu inancını paylaşmak istedim. Elbetteki bunca sefalet ve dehşet sahnelerinden sonra, gelecek hiçbir zaman geçmiş kadar fena olamazdı.

Adnan'ın menfaat gözetmeden pîr aşkına çalıştığını, çırpındığını, en yüksek dürüstlük ve namus basamağında tutunup durduğunu yakından görmüştüm. Dirlik düzenlik içinde, kendi anavatanında yaşayıp ihtiyarlamayı, memleketinin yeni hayatına, saadetine katılmayı hak etmişti.

Önce, Ankara'nın Trakya Yüksek Komiseri Refet Paşa İstanbul'a geldi. İstanbul onu hararetle, coşkun bir gösteriyle candan karşıladı. Ateşle imtihandan sonra, bu, Türk milletinin bal ayı idi. Türk milleti, küçüğünden büyüğüne kadar kendisine hizmet etmiş olanlara minnettarlığını cömertçe gösteriyordu. Refet Paşa bu geçiş devresinde, İstanbul'da, tabiî olarak beliren güçlüklerin hepsiyle, büyük bir başarı ve dirayetle başa çıkıyordu. Fakat, Aralık ayında Trakya'ya gitmesi gerekiyordu. Meclis'ten üç ay izin almış ve başkan vekilliğinden istifa etmiş olan Dr. Adnan'a İstanbul'da bulunan yabancılara karşı Ankara Hükûmeti'nin mümessilliği teklif olundu. Tatilini nasıl olsa İstanbul'da geçireceği için, bu vazifeyi kabul etti.

Böylece, nihayet, doğup büyüdüğümüz şehre gidecektik.

İzmit Körfezi'ni ve zeytinliklerin mavi sulara vurmuş akislerini, körfezi çevreleyen o güzelim yeşil tepeleri görünce, iki yıl önce buralardan ayrılışımı hatırladım. İçimde sanki iki asırlık bir ıstırap ve hasret yer etmişti.

Bayraklar, çiçekler, alaylar, mızıka ve halk gelip geçti. Bu halkın kendi günü, kendi zaferiydi. Bunu mukaddes bir şey olarak kabul ettik. Onlarla beraber Babıâli'ye kadar yürüdük.

Babıâli'de çay içtik ve onu takip eden sahne benim için âdeta bir sinema şeridi gibiydi. Nihayet, evimiz, Mahmure Abla'nın evi, iki yıl önceki ev. O da bambaşkaydı. Duvarlar badanalı, ortalık çiçekle dolu, ışıklar yanıyor. Oradaki son sahneyi tahayyül etmek için derin derin düşünmek lâzımdı. Odanın pencerelerine battaniyeler asılıydı, ışıklar

sönüktü ve orada idama mahkûm bir kadın vardı. Fakat, o kadın artık geçmişe karışmıştı.

Mahmure Abla'nın boynuna kollarımı doladım. Çocukluk günlerinde olduğu gibi birbirimize sarıldık.

244. Meydana gelmiş.

245. Kaldırılması.

246. Kalıcı, uzun ömürlü.

247. Yükümlüydü.

248. Zorlama.

Epilog

Mensup olduğum millet, istiklâlini tarihin en asil ve zor bir ateş imtihanından sonra kazanmıştı. Fakat, diğer bir ideale de kavuşması gerekti. Böyle bir ideale kavuşmak için, insanlar tarihte sehpalarda, zincirler içinde ölüp giderler, sürgünlerde ömürlerini geçirirler. Onların imtihanını yalnız çekenler bilir. Onların savaşını hiçbir zaman alkış takip etmez. Alelâde, mütevazı askerler gibi gelip geçerler. Bu, tek başına kazanılmak için mücadele edilen gaye, hürriyet imtihanıdır.

İstiklâl Savaşı'nın imtihanında en başta telâkki edilen ve sembol olan Mustafa Kemal Paşa vardı. İşte bundan dolayı onun devrinde eziyet çekmişlerin bile, kalplerinde daima bir yeri vardır. O, sonu gelmeyen hürriyet alanındaki çabalamaların bir sembolüdür. Türk milleti de diğer hür dünya milletleri gibi hür olacaktır. Burada Henry W. Nevinson'un şu sözlerini alıyorum:

"Hürriyet denilen şey, biliyoruz ki, tıpkı aşk gibi her gün yeniden kazanılması gereken bir şeydir. Nasıl her gün aşk istersek ve aşkı kaybedersek hürriyeti de öyle ister ve kaybederiz. Hürriyet kavgası hiçbir zaman bitmez, alanı hiçbir zaman sükûn bulmaz."

KITABI YAYINA HAZIRLAYANLARIN YARARLANDIGI KAYNAKLAR

Adıvar, Halide Edib; *Türkün Ateşle İmtihanı,* İstanbul, 1962.

Bayrak, M. Orhan; *Osmanlı Tarihi Sözlüğü,* İstanbul, 1999.

Enginün, İnci; *Halide Edib Adıvar,* Ankara, 1989.

Eren, Hasan; *İmlâ Klavuzu,* Ankara, 1985.

[Gövsa], İbrahim Alâeddin; *Meşhur Adamlar,* (4 cilt), İstanbul, 1933-35.

Meydan Larousse, İstanbul, 1969-1973.

Temel Türkçe Sözlük, İstanbul, 1985.

Türkçe Sözlük, TDK, Ankara, 1988.